

TÜRKİYE ERMENİLERİNİ DUYSUK: *Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri*

Günay Göksu Özdoğan
Ohannes Kılıçdağı

Türkiye Ermenilerini Duymak: Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri

Günay Göksu Özdoğan
Ohannes Kılıçdağı

TESEV
YAYINLARI

Türkiye Ermenilerini Duymak: Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri

**Türkiye Ekonomik ve
Sosyal Etüdler Vakfı**
Demokratikleşme Programı

Bankalar Cad. Minerva Han
No: 2 Kat: 3
Karaköy 34420, İstanbul
Tel: +90 212 292 89 03 PBX
Fax: +90 212 292 90 46
info@tesev.org.tr
www.tesev.org.tr

Yazarlar:
Günay Göksu Özdoğan
Ohannes Kılıçdağı

Yayıma Hazırlayan:
Mehmet Ekinci
Özge Genç

Kapak Tasarımı:
Banu Soytürk

Düzeltilen:
Elçin Gen

Yapım: Myra
Yayın Kimliği Tasarımı: Rauf Kösemen
Uygulama: Gülderen Rençber Erbaş
Koordinasyon: Sibel Doğan
Üretim Koordinasyonu: Nergis Korkmaz

Basım Yeri: Sena Ofset
Baskı Adedi: 500

TESEV YAYINLARI

ISBN 978-605-5832-89-6

Copyright © Eylül 2011

Tüm hakları saklıdır. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) izni olmadan bu yayının hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla (fotokopi, kayıtların ya da bilgilerin arşivlenmesi, vs.) çoğaltılamaz.

Bu yayında belirtilen görüşlerin tümü yazara aittir ve TESEV'in kurumsal görüşleri ile kısmen ya da tamamen örtüşmeyebilir.

TESEV Demokratikleşme Programı, bu yayının hazırlanmasındaki katkılarından ötürü Chrest Vakfı'na, Açık Toplum Vakfı'na ve TESEV Yüksek Danışma Kurulu'na teşekkür eder.

İçindekiler

TESEV SUNUŞU, 5

GİRİŞ , 7

TARİHSEL VE SİYASAL ARKA PLAN, 13

ERMENİ KİMLİĞİ VE AYRIMCILIK, 25

EĞİTİM, 43

KÜLTÜR VE BASIN -YAYIN, 57

TÜRKİYE ERMENİLERİ PATRİKLİĞİ VE PATRİK SEÇİMİ, 65

DİN ÖZGÜRLÜĞÜ VE DİNSEL HAK İHLALLERİ, 79

VAKIFLAR VE DERNEKLER: HUKUKİ STATÜ VE
MÜLKİYET-YÖNETİM-ÖRGÜTLENME SORUNLARI, 91

TARİHLE YÜZLEŞME, 117

ERMENİSTAN VE DİASPORA, 129

GENEL DEĞERLENDİRME, 139

ÖNERİLER, 149

EKLER

EK - 1 Lozan Antlaşması Azınlık Hakları Maddeleri (Madde 37'den – 44'e), 155

EK - 2 1974 Yargıtay Kararı, 157

EK - 3 9.11.2006 Tarihli ve 5555 Sayılı Vakıflar Kanunu ve Anayasanın 89'uncu ve 104'üncü Maddeleri Gereğince Cumhurbaşkanınca Bir Daha Görüşülmek Üzere Geri Gönderme Tezkeresi; Adalet Komisyonu Raporu (1/24), 159

EK - 4 13 Mayıs 2010 tarihli Başbakanlık Genelgesi, 160

KAYNAKÇA, 161

KAPALI ÇALIŞTAYLAR KATILIMCI LİSTESİ, 166

YAZARLAR HAKKINDA, 168

TESEV Sunuşu

Özge Genç, TESEV Demokratikleşme Programı

Elinizdeki rapor, TESEV Demokratikleşme Programı'nın (DP) Azınlık Hakları çalışma alanı kapsamında Türkiye'de Ermeni toplumunun farklı kesimlerinden katılımcıların bir araya geldiği bir dizi çalıştayın sonucunda hazırlanmıştır. İstanbul, Ankara ve Antakya'daki Ermeni toplumundan gazeteciler, sanatçılar, sivil toplum kurum ve girişimleri üyeleri, Patrikhane, kilise, okul ve hastane vakıflarının yöneticileri ve idarecileri, profesyonel meslek sahibi kişiler, yayıncılar, akademisyenler, öğrenciler ve Ermenistanlı göçmenlerden oluşan katılımcılarla proje boyunca dört ayrı çalıştay gerçekleştirilmiştir. Çalıştayların ve çalıştaylardaki tartışmaları temel alan bu raporun yola çıkış hedefi, Ermeni vatandaşların yaşadığı sorunlar kadar Türkiye'de demokratikleşme sürecine ilişkin de bizzat Ermeni toplumunun farklı kesimlerinden kişilerin görüşlerinin alınmasını sağlamaktır. Bu amaçla, bir sonraki hedef, söz konusu kesimlerin talep ve beklentilerini toplumsal ve siyasal muhatplara ulaştırmaktır.

Raporda, eğitim ve çalışma hakkına erişim; dini özgürlüklerin güvence altına alınması; entelektüel, kültürel ve sanatsal ifade özgürlüğü; Patrik ve vakıf yöneticilerinin seçimi ve el konulan malların talep edilmesi gibi Türkiye siyasetinde ve kamuoyunda büyük ölçüde göz ardı edilen konularda Ermeni toplumunun kimi zaman kesişen ve kimi zaman farklılık gösteren görüşleri ve talepleri yansıtıldı.

TESEV DP tarafından yürütülen bu çalışma, Türkiyeli Ermenileri 'dinlemek' ve 'duymak' ve

onlara kendi deneyim ve algılarını anlatma olanağı sunmak için samimi, açık ve baştan sınırlandırılmamış bir çabanın ürünüdür. Çalıştay katılımcılarının anlatılarından Türkiye'deki vatandaşlık uygulamaları hakkında bir dizi sonuca ulaşıldı ve tespit ve talepler raporun sonunda somut siyaset önerilerine dönüştürüldü. Önümüzdeki süreçte, raporun bulgularının karar alıcılar, akademisyenler, medya ve toplum nezdinde, özelde Ermeni vatandaşlara, genelde tüm azınlık gruplarına yönelik tavır, siyaset ve uygulamaların yeniden düşünülmesine yol açması umulmaktadır.

Türkiye'de, ana akım medyada, akademik çalışmalarda ve sivil toplum etkinliklerinde Ermenilerin görüşlerine yeterince başvurulmasına rağmen, özellikle Türkiye-Ermenistan ilişkileri veya yabancı ülke parlamentolarında ele alınan 1915 Soykırımı tasarıları gündeme geldiğinde, tüm bu konular doğrudan Türkiye'deki Ermeni vatandaşlarla ilişkilendirilmekte ve Ermeni toplumunun tek ve yekpare bir görüşe ve duruşa sahip olduğu varsayılmaktadır. Ermenilere yönelik sistematik katliamların ve kıyımların tartışılmasında ve gündeme getirilmesinde, tartışmanın tarafları farklı motivasyonlarla da olsa konuyu masaya yatırmaktan imtina edip, inkâr siyasetinin kolaycılığına kaçabilmektedirler. Yaşananların geçmişte kaldığını ve temiz bir sayfa açılması gerekliliğini öne süren savların arkasında durmak da çok güçtür. Nitekim, bugün Türkiye'nin Ermeni vatandaşları dil, kültür ve dinlerini idame ettirmede ciddi zorluklar

yaşamakta ve açık ve üstü kapalı ayrımcılıklara ve nefret içerikli ifadelerle maruz kalmaktadırlar. Ermeni vatandaşların ifade özgürlüğü hakları gasp edilmekte, kamusal alana erişimleri kısıtlanmakta ve dini özgürlüklerden yararlanmalarının önüne birçok engel çıkarılmaktadır. Raporda, bu engeller ilgili başlıklar altında kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır.

Raporun tespit ve öneri içeren bulgularının da ipuçlarını verdiği üzere, Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu demokratikleşme ve

sivilleşme süreçleri, siyasi düzeyde devlet ve idari makamlar tarafından arşivlerin açılıp tarihin hakiki verileriyle ortaya konmasını, eşitliğin hukuki ve kurumsal olarak pekiştirilip güvence altına alınmasını ve bireysel ve toplumsal düzeyde gerçek bir yüzleşmenin başlatılmasını zorunlu kılıyor. Bu süreçte, siyaset yapıcıların ve kamusal ve entelektüel bilgi üretenlerin, farklılıklara ilişkin şefkat ve hoşgörü söylemi yerine, eşit vatandaşlık söylemini benimsemesi olumlu bir adım olacaktır.

Giriş

Türkiye’de yakın zamana kadar Ermenileri konu alan ve Ermeniliğe atfen ileri sürülen görüşler, büyük ölçüde “1915 olayları” ve daha çok da bu bağlamda ele alınan Türkiye-Ermenistan ve Ermeni diasporası ilişkileri çerçevesinde yapılan tartışmalarda yer almıştır. İleri sürülen görüşler de genelde Türkiye’deki resmi tarih yazıcılığının soykırımı reddeden tezlerini tekrarlamıştır. Bu sürecin bir parçası olarak, Türkiyeli Ermenilerin bu ülkede yüzyıllardır süren yerleşikliği, varlığı, ekonomik/toplumsal/kültürel kökleri genelde göz ardı edilmiş, tarihsel bağlamından koparılmış, hatta “tarihsizleştirilmiştir”. Diğer yandan, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Ermeni bireylerin ne farklı dinsel ve etnik kimlikleri nedeniyle karşılaştıkları ayrımcı tutumlar, baskılar ve “ötekileştirici” söylemler ne de dinsel, toplumsal ve kültürel kurumlarının hayatiyetini tehdit eden uygulamalar gündeme getirilmiştir.

Türkiye’de devletin genelde gayrimüslimlere ve özelde Ermenilere karşı sergilediği ayrımcı zihniyetin ve tutumun yanı sıra, bunun medyada, siyaset alanında ve toplumsal ilişkilerde yeniden üretilme biçimlerine karşı kamuoyunda eleştiri ve muhalif duruşların ancak 1990’ların ortalarından itibaren yükselmeye başladığı bilinmektedir. Bunun arka planında, hâkim etnik grubun kültürü etrafında uluslaşmayı öngören ulus-devlet modelinin global düzlemde tartışılmasının ve bu modelin etnik/dinsel azınlık grupları açısından eleştirilmesinin Türkiye’ye yansımaları yer almaktadır. Genel yayın yönetmenliğini Hrant Dink’in

yaptığı *Agos* gazetesinin 1996’da yayın hayatına başlamasıyla birlikte, Türkiyeli Ermenilerin bu topraklardaki varlığını, tarihini ve yaşadığı acıları hatırlatan, eşit vatandaşlık haklarını ve kültürel kimliklerine saygıyı talep eden, Türkiye’nin demokratikleşmesi için sivil toplum katında ortak mücadele öneren yeni bir sesin kamusal alanda yankılanması bir milat olmuş ve etkisini günümüze kadar sürdürmüştür. *Aras Yayıncılık* da, Ermeni tarihi, edebiyatı ve kültürüne ilişkin yayımladığı edebi eserler ve araştırmalarla bu sürece eşlik etmektedir.

Çeşitli engellemelere ve saldırılara maruz kaldıktan sonra 23-25 Eylül 2005’te düzenlenen, Türkiyeli çok sayıda tarihçi, sosyal bilimci, yazar ve araştırmacının katıldığı “İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları” başlıklı konferans, Osmanlı’nın son dönemine ve “1915 olayları”na ilişkin resmi tarih söylemini ve yazımını sorgulayan araştırmalarla Türkiye’de Ermeni olma deneyimlerini aktaran ve anlamaya çalışan bildirileri bir araya getirmişti.¹ Etyen Mahçupyan’ın Ermenilerin Türkiye’de “ötekileştirilme”lerinin çok boyutlu bir sorgulamayla irdelenmesini içeren kitabı ise, 2005’te yayımlandı.² 1915’te ve sonrasında yaşanan acılara ışık tutan aile anlatıları da

1 Aral 2011, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul.

2 Mahçupyan 2005, *İçimizdeki Öteki*, İletişim Yayınları, İstanbul.

2000'li yıllarda yayımlanan kitaplar arasında yer aldı.³ TESEV'in kabul ettiği bir araştırma projesinden yola çıkarak sürdürülen ve 2009'da yayımlanan *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş* başlıklı çalışma ise Osmanlı-Türkiye Ermenilerinin ve kurumlarının tarihinden kimlik algılarına, geçirdiği toplumsal ve siyasal evrelere, Osmanlı modernleşmesi içindeki rolüne ve uğradığı değişime, Cumhuriyet dönemi politikaları çerçevesinde karşılaştıkları sorunlara yer veren geniş kapsamlı bir çalışmadır.⁴

Cumhuriyet döneminde Türkiye Ermenilerinin karşılaştıkları çeşitli sorunları irdelemeyi amaçlayan bu çalışma ise, 23 Ekim 2010, 27 Kasım 2010, 11 Aralık 2010 ve 15 Ocak 2011 tarihlerinde yapılan dört çalıştaydan edinilen bilgi ve görüşlerle katılımcılar arasında yapılan tartışmalar ışığında hazırlanmıştır.

Çalışmamızın çıkış noktası, Ermeni vatandaşların deneyimlerinden ve algılarından hareketle Türkiye'de hukuksal, siyasal ve toplumsal alanda karşılaştıkları sorunları onların bakış açısıyla aktarmak olmuştur. Bu nedenle Türkiye Ermeni toplumu içinde farklı kesimlere mensup bireylerin bir tartışma platformu içinde bir araya gelmeleri hedeflenmiştir.

Çalışmamızın çıkış noktası, Ermeni vatandaşların deneyimlerinden ve algılarından hareketle Türkiye'de hukuksal, siyasal ve toplumsal alanda karşılaştıkları sorunları onların bakış açısıyla aktarmak olmuştur. Bu nedenle

3 Çetin 2004, *Anneannem*, Metis, İstanbul; Altınay ve Çetin 2009, *Torunlar*, Metis, İstanbul; Neyzi ve Kharatyan-Araqelyan 2010, *Birbirimizle Konuşmak: Türkiye'de ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları*, Institut für Internationale Zusammenarbeit, Bonn.

4 Özdoğan vd. 2009, *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Türkiye Ermeni toplumu içinde farklı kesimlere mensup bireylerin bir tartışma platformu içinde bir araya gelmeleri hedeflenmiştir. Tartışmalarda dillendirilen talepler doğrultusunda da çeşitli politika önerilerinin saptanması amaçlanmıştır. Rapor bu yönüyle özgün bir çalışmadır.

Ermenilerin Türkiye'de devlet nezdindeki konumlarının anlaşılması, hem devlet-vatandaş ilişkisinin hem de mevcut Ermeni kurumlarının işleyişinin irdelenmesini gerektirir. Bu nedenle Ermenilerin birer Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı bireyler olarak karşılaştıkları sorunlar ile, kilise, okul, vakıf gibi kurumlara özgü sorunların birlikte ele alınması kaçınılmazdır. Dolayısıyla bireylerin algı ve anlatıları kadar, Ermeni kurumlarının yapısı ve buna ilişkin hukuksal düzenlemeler, yargı ve hükümet kararları ve bürokratik engeller de önemli veriler sunmaktadır. Çalışmamızda öznel ve nesnel verileri birbiriyle bağlantılı olarak değerlendirmeye çalıştık.

Türkiyeli Ermenilerin sorunlarının anlaşılmasında, bireysel vatandaşlık ve insan hakları ile azınlık hakları arasındaki ilişkiye değinmek kaçınılmazdır. Bu noktada devlet-"cemaat" ilişkisinin taraflarca nasıl algılandığı ve cemaat konumunun Ermeni bireyler için ne ifade ettiği de önemlidir. Bununla birlikte, Ermeni kimliğinin etnokültürel boyutu da sorunların irdelenmesinde ana eksenlerden biri olarak ele alınmayı gerektirir. Din özgürlüğü haklarını kısıtlayan uygulamalar ve etnokültürel kimliğin korunmasını tehdit eden politikalar, çalışmamızın odaklandığı ana konulardandır. Bu bağlamda, Türkiye Ermenilerinin dini, kültürel ve toplumsal kurumlarının ve sivil toplum kuruluşlarının Ermeni kimliğinin yeniden üretilmesindeki rolü ve karşılaşılan engeller ele alınmıştır. Ayrıca, katılımcıların dikkat çektiği, toplum katına yansıyan ve medyada yer bulan ayrımcı yaklaşımlar üzerinde durulmuştur.

Çalıştaylara Ermeni toplumunu temsilen farklı siyasi görüşleri olan gazeteciler, sanatçılar, vakıf yöneticileri, dernek yöneticileri ve üyeleri, avukatlar, öğretmenler, üniversite öğretim üyeleri ve öğrencileri, sivil toplum aktivistleri, kilise ve iş dünyası mensupları katılmıştır. Katılımcılar, aynı zamanda farklı yaş, cinsiyet, mezhep ve aile (İstanbul-Anadolulu) grubuna mensup, çoğu İstanbul'a yerleşmiş, birkaçı da İstanbul dışında çalışan veya halen Anadolu'da (örneğin Vakıflıköyü) yaşayan kişilerdir. Dört çalıştay da ortalama 25-30 kişilik bir katılımı gerçekleştirilmiştir. Çalıştaylardaki katılımcı skalasıyla Ermeni toplumu içinde geniş bir temsiliyetin sağlanması amaçlanmışsa da, sonuçta Türkiye Ermenilerinin sahip olduğu bütün görüşlerin çalıştaylarda yer bulduğunu söylemek mümkün olmayabilir.

Çalıştaylarda tartışmaya açılan sorunlar, dört ayrı oturumda aşağıda belirtilen konular itibarıyla ele alınmıştır:

1. Eğitim, basın-yayın, kültür ve sanat;
2. Patriklik kurumu, vakıflar, iç yönetim ve örgütlenme sorunları;
3. Din-ibadet özgürlüğü, kimlik, ayrımcılık;
4. Tarihle yüzleşme, Ermenistan ve diasporayla ilişkiler, açılımlardan ve yeni Anayasa'dan beklenenler.

Çalışmamızda öncelikle çalıştaylarda gündeme getirilen sorunları ve katılımcıların görüşlerini, yorumlarını ve çözüm önerilerini yansıtmak hedeflenmiştir. Dile getirilen sorunların arka planında yer alan, Türkiye'de genelde gayrimüslim azınlıklara ve özelde Ermenilere yönelik hukuk dışı uygulamalar, ayrımcı politikalar ve zihniyet kalıpları sorunsallaştırılarak değerlendirilmiş, dönemlere göre değişen hukuki düzenlemeler tartışılmıştır. Bu bağlamda Ermeni kurumlarının yönetiminde ve iç

işleyişinde karşılaşılan sorunlara da yer verilmiştir.

Çalıştaylarda da ön plana çıkan, Lozan Antlaşması'nın azınlık haklarına yönelik hükümleri, tartışmamızın ana eksenlerinden biri olmuştur. Lozan Antlaşması'nın öngördüğü bireysel eşit vatandaşlık haklarının ihlalleri ve eğitimle ilgili, toplumsal, kültürel ve dini kurumlar üzerinde uygulanan baskılar irdelenmiştir. Diğer yandan, Türkiye'nin AB sürecinde gündeme gelen uyum yasalarının etkisinin değerlendirilmesine yer verilmiştir. Yeni Anayasa yapım sürecinden beklenenler, hem son dönemdeki bazı olumlu değişiklikler hem de "açılım" politikalarında gözlemlenen bazı sorunlar çerçevesinde tartışılmıştır. Ermeni kimliğine karşı devlet ve toplum katında yer etmiş olumsuz önyargılara, Ermenilerin "yabancı" ve "tehdit unsuru" olarak görülmesi problemlerine de yoğunlaşan çalışmamızda, Türkiye'nin 1915 soykırımının yarattığı travmayla yüzleşme(me)si ve Ermeni tarihinin unutturulmasının adaletsizliği de ele alınmaktadır. Bununla ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla bağlantılı olarak, Ermenistan ve diaspora ilişkilerine de değinilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki en büyük katkı, çalıştaylara katılıp düşünce ve duygularını serbestçe ifade eden, yorum ve eleştirileriyle bize ışık tutan, yazılı bilgi ve belge sunan, sabır ve özveriyle tartışmaların sürdürülmesini sağlayan çok değerli katılımcılara aittir. Onlara içten teşekkürlerimizi ifade etmeyi bir borç biliyoruz. Katkılarını olabildiğince aktarmaya çalıştık. Yine de bu çalışmada eksik kalan, değinilmeyen ya da bizim yorumlarımız içinde keskinliğini kaybeden hususlar olduysa, bunun sorumluluğu bize aittir.

Çalışmanın ön raporunu okuyan, eleştiri ve önerileriyle değerli katkılar sağlayan Arus Yumul, Etyen Mahçupyan, Ferhat Kentel ve

Rober Koptaş'a da çok teşekkür ediyoruz. Rober Koptaş'a ayrıca çalışmanın ön hazırlıkları aşamasında verdiği destek için de minnettarız. Çalıştaylara katılan Getronagan Lisesi Müdürü Silva Kuyumcuyan, Avukat Setrak Davuthan ve Avukat Sebu Aslangil de ayrıca zaman ayırıp çalışmamızın son halini gözden geçirdiler ve önemli uyarılarda bulundular. Onlara çalıştaylar dışındaki bu katkıları için de özel bir teşekkür borçluyuz.

Türkiyeli Ermenilerin sorunlarını onların sesinden aktarmayı amaçlayan bir çalışma yapma önerisi TESEV Demokratikleşme Programı Direktörü Dilek Kurban'a aittir. Çalışmamızı projelendiren ve çalışmanın değişik aşamalarında fikir ve görüş alış

verişinde bulunduğumuz Dilek Kurban'a içten teşekkürlerimizi iletiyoruz. TESEV Demokratikleşme Programı çerçevesinde bu çalışmanın koordinatörlüğünü üstlenen Özge Genç, katılımcılara ulaşıp çalıştayların yapılmasını sağlamakla kalmadı; çalışmanın her aşamasında bizimle birlikte düşündü, tartıştı, konuyla ilgili bilgi ve belge aktararak çalışmanın zenginleşmesine olanak sağladı, ön rapordan son metne kadar bütün yazdıklarımız üzerinde titizlikle ve özveriyle çalıştı. Kendisine ne kadar teşekkür etsek azdır. Proje asistanlığını yürüten Esra Bakkalbaşoğlu ve Mehmet Ekinci'ye, gerek çalıştayların organize edilmesini sağladığı gerekse bazı kaynaklara ulaşmamızı kolaylaştırdıkları için teşekkür ediyoruz.

Tarihsel ve Siyasal Arka Plan

Ermenilerin kökenlerine dair çeşitli teoriler olmakla birlikte, “Ermeni” ve “Ermenistan” kelimelerinin geçtiği ilk yazılı kaynak, Pers kralı I. Darius’un Kuzeybatı İran’da bulunan MÖ 6. yüzyıla ait bir anıttır. Darius bu anıtta fethettiği ülkelerdeki halkları sayarken, bugünkü Doğu Anadolu kapsamında Ermenistan ve Ermenilerden bahseder. Ermeniler bu tarihten 20. yüzyılın başına kadar Anadolu halklarından biri oldular. Bu süre boyunca zaman zaman bağımsız siyasi yapılar oluştu-salar da, genellikle Roma, Bizans, Pers, Selçuklu gibi daha büyük siyasi teşekküllerin altında yarı özerk bir siyasi hayat sürdürdüler. 16. yüzyıl başlarında Sünni Osmanlı İmparatorluğu ile Şii Safevi İmparatorluğu, büyük bir Ermeni nüfusun yaşadığı Doğu Anadolu’da hâkimiyet mücadelesine giriştiler. Ermenilerin yurdu bir savaş alanı haline geldi. Sınırlar değişken olmakla birlikte, bölgenin büyük kısmı Osmanlı’da kaldı.⁵

Müslüman olmayanlar için İslam hukukundan aldığı *zimmî* statüsünü uygulayan Osmanlı devleti, fazladan alınan bir vergi (cizye) ve mahkemelerde sınırlı şahitlik, giyim kuşam sınırlamaları, mesken ve ibadethanelerin konumlarıyla ilgili belli kısıtlamalar⁶ karşılığın-

da gayrimüslimlere bir iç özerklik tanıyor, iktidarını tanıdıkları sürece onları koruması altına alıyordu. Ne zaman uygulamaya konduğu, kapsamının, çerçevesinin ne olduğu tartışmalı olmakla birlikte, bu yapı literatürde “millet” sistemi olarak adlandırılmaktadır. Kimileri bu sistemin bütün kurum ve uygulamalarıyla 15. yüzyılda (İstanbul’un fethinden sonra) oluşturulup hayata geçirildiğini iddia ederken, kimileri de millet sistemi uygulamalarının zaman içinde tedrici bir şekilde oluşturulduğunu, bizim anladığımız anlamda millet sisteminin 18. yüzyılın bir ürünü olduğunu ileri sürerler.⁷ Kısaca söyleyecek olursak, devlet her grubun en yüksek dini liderini (patrik, hahambaşı) millet başı olarak kabul ediyor, devlet protokolünde bir yer verdiği bu lidere çeşitli yetkiler tanımanın yanı sıra, cemaatinden vergi ve gerektiğinde asker toplama, iç asayiş sağlama gibi bazı sorumluluklar veriyordu. Dolayısıyla, kapsamı ve etkinliği konjoktüre göre değişebilmekle birlikte, dini liderlerin cemaatleri üzerinde bir iktidarları vardı. Bu durum Osmanlı Ermenileri için de geçerliydi – modern siyasi ve felsefi akımların Osmanlı Ermenileri üzerinde de etkisini gösterdiği 19. yüzyıl başlarına kadar. Bu zamana dek, patriklerin yanı sıra devletle sıkı finansal bağlar içerisinde olan Ermeni sarraflardan ve üst düzey Ermeni bürokratlardan oluşan amira sınıfı, Osmanlı Ermeni toplumu üzerindeki hâkimiyetini korudu. 1830’larla birlikte

5 Panossian 2006, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Hurst and Company, Londra, s. 66, 67.

6 Bu kısıtlamaların uygulamaya ne sertlikte yansıtacağı dönemselleşmiş olarak değişiklik gösterebiliyordu. Örneğin, kaybedilen bir savaş ertesinde gerilen siyasi ortam bu kısıtlamaların daha sert bir biçimde uygulanmasına yol açabiliyordu.

7 Millet sistemi tartışması için bkz. Braude 1982, “Foundation Myths of Millet System”, B. Braude ve B. Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, Holmes&Meier Publishers, New York ve Londra.

etkinliğini artıran esnaf grubu ve modern eğitim almış entelektüeller, patriklerin ve amiraların iktidarını sorgulamaya başladılar. Cemaatin iç yönetiminin, temsiliyet tabanı daha geniş, daha demokratik bir yönetim olmasını talep ediyorlardı. 1856 İslahat Fermanı'ndan sonra devletin her cemaatten kendi iç işlerini düzenleyen bir nizamname hazırlamasını istemesi, özgürlükçü Ermeni aydınlar için bir fırsat oldu. Nihayetinde, devlet ile cemaat arasındaki bir dizi müzakereden sonra 1863 yılında, Osmanlı Ermenilerinin iç yapısını düzenleyen, devletin "nizamname" Ermenilerinse "anayasa" olarak adlandırdıkları, oldukça ayrıntılı bir metin kabul edildi.⁸ Bu metin, gerek Rumların gerek Musevilerin hazırladığı metinlere göre daha laik ve demokratikti. Örneğin, 1862'de "Rum Patriklik Nizamı" adıyla yürürlüğe giren Rumların nizamnamesinde din adamları hâlâ kontrolü ellerinde bulunduruyorlardı. On iki kişiden oluşan Ruhani Meclis düzenli toplanırken, Karma Meclis belli durumlarda toplanıyordu. Ayrıca, Ermeni nizamnamesinin aksine, tamamen sivil kişilerden oluşan bir meclis de yoktu.⁹ Oysa Ermeni nizamnamesine göre Osmanlı Ermenilerinin oylarıyla bir Genel Millet Meclisi oluşturulacak,¹⁰ bu meclis iki yılda bir toplanarak Cismani ve Ruhani Meclisleri seçecekti. Bu iki meclis de kendi aralarında işbölümü yaparak cemaatin işlerini yürütecekti. Cismani Meclis'in altında bazı komisyonlar da kurulmuştu. Ayrıca, Cismani ve Ruhani Meclislerin sunduğu adaylar arasından patrik seçme görevi de Genel Millet Meclisi'ne verilmişti. Patrik, Genel Meclis'e tabi

kılınmıştı ama hâlâ tüm kurulların başkanı, toplum lideri ve devlet ile Osmanlı Ermeni toplumu arasındaki aracı konumunu sürdürüyordu. Bununla birlikte, yetkileri nizamnameyle sınırlanmıştı.

Anayasa/nizamname sorunsuz işlemedi. Öngördüğü görece karmaşık idari yapı, beraberinde bazı anlaşmazlıkları getirdi. Ayrıca, halkın seçimlere ilgisi de beklenen düzeyde olmadı. Biraz da bu iç sorunlar nedeniyle devlet, bu metnin uygulanmasını 1866-1869 yılları arasında askıya aldı. 1869'da tekrar yürürlüğe konan Nizamname, 1891'e kadar nispeten sorunsuz uygulandı. Bu tarihte, Ermenilerin Doğu Anadolu'da reform talepleri sebebiyle devletle gerilen ilişkiler yüzünden Genel Meclis kapatıldı, nizamname 1891 yılından itibaren fiilen işlemez hale geldi.

1890 yılında Anadolu Ermenilerinin durumunu protesto amacıyla Hınçak Partisi öncülüğünde Kumkapı'da düzenlenen gösterilere polis müdahalesi sonucu çıkan olaylarda ölenler oldu. Padişah, Hıristiyan tebaası tarafından başkentte ilk defa protesto edilmiş oluyordu. Ayrıca, 1895 yılında gene aynı saiklerle Bâb-ı Âli'de düzenlenen miting sonrasında İstanbul genelinde çıkan pogromda yüzlerce Ermeni öldürüldü.

19. yüzyılda yaşanan bir diğer önemli gelişme ise, önce 1830 yılında Katolik Ermenilerin, daha sonra 1850 yılında Protestan Ermenilerin devlet tarafından ayrı birer millet, dolayısıyla belli bir özerkliğe sahip gruplar olarak kabul edilmeleliydi. Bu tabii ki, Ermeni Apostolik¹¹ (Gregoryen)

8 Bu anayasanın ve onu getiren sürecin ele alındığı bir çalışma için bkz. Artinian 2004, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu, 1839-1863*, Aras Yayıncılık, İstanbul.

9 Bozkurt 1996, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 171.

10 Burada bir adaletsizlik olduğunu belirtelim, çünkü Osmanlı Ermenilerinin yüzde doksandan fazlasını oluşturan taşra Ermenilerine ayrılan üye oranı sadece yedide ikiydi.

11 Ermeni kilisesinin temellerinin, İsa Peygamber'in iki havarisi [apostle] Tatyos ve Partoğimeos tarafından atıldığına inanıldığı için bu kilise "apostolik" olarak adlandırılır. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, İsa Peygamber'in doğasıyla ilgili monofizit-düofizit tartışmasında Ermeni Kilisesi, monofizitliği seçerek Bizans Kilisesi'nden ayrılmış, bağımsız Doğu Ortodoks kiliselerinden biri olmuştur. Bu da onu bir "milli kilise" haline getirmiştir.

Patrikhanesi'nin etki alanının resmi düzlemde nispeten daralması anlamına geliyordu. Nitekim, Patrikhane 19. yüzyılın başından itibaren Katolik ve Protestan misyonerlerin Osmanlı Ermenileri arasındaki faaliyetlerinden rahatsız olmuş, hatta devlet nezdinde defalarca şikâyetle bulunmuştu. Bunun da ötesinde, Apostolik-Katolik ayrışması toplum katında da önemli ve sancılı bir fay hattı haline gelmişti.¹² Bütün bunlara rağmen, Apostoliklik ulusal din, İstanbul'daki Ermeni Apostolik Patrikhanesi de ulusal kilise olarak görülmeye devam etti. Başka bir deyişle, Apostolik Ermeniler söz konusu olduğunda din ve etnisitenin iç içe geçtiği, Apostolik Ermeni Patrikhanesi'nin hâlâ milletin temsilcisi olarak kabul edildiği rahatlıkla söylenebilir.

İstanbul'da bunlar olup biterken, Anadolu'daki, özellikle Doğu'daki Ermenilerin durumu çok daha kötüydü. Can, mal ve ırz güvenliğinden neredeyse tamamen yoksunlardı. 19. yüzyıl boyunca hem devlet görevlileri hem de yerel zorbalardan ezildiler; devlete vergi, zorbalara haraç veriyorlardı. Toprak, mal gaspı, hatta Ermeni kadınlarının kaçırlması sıradan vakalar haline gelmişti. Onlara karşı işlenen bu suçlar çoğu zaman cezasız kalıyordu. Anadolu Ermenileri bu durumun düzeltilmesi için 19. yüzyıl boyunca birçok defa Bâb-ı Âli'ye dilekçelerle başvurular. Her seferinde ya talepleri geçiştirildi, ya da kendileri suçlu muamelesi gördüler. Bu şartlar altında, 1880'lerin ikinci yarısında bazı Ermeniler inisiyatifi ele almak adına silahlı mücadeleyi de dışlamayan örgütler kurmaya başladılar. Bunların en bilinenleri, 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Partisi ile 1890'da Tiflis'te kuru-

12 Nitekim, Ermenice harflerle yazılmış olmasına rağmen ilk Türkçe roman kabul edilen *Akabi Hikâyesi*'inde yazar Hovsep Vartanyan (Vartan Paşa), çağdaş bir Romeo-Jülyet hikâyesi çerçevesinde, biri Apostolik biri Katolik ailelerden gelen iki Ermeni gencinin imkânsız aşkını anlatır.

lan Taşnak Partisi'dir (Devrimci Ermeni Federasyonu).¹³

Devletin yerel ve uluslararası platformlarda defalarca taahhüt ettiği idari reformların bir türlü gerçekleştirilmemesi bir yana, işler daha da kötüye gitti. 1894-1896 yıllarında, Abdülhamit yönetiminin de teşvik ve yönlendirmesiyle Trabzon, Erzurum, Muş, Bitlis, Sason bölgelerindeki kitlesel katliamlarda kimi tahminlere göre 100.000 civarında Ermeni öldürüldü.¹⁴

Abdülhamit rejiminden yalnız Ermeniler değil, başını İttihat ve Terakki'nin çektiği diğer Osmanlı unsurları da memnun değillerdi. Dolayısıyla, başta Taşnaklar olmak üzere Ermeni partileri Abdülhamit rejimine karşı İttihat Terakki'yle işbirliğine gitmekten çekinmediler. Nitekim, bir ölçüde bu ortak eylemlerin sonucu olarak 1908'de anayasanın yeniden ilanı ve seçimler neticesinde bir millet meclisi oluşturulması, daha özgür ve demokratik bir ülke isteyen diğer halklar gibi Ermeniler için de bir umut oldu. Bu umutla Taşnaklar da İttihat ve Terakki'yle işbirliğini sürdürme gayretini devam ettirdiler.¹⁵ Fakat, birkaç sene içerisinde İttihat ve Terakki'nin de Türklerin millet-i hâkime oldukları bir siyasi modelden başkasını tasavvur etmediği anlaşıldı. Dış koşulların da etkisiyle ülkenin 1912 yılında girdiği savaş ve kaos ortamı bütün umutların sonu oldu. Osmanlı devletinin 1914'te

13 Anadolu'daki durumun ve bu partilerin daha ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Nalbandian 1963, *Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Los Angeles; Ter Minassian 1992, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, İletişim Yayınları, İstanbul.

14 Farklı ölü sayıları ve olayların anlatımı için bkz. Kieser 2005, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 210-218.

15 Taşnak ve İttihatçı ilişkilerini anlatan bir kaynak için bkz. Kaligian 2009, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914*, Transaction Publishers, New Brunswick ve Londra.

Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, Osmanlı Ermenileri için sonun başlangıcıydı. Düşman kuvvetlerle işbirliği bahanesiyle 1915'te yürürlüğe konan Ermenileri tehcir kararı, yalnızca onları bir yerden başka bir yere nakletmekle kalmadı, büyük kısmının katledilmesiyle sonuçlandı. 24 Nisan 1915'te İstanbul'dan ve sonrasında diğer kentlerden milletvekili, yazar ve sanatçıların oluşturduğu aydın kesiminin toplanıp götürülmesi ve birçoğunun yargısız infaza tabi tutulmasıyla da Ermeni toplumuna büyük bir darbe vurulmuş oldu. Bu olayların nasıl adlandırılması gerektiği konusunda bugün bir ihtilaf vardır. Ermeniler için bu bir soykırımken Türkiye Cumhuriyeti devleti bunun soykırım olduğunu kabul etmemektedir. 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Soykırımın Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme'nin ikinci maddesinde, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu tamamen ya da kısmen yok etmek kastıyla aşağıdaki uygulamalardan *herhangi birine* tabi tutmayı soykırım olarak kabul edilmektedir:

- Grup üyelerini öldürmek;
- Grubun üyelerine ciddi fiziksel ya da psikolojik zarar vermek;
- Tamamen ya da kısmen yok etmek niyetiyle, grubu fiziksel imhayla sonuçlanacak yaşam koşullarına tabi tutmak;
- Grup içi doğumları engelleme niyetiyle bazı önlemler empoze etmek;
- Grubun çocuklarını zorla başka bir gruba vermek.¹⁶

16 Zikredilen tanım gereği bu raporda 1915 olaylarını nitelenmek için "soykırım"ın yanı sıra bağlamına göre "tehcir", "kırım" gibi kavramlar da kullanılmıştır. "Soykırım" kavramını kullanmak, "tehcir" nitelmesiyle; çünkü Ermenilerin başına gelen yukarıdaki tanıma uyar ama aynı zamanda bir tehcir, yani zorla yer değiştirmedir. Birleşmiş Milletler Soykırımın Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme için bkz. <<http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2078/volume-78-I-1021-English.pdf>>

Meydana gelen olay nasıl adlandırılırsa adlandırılırsın, sonuçta Ermeniler, binlerce yıldır yaşadıkları Anadolu topraklarından varlıklarıyla ve kültürleriyle neredeyse tamamen silinmiş oldular. 1914'te toplam nüfusun yaklaşık yüzde 7'sini oluşturan Ermeniler, 1927 verilerine göre o zamanki nüfusun ancak binde 5'i dolaylarındaydılar. Ayrıca, sayılarının bir hayli fazla olduğu anlaşılan ve son zamanlarda daha görünür hale gelen, kimi zaman güvenlik ihtiyacı sebebiyle kendi istekleriyle kimi zamansa zorla Müslümanlaş(tırıl)mış Ermenilerin varlığını da unutmamak gerekir.

1914'te toplam nüfusun yaklaşık yüzde 7'sini oluşturan Ermeniler, 1927 verilerine göre o zamanki nüfusun ancak binde 5'i dolaylarındaydılar.

Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde ortaya konan Kemalist milli mücadele, 1923 yılında Türk ulus-devletinin kurulmasıyla sonuçlandı. Cumhuriyet'in kurucu anlaşması kabul edilen Lozan Antlaşması, genel olarak bütün gayrimüslimlere bazı azınlık hakları tanıyordu; fakat Türkiye Cumhuriyeti devleti uygulamada Süryanileri ve diğer gayrimüslimleri dışarıda bırakarak bu hakların muhatabı olarak Rumları, Ermenileri ve Yahudileri tanıdı. Böylece, diğer iki grupta birlikte Ermenilere hem eşit vatandaşlık hem de birtakım pozitif haklar verilmiş oldu. Başka bir deyişle, ülke genelinde herhangi bir ayrımcılık yapılmadan yasal sivil ve siyasal haklardan eşit biçimde yararlanmaları vatandaşlık statüsüyle garanti edilirken, etnokültürel farklılıklarını korumaları amacıyla da vatandaşlık hakkının yanı sıra pozitif haklar çerçevesinde bazı dinsel, dilsel, kültürel ve ekonomik haklar tanınmış oldu. Lozan Antlaşması'na taraf olan yabancı devletler Osmanlı'nın son döneminde ciddi tehdit

altında kalan gayrimüslimlerin varlıklarının ve kültürlerinin korunmasına ilişkin bazı düzeltici hakların yasal güvence altına alınmasını şart koşmuşlardı. Bu bağlamda, Osmanlı'dan miras kalan dinsel, kültürel, eğitim ve hayır amaçlı kurumların idamesi ve gelişmesi koruma altına alınmıştı. Dolayısıyla Lozan Antlaşması'nın içerdiği azınlık hakları, eşit vatandaşlık haklarıyla birlikte dinsel, dilsel ve kültürel farklılığı gözetken özel hakları kapsamaktadır. Ayrıca, Cumhuriyet'in çıkaracağı hiçbir yasa, tüzük ve resmi işlemin bu antlaşmayla tanınan haklarla çelişmeyeceği, gene Lozan Antlaşması'nda hükme bağlanmıştı ve bu da devlete bazı sorumluluklar yükliyordu.

Lozan Antlaşması'nı zamanın şartları çerçevesinde değerlendirmek doğru olur. Bu antlaşmanın içerdiği azınlık hakları, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da istikrar sağlamayı amaçlayan yeni devlet düzeninin bir getirisiydi ve Milletler Cemiyeti'nin teminatı altındaydı. Daha ayrıntılı söyleyecek olursak, Birinci Dünya Savaşı ertesinde imzalanan antlaşmaların tarafı olan büyük devletlerin birinci önceliği, uluslararası barış ve istikrarı sağlamaktı, azınlık haklarıyla bu çerçevede ilgileniyorlardı. Başka bir deyişle, uluslararası barışı tehdit etmedikçe ulus-devlet içindeki azınlıkların durumu onlar açısından tali bir meseleydi. Ayrıca, asimilasyonu da "azınlık sorununun" meşru çözüm yollarından biri olarak kabul etme eğilimi geçerliydi. İkinci Dünya Savaşı ertesinde ise Avrupa'da ve dünyada değişen siyasi koşullar, Birleşmiş Milletler (BM) çatısı altında azınlık haklarından ziyade insan haklarının ön plana çıkmasına yol açtı. Bu da, çoğunluktan farklı dinlere/kültürlere mensup grupların durumunun bir uluslararası istikrar meselesi olmaktan ziyade bir demokrasi ve özgürlük kriteri olarak ele alınması demektir. Özellikle etnisite ile toprak arasındaki ilişkinin Avrupa'ya göre daha zayıf olduğu ABD'de, azınlık haklarını bireylerin ayrımcılığa karşı mücadelesi çerçevesinde gören

bir anlayış ortaya çıkmaya başladı. Aynı dönemde Avrupa'da kültürel ve dinsel azınlık haklarının önemini ileri sürenler olmakla birlikte, sonuçta BM çatısı altında insan hakları söylemi ve hukuku hâkim konuma yerleşmişti. 1948 İnsan Hakları Sözleşmesi'nde azınlık haklarına vurgu yapılmaması da bu yeni yaklaşımdan kaynaklanmıştır. 1990'ların başına gelindiğinde Avrupa'da yeni ulus-devletlerin kurulma sürecinde baş gösteren etnik çatışmalar ve yeni ulusal azınlıkların güvenliğinin tehdit altında olması sonucunda, azınlık haklarını devletlerin iç sorunu olarak görme eğiliminden uzaklaşıldı ve birkaçını aşağıda zikredeceğimiz uluslararası antlaşmalar temelinde bu konuda bazı standartlar oluşturulmaya başlandı.¹⁷ Günümüzde yeni bir anlayışla, bireysel insan hakları ile özel azınlık haklarının birbirini dışlamadığını, aksine bunların birbirini tamamlayıcı ve güçlendirici haklar olarak ele alınması gerektiğini savunanlar olduğu gibi, azınlık haklarının kolektif niteliğine vurgu yaparak bireysel haklarla çeliştiğini ileri sürenler de bulunmaktadır. Nitekim azınlık hakları rejimi, uluslararası hukuk açısından azınlık grubuna mensup olanların devletler nezdinde haklarını ancak bireysel olarak talep edebileceklerini öngörmektedir. Bununla birlikte, devletlere azınlığın varlığını ve kültürünü kolektif olarak koruma görevi verilmektedir. Azınlık haklarının bireysel düzeyde mi yoksa kolektif düzeyde mi kullanılabileceği konusundaki belirsizlik, bu hakları kolektif olarak tanımaya ve hayata geçirmeye yanaşmayan devletlerin elini güçlendirmektedir.¹⁸ Avrupa Birliği'ne (AB) üye olmak için başvuruda bulunan Türkiye'de, gerek

17 Azınlık hakları kavramının izlediği gelişim için bkz. Preece 1998, *National Minorities and the European Nation-States System*, Oxford University Press, New York.

18 Pentassuglia 2004, "Introduction", *Mechanisms for the Implementation of Minority Rights*, Strasbourg, Council of Europe, s. 11.

insan haklarına gerekse azınlık haklarına ilişkin uluslararası standartlar, Kürt hareketinin bir süredir ortaya koyduğu siyasal ve kültürel talepler çerçevesinde yeni bir tartışma odağı yaratırken, gayrimüslimlere Lozan Antlaşması çerçevesinde tanınmış azınlık haklarının ihlalinin de siyasal gündemde daha belirgin bir mesele olarak ele alınmasına yol açtı.

Bütün bu uluslararası gelişmeler bir yana, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrolarının genelde gayrimüslimler özelde Ermeniler söz konusu olduğunda İttihatçı zihniyetten farklı düşünmedikleri kısa sürede ortaya çıkmıştır. Ankara Hükümeti, daha Eylül 1922'de, İstanbul Hükümeti'nin sürgüne gönderilen Ermenilerin mallarına ilişkin Ocak 1920'de yaptığı düzenlemeleri lağvettiğini açıkladı. Ayrıca, Ankara'da kurulan birinci meclisin oturumlarında geriye kalan Ermenileri de "derleyip toplayıp Erivan'a göndermek" teklifleri dile getirildi.¹⁹ Cumhuriyet'in azınlık politikası, en basit ifadeyle korkutma, sindirme, baskı altında tutma, asimile etme ve azaltma üstüne kuruluydu.²⁰ Nitekim, 1934 Trakya Olayları, 1936 Beyannameyi uygulamaları, 1941 Yirmi Kura Askerlik, 1942 Varlık Vergisi, 6-7 Eylül 1955 olayları, gayrimüslim vakıflarının mallarına el konulması gibi birçok uygulaması görülen bu politika neticesinde gayrimüslimler, onun içinde de Ermeni nüfusu ve kültürü Cumhuriyet boyunca erimeye devam etti. Bu durum, aynı zamanda vaktiyle Ermenilerin yoğun yaşadığı Diyarbakır, Sivas, Yozgat, Malatya, Harput, Bitlis, Adana gibi merkezlerin sosyal ve iktisadi çöküşü anlamına geliyordu. Bugün Türkiye'deki Ermenilerin nüfusu 60.000 ila 70.000 arasında

Ermeni nüfusu ve kültürü Cumhuriyet boyunca erimeye devam etti. Bu durum, aynı zamanda vaktiyle Ermenilerin yoğun yaşadığı Diyarbakır, Sivas, Yozgat, Malatya, Harput, Bitlis, Adana gibi merkezlerin sosyal ve iktisadi çöküşü anlamına geliyordu. Bugün Türkiye'deki Ermenilerin nüfusu 60.000 ila 70.000 arasında tahmin edilmektedir, yani toplam nüfusun binde 1'inden az.

tahmin edilmektedir, yani toplam nüfusun binde 1'inden az. Bu nüfusun da tahminen %90'ından fazlası İstanbul'da yaşamaktadır.

Uygulanan ayrımcı "azınlık politikaları", gayrimüslimler açısından eşit vatandaşlık haklarının ihlaline işaret ederken, hem sosyolojik olarak dinsel ve etnik farklılıkları hem de "tehdit unsuru" olarak görülmeleri nedeniyle, ulusun doğal parçası olarak algılanmadıklarının da göstergesi olmuştur. Bunun açıkça işaret ettiği durum şudur: Gayrimüslimler eşit vatandaş olarak kabul edilmemişlerdir. Buna paralel olarak, hukuken pozitif anlam yüklenmiş dinsel, kültürel ve toplumsal azınlık haklarının hayata geçirilmesinde de engellerle karşılaşmışlardır. Dolayısıyla, gerek devlet gerekse toplum katında, hukuken öngörülenin aksine, azınlık olmanın ikinci sınıf vatandaşlığa tekabül ettiğini görmüşlerdir. Lozan Antlaşması'nın öngördüğü eşit vatandaşlık statüsünün gerektirdiği hakların ihlaline maruz kalırken, aynı zamanda gayrimüslim azınlıkları korumaya yönelik pozitif haklar anlayışına aykırı uygulamalara tabi tutulmuşlardır.²¹

19 Akçam 1999, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Yayınları, Ankara, s. 531, 552.

20 Cumhuriyet'in azınlık politikalarının temel kodları için bkz Okutan 2004, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

21 Yumul 2005, "Azınlık mı Vatandaş mı?", *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* içinde, TESEV, İstanbul.

Eşit vatandaşlık konumunu ihlal eden ve sadece gayrimüslimlere yönelik faaliyet göstermiş olan “Azınlıklar Tali Komisyonu”nun varlığı da bu toplulukların “güvenlik sorunu” olarak algılandığını gösteren bir diğer uygulamadır. 1962’de gizli bir kararnameyle kurulduğu²² için resmen açıklanmayan, ama gayrimüslimlerin devletle ilişkilerinde karşılımlarına çıkan bu komisyonun üyeleri arasında Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) ve Genelkurmay’dan temsilciler bulunması çok manidardır. Başbakanlığın 5.1.2004 tarih ve 3530 sayılı yazısıyla Komisyon’un “Azınlık Sorunları Değerlendirme Kurulu” olarak yeniden düzenlenmiş ve daha sivil bir yapıyla İller İdaresi Genel Müdürlüğü’ne bağlanmış olması, olumlu bir gelişme olarak addedilebilir. Ancak, üyeleri arasında Dışişleri ile Milli Eğitim bakanlıkları ve Vakıflar Genel Müdürlüğü temsilcileri bulunan, amaçları arasında “gayrimüslim vatandaşlarımızın başta Lozan Antlaşması olmak üzere uluslararası sözleşmelerden doğan haklarının korunması ve bu yöndeki taleplerinin değerlendirilmesi” olan Kurul’a gayrimüslim vatandaşlar arasından temsilci üyelerin alınmaması demokratik normlarla bağdaşmamaktadır. Ayrıca Kurul’da eskiden olduğu gibi Dışişleri Bakanlığı’na mensup bir üyenin bulunması, gayrimüslim vatandaşların hukuk dışı bir yorumla “yabancı” addedildiklerinin bir işaretidir.²³

Bu karamsar tabloyla kıyaslandığında, aşağı yukarı son on beş yıldır nispeten daha olumlu gelişmeler olduğu söylenebilir. 1990’lar itibarıyla azınlık hakları Avrupa’da birtakım sözleşmeler temelinde yeniden kurgulanmaya başlandı. Azınlık haklarını da içeren ve daha

demokratik bir toplum yaratmayı amaçlayan Kopenhag Kriterleri, AB’ye üye olmayı hedefleyen Türkiye tarafından benimsendi ve buna paralel olarak AB’ye uyum yasaları adı altında bazı düzenlemelere gidildi. Böylece Türkiye’de azınlık hakları, sadece Lozan Antlaşması çerçevesinde değil, BM İnsan Hakları Sözleşmesi, gene BM kaynaklı “ikiz sözleşmeler” olarak anılan Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve bunun bir gereği olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararları, azınlık haklarının AB standartlarında korunma şartını da içeren Kopenhag Kriterleri, 1995’te kabul edilip 1998’de yürürlüğe giren Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme (Türkiye henüz bunu imzalamamıştır) gibi uluslararası belgeler temelinde de düşünülmesi gereken bir olgu haline geldi. Ayrıca, 1990’larda ülke içi dinamiklere baktığımızda, Kürt hareketinin açtığı özgürlük alanının, Ermenilerin kendi seslerini duyurma çabalarının, İnsan Hakları Derneği (İHD) gibi sivil toplum kurumlarının azınlıkların maruz kaldığı şiddet ve ayrımcılığa dikkat çekme girişimlerinin, Kardeş Türküler gibi grupların kültür-sanat faaliyetlerinin, genelde demokrasi özelde azınlık haklarını genişleten bir işlevi olduğunu görebiliriz.

Türkiye’de son dönemde demokratikleşme amacıyla çıkarılan uyum yasaları, olumlu olmakla birlikte yetersizdir. Ermeniler özelinde, kurumların işleyişini kısıtlayan, azınlık haklarına aykırı uygulamalar ve vatandaşlık haklarını tehdit eden yerleşik önyargılar, toplumsal/siyasal ayrımcı tutumlar ve nefret söylemi halen varlığını korumaktadır. Aslında, belki de Türkiye’de yaşanan değişimin bir sonucu olarak birbirinin zıttı gelişmelerin son birkaç yıldır art arda geldiği söylenebilir. İlk önce Ocak 2007’de *Ağos* gazetesi genel yayın yönetmeni Hrant Dink, bugün artık kimsenin

22 Başbakanlığın 7.11.1962 tarih ve 28-4869 sayılı talimatıyla kurulmuştur.

23 Azınlık Tali Komisyonu ve Azınlık Sorunlarını Değerlendirme Kurulu için bkz. <<http://www.illeridaresi.gov.tr/default.Bo.aspx?content=130>>

İlk önce Ocak 2007'de Agos gazetesi genel yayın yönetmeni Hrant Dink, bugün artık kimsenin şüphesi kalmayacak bir biçimde, kimi devlet görevlilerinin de içinde bulunduğu bir komplo neticesinde katledildi.

şüphesi kalmayacak bir biçimde, kimi devlet görevlilerinin de içinde bulunduğu bir komplo neticesinde katledildi. Öte yandan, Dink'in cenazesine yüz binlerce kişi katıldı; bu, bir gayrimüslimin cenazesine kitlesel katılım anlamında Osmanlı-Türk tarihinde bir ilkti. Tam bunun iyi bir işaret olduğu düşünülürken, bilindik çevrelerin ırkçı ve nefret söylemleri, *Hrant Dink* davasının yargı ve yürütme bürokrasisi tarafından adeta kasıtlı bir biçimde akamete uğratarak bir türlü ilerlememesi, umutları zayıflattı. Benzer şekilde, yurt dışında kimi ülke parlamentolarında soykırım tasarılarını gündeme geldiğinde ülkemizde nefret söylemleri yükselirken, kimi sivil toplum kurumları ve aydınlar, tarihe yüzleşmek, kamuoyunda bir tartışma başlatmak amacıyla soykırımı anma faaliyetleri ve özür kampanyaları düzenlediler. Elbette birbirine zıt istikametteki bu eylemlerin farklı aktörlerce hayata geçirildiğini kaydetmek gerekir. Bu farklılık da, Türkiye içerisinde çeşitli dinamikler olduğunun bir işaretidir. Bütün bu gelişmelere bakarak, ülkenin, hangi dinamiklerin üstün geleceğini henüz bilemediğimiz, kritik bir virajdan geçtiği söylemek mümkündür.

Diğer yandan Hrant Dink cinayetinin üzerinden dört yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına karşın, gerek savcılık soruşturması gerekse yargılama sürecinin gidişatı, bu cinayete zemin hazırlayan süreçte rol alan kişi ve kurumların yanı sıra cinayetinin nedeninin, sorumlularının ve faillerinin tüm açıklığıyla ortaya çıkmasını engellemiştir. Cinayete azmettirenlerin karanlıkta bırakılması, delillerin gizlenmesi ve karartılması, sorumluluk taşıyan güvenlik,

istihbarat ve idari görevlilerin yargı önüne çıkarılmaması hukuk dışı olduğu gibi, adalet arayışına da mani olmaktadır. Bu bağlamda, "Hrant İçin Adalet" çağrısı, davanın seyrini protesto etme ve adli makamlar ile hükümete sorumluluklarını hatırlatma çağrısından ibaret değildir; Türkiye'de insan haklarına, düşünce özgürlüğüne ve demokratikleşmeye karşı duran ırkçı ve ayrımcı ideolojiyi de telin etme çağrısıdır.

Söylemleriyle Türkiye toplumunun geniş kesimlerini etkileyen, adeta bir vicdan sembolü haline gelen Hrant Dink'in öldürülmesinin Ermeni toplumu üzerinde yarattığı etkiye gelince... Bu olay ilk anda bir şok etkisi yaratarak, umutsuzluğa ve karamsarlığa yol açtı. Tekrar içe kapanma, sessizleşme refleksinin galip geleceği düşünüldü, nitekim bu yönde düşünceler de ifade edildi. Fakat öyle olmadı. Bugün cinayetin üzerinden hemen hemen dört buçuk yıl geçtikten sonra görüyoruz ki Ermeni toplumunun en azından bir kısmı konuşmaktan, hak arama mücadelesinden, görünür olmaktan, derdini anlatmaktan vazgeçmedi. Cinayet ertesinde kurulan, demokrasinin gelişmesi, özgürlük alanının genişlemesi, Ermeni kültürünün tanıtımı için faaliyetlerde bulunan Uluslararası Hrant Dink Vakfı bunun en önde gelen örneği ve göstergesidir. Cinayet ertesinde Ermeni toplumunun içe kapanmamasında, Türkiye toplumunun yukarıda belirttiğimiz kesimlerinden aldığı desteğin de önemli bir rolü vardır.

Ayrıca, bu cinayetin yurt dışına belirli bir Ermeni göçüne sebep olduğuna dair bir işaret de yoktur. Oysa, 1970 ve 1980'lerde gerek genel anlamda gergin siyasi atmosfer gerek ASALA eylemlerinin yarattığı ortam, Ermeni ailelerinin hızlı bir biçimde yurt dışına göçmesine sebep olmuştur.

Günümüzde Türkiye Ermeni toplumunun, ayrıntılarını ve sorunlarını ilerleyen bölümlerde

ele alacağımız belli başlı kurumları şunlardır. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi; vakıflar; hepsi İstanbul'da faal olan 16 okul ve bunların mezun dernekleri; 40'tan fazla kilise; İstanbul'da 2 hastane (Yedikule'deki Surp Pırgiç Hastanesi ve Elmadağı'ndaki Surp Agop Hastanesi); 2 yetimhane, 2'si günlük Ermenice (*Jamanak* ve *Nor Marmara*) ve 1'i haftalık Türkçe-Ermenice (*Ağos*) olmak üzere 3 gazete. Bugün Katolik ve Protestan Ermenilerin sayısı oldukça azalmıştır ve artık Türkiye'deki farklı mezheplerden Ermenilerin birbirlerine karşı sistematik bir olumsuz bakışı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bugünkü Türkiye Ermeni toplumunu, bir cemaat olarak nitelemek pek de doğru olmaz.

Çünkü, ayrıntılarını raporda göreceğimiz üzere, bugün Ermeniler kendilerini ilk planda dini kimlikleri üzerinden ifade etme eğilimi göstermiyorlar. Ayrıca, fikri ve siyasi düzlemde bir cemaatten beklenmeyecek kadar hareketli ve heterojen bir durum arz ediyorlar. Buna paralel olarak, bu raporda da, teknik anlamda gerekli olan yerler (örneğin "cemaat vakıfları") hariç, Ermeni toplumunu nitelemek için "cemaat" terimini kullanmaktan mümkün olduğunca kaçındık. Bunun yerine "toplum" kelimesini kullandık. Öte yandan, bu terimin Ermeniler tarafından tamamen terk edildiğini söyleyemeyiz. Fakat bu kullanımın arkasında sosyolojik bir bilinç olduğunu söylemek de zordur.

Ermeni Kimliği ve Ayrımcılık

Türkiye’de, Osmanlı’dan devralınan, dini ve etnik gruplar arasında genel bir eşitsizlik sorunu olduğu, bu durumun “doğal bir sonucu olarak” da ayrımcılığın ortaya çıktığı, katılımcılar tarafından sıklıkla vurgulanmıştır. Bunlar, yasalarla tanımlanmış, resmi eşitsizlikler değildir. Tam tersine yasalarda, her ne kadar başka önemli yetersizlikler mevcutsa da, eşitlik vurgusu zaman zaman yapılmıştır. Asıl sorun, uygulamalar ve hâkim olan zihniyettir. Zihniyetten kasıt, örneğın, kendini “Türk” olarak tanımlayanların bu kimliği tanımlarken Ermeni’ye atfettiği anlamdır. Ermeni düşmanlığı uzun yıllar boyunca gerek devlet gerek toplum tarafından Türk kimliğinin tanımlayıcı, neredeyse ayrılmaz bir parçası haline getirilmiştir. Türk kimliği, genelde otoriter eğilimli, devlet merkezli, egemenliği (devleti) kaybetme korkusu içinde olan ve bunlara bağlı olarak “dışarıdakilere”, “yabancı” gördüklerine karşı hasmane tutum sergileyen bir kimlik olarak şekillenmiş ve bu haliyle muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Başka bir deyişle, bugün Türkiye’nin genel siyasi ve sosyal hayatında, millet-i hâkime (Türkler-Sünni Müslümanlar)/millet-i mahkume (diğerleri) ikiliği tamamen aşılabilmiş değildir. Yani, gerek devlet gerek toplumun geniş bir kesimi, Ermenileri söz hakkına sahip eşit yurttaşlar olarak görmeyi kabullenememektedir. Akademisyen kimliği de olan bir katılımcımız bu durumu şu şekilde teşhis ediyor:

Ermenilerle ancak eşit olmadıkları düzeyde ilişki kurabilen bir geniş toplum var, sol da buna dahil. Eşit olmadıkları yerden, azınlık

oldukları yerden ilişki kurabiliyorlar. Onunla empati kurabiliyorlar fakat birazcık kuvvet, birazcık eşitlik, biraz siyaset yapma, bağımsızlaşma söz konusu olduğunda 1908 parametrelerine geri dönüyoruz. Oradayız daha bir yere gidemedik. Eşitlik 1908’den beri bu topraklara uğramış değil, hâlâ aynı şeyi konuşuyoruz aslında. Siyaset yapan ve siyaseti agresif şekilde yapan, eşit koşullarda yapan Ermeni’den hâlâ hoşlanılmıyor.

13 Mayıs 2010 tarihinde *Resmi Gazete*’de yayımlanan 2010/13 sayılı Başbakanlık genelgesi (EK-4), bu eşitsizliğin ve ayrımcılığın zımni bir kabulü olarak görülebilir; zira ilgili devlet kurumlarına bir uyarı olarak gönderilen genelgede, “son yıllarda sürdürülen demokratikleşme çalışmaları çerçevesinde ülkemizdeki gayrimüslim azınlıkları ilgilendiren konularda yapılan düzenlemelere rağmen, uygulamadan kaynaklanan bazı sebeplerle bu konudaki sorunların tam anlamıyla giderilemediği görülmektedir”²⁴ deniliyor. Bu genelge, gayrimüslim yurttaşlara yönelik ayrımcılığın ortadan kaldırılmasını hedefleyen bir adım olması bakımından şüphesiz olumlu olarak değerlendirilmelidir; öte yandan aynı genelgede, dikkat edilmesi gereken hususlar sıralanırken aslında o zamana kadar yapılan ayrımcılıklar da sıralanmıştır. Genelgede düzeltilmesi istenen bazı somut sorunlar şunlardır: belediyelere geçmiş olan gayrimüslim mezarlıklarının korunması ve bakımı için gereken

24 Genelgenin tam metni için bkz. <<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/05/20100513-17.htm>>

özenin gösterilmemesi; gayrimüslim vakıfların lehine çıkan mahkeme kararlarının tapu dairelerince uygulanmaması; gayrimüslim “cemaatler” aleyhine yapılan kin ve düşmanlığı teşvik edici yayınlara karşı gerekli yasal işlemlerin başlatılmaması. Aşağıda, bunların bazılarını da kapsayan sorunlar, dinsel ayrımcılık, Ermeniler hakkındaki olumsuz önyargılar, makam bazında ayrımcılık, resmi kurumlarla ilişkiler etrafında ele alınacaktır.

DİNSEL AYRIMCILIK

“Türkiye %99’u Müslüman bir ülkedir” cümlesi, en yüksek devlet görevlileri ve siyasetçiler de dahil olmak üzere çeşitli ağızlardan sık duyulan bir cümledir. Katılımcılardan bazıları bu tip ifadelerin taşıdığı ayrımcılıktan rahatsız olduklarını belirttiler. Özellikle böyle bir vurgu yapılmasından, Müslüman olmayanlara ikincil bir konum atfedildiği anlaşılıyor.

Önde gelen insanlar bile Türkiye’nin %99’u Müslüman bir ülke olduğunu söylerler. Tamam Müslüman, ne yapalım? Vurgu yapmanın anlamı ne? Neden? Çünkü her şey ona göre şekilleniyor. Yani, siyaset yapıcılar her şeyi %99’a göre şekillendiriyorlar. Geriye kalan azınlığın esamesi okunmuyor.

“Gâvur” sözcüğünün kamusal alanda (gazetelerde, televizyon dizilerinde, siyasetçilerin veya kanaat önderlerinin konuşmalarında vs.) kullanımı da, Ermeniler üzerinde benzer bir ayrımcılık hissi yaratmaktadır.

Ayrıca, Sünni İslam haricindeki dinlerin kamusal görünürlüğü üzerinde de ciddi bir toplum baskısı vardır. Örneğin, kiliseler dışında başka mekânlarda Hıristiyan ibadetinin gereklerini yerine getirmek toplumun geneli tarafından hoş karşılanmaz, meşru görülmez. Öte yandan, sokakta namaz kılan topluluk görüntülerine sık rastlanır. Karşılaştırmalı olarak baktığımızda, Türkiye’de İslam’ın Sünni mezhebi ile diğer inançlar arasında kamusal

görünürlüğün meşruiyeti bakımından büyük bir eşitsizlik olduğunu görürüz. Katılımcılardan birinin, Hıristiyan bayramlarında bu dinin sembollerinin ve faaliyetlerinin özgürce sergilendiği, gıpta edilecek bir ülke olarak Suriye’yi örnek göstermesi ilginçtir. Ülkemizde ise, özellikle Anadolu’daki küçük Ermeni toplulukları üzerinde, dinlerinin kamusal görünürlüğüne engellemeye yönelik baskılar söz konusudur. Katılımcıların belirttiklerine göre, Anadolu’da az sayıdaki Ermeni, evlerinde dahi toplu ibadet edecekleri zaman bunu gizlenerek yapmak zorundadır. Zira, Ermeni/Hıristiyan oldukları anlaşılırsa din değiştirmeleri için toplumsal baskı uygulanabilmektedir. Bu, her zaman kaba kuvvet yoluyla değil, daha ziyade sürekli telkinlerle gerçekleştirilmektedir. Sason doğumlu bir katılımcı, bu durumu şöyle anlatıyor:

Her Müslüman tarafından bir kere yoklanırsınız. Hatta “dönmeler”, din değiştirmiş Ermeniler tarafından da. Gittiğim her yerde Ermeni olduğum öğrenildiği zaman direk[t] bana söylenen “Sizin inandığınız doğru din değil, kitabınız değiştirilmiştir, gelin Hak dinine kavuşun” olmuştur.

Lisede devlet okullarına devam eden katılımcılarımızdan birinin aktardığı şu anekdot da din değiştirme baskısına bir örnektir:

Lisede Müslüman bir arkadaşım vardı. Her pazartesi sabahı ben okula gittiğimde sıranın gözünde Kelime-i Şahadet bulurdum. Ben kimin yazdığını anlamadım önce. Bir-iki hafta geçti ama sonra anladım tabii. Arkadaşım beni Müslüman yapmaya çalışıyormuş. Diyor ki, “ben seni çok seviyorum ama sen ölürsen cehenneme gideceksin. Ben de senin cehenneme gitmeni istemiyorum. Lütfen Kelime-i Şahadet getir ki cehennemde yanmayasın”.

Üstelik, örneklerin gösterdiği gibi, din değiştirip Müslüman bile olsalar bu sefer de “dönme”

olarak yaftalanmaktan kurtulamıyorlar. Günlük hayatta iğneleyici tavırlar devam edebiliyor. Hatta, birkaç kuşak boyunca resmen Müslüman kimliğiyle yaşamış bir aileden bir katılımcı bu durumu, “bize Ermeniliğimizi unutturmadılar” şeklinde ifade etmiştir:

Din değiştirmek için aralıksız bir bombardıman... “dinini değiştir, dinini değiştir, dinini değiştir... sana kolaylık olacak”. Dinini değiştirdikten sonra da hiçbir kolaylık olmuyor. Sen dönme bir insansın. Kim dediklerinde “dönme” diye cevap verirler. Ee, ne oldu? Her seferinde kafanıza bir balyoz: “Sen dönmesin, sen bizden değilsin”.

Buna rağmen, baskılardan yılan pek çok kişi zaman içerisinde Müslüman olmayı tercih etmiştir. Hatta, bir katılımcının belirttiği üzere, yarısı Müslüman yarısı Hıristiyan olan Ermeni aileler bile ortaya çıkmıştır. Kardeşlerden birinin Müslümanken diğerinin Hıristiyan olduğu aileler görmek mümkündür.

Dinsel baskının önemli bir bileşeni de “misyonerlik” olgusudur. Özellikle Anadolu’da misyonerlik son derece olumsuz bir anlama sahiptir. Misyoner diye nitelenen kişiler adeta şeytanlaştırılmaktadır. Bir grup Hıristiyan, ne zaman bir araya gelip ibadet etse, “misyoner” olarak nitelenip doğrudan veya dolaylı olarak devlet ve toplum baskısına, hatta şiddete maruz kalmaktadır.²⁵ Kaldı ki, İslam’ı anlatmanın, ondan bahsetmenin serbest olduğu bir ülkede bir diğer dinden bahsetmenin, onu vazetmenin bu şekilde baskılara maruz

25 Malatya’da misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Zirve Yayınevi’nin, devletin birtakım kurumlarıyla ilişkide oldukları iddia edilen ve mahkemeleri hâlâ devam eden kişilerce Nisan 2007’de basılarak üç kişinin işkenceyle öldürülmesi, bu baskının en acı örneklerinden biridir. Benzer şekilde, Şubat 2006’da Trabzon’da Katolik Rahip Santoro’nun öldürülmesi de Anadolu’da Hıristiyan “misyonerlik faaliyetlerine” karşı tutumun nerelere varabileceğinin göstergesidir.

kalması da başlı başına bir ayrımcılıktır. Misyonerliğin neden bu kadar olumsuz algılandığı sorusunun yanıtı çok boyutlu ve karmaşık olmasına rağmen, misyonerliğin devlet aklında “yıkıcı”, “bölücü” olarak kodlanmış olmasının önemli bir etken olduğunu söylemek gerekir. Devlet mekanizması da elindeki aygıtlar (eğitim, medya, diyanet vs.) vasıtasıyla bu algıyı topluma yaymayı başarmıştır. Bu, Cumhuriyet’le sınırlı bir olgu da değildir, özellikle II. Abdülhamit yönetimi ile misyonerler arasında gergin bir ilişki olduğu bilinmektedir.²⁶

Bir devlet dairesi olan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bugünkü haliyle var olması, yani sadece İslam’ın Sünni Hanefi mezhebinin hizmetinde bulunması da katılımcılar tarafından bir dinsel ayrımcılık olarak algılanmaktadır. Ayrıca, bu durumun devletin laiklik ilkesi ve iddiasıyla da çeliştiği belirtilmiştir; çünkü laik devletin bütün din ve mezheplere eşit mesafede durması esastır. Diyanet’in ya mensuplarının sayısına bakılmaksızın bütün dinlerin ihtiyaçlarına cevap veren bir kurum haline getirilmesi, ya da lağvedilmesi görüşü ağırlık kazanmıştır.

Bu ülke laik bir ülkeyse, camiye hocaya yardım ediyorsan kiliseye papaza da yardım edeceksin, onu örgütleyorsan bunu da örgütleyeceksin. Diyanet ya bu tip olmalı ya da olmamalı. Bırak her cemaat başının çaresine baksın. Şimdi sen devlet olarak hem ben laikim deyip hem sadece Sünni Müslümanlığa yönelik iş yapıyorsan bu zaten başlı başına yanlış bir şey.

Ermeni okullarında okumayan Ermenilerin, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde karşılaştıkları bir durumu da zikretmek gerekir. Bu

26 II. Abdülhamit rejimi ile misyonerler arasındaki gerginlik için bkz. Kılıçdağı 2006, “Abdülhamid Misyonerleri Neden Sevmiyordu?”, *Toplumsal Tarih*, sayı 154, s. 62-69.

öğrencilerin din dersine girmeleri konusunda on yıllar boyunca farklı uygulamalara gidildiği anlaşılıyor: Kimi zaman muaf tutulmamışlar, kimi zaman tamamıyla muaf tutulmuşlar ama kimi zaman da not olarak muaf tutulmalarına rağmen derse girmeleri zorunlu kılınmış.²⁷ Çalıştay katılımcılarından bazı Ermeniler de, devlet okullarına devam ettikleri yıllarda benzer uygulamalara maruz kalmışlar. Farklı okullarda okumuş olmalarına rağmen, din derslerinde öğretmenlerin sürekli olarak İncil'in aslında tahrif edilmiş olduğunu, Hıristiyanların bugün inandıkları İncil'in asıl İncil olmadığını söylediklerini hatırlıyorlar. Farklı din dersi öğretmenlerinin aynı yorumlarda bulunmaları, merkezi bir direktifle hareket ettikleri zannını doğuruyor. Bu tür ifadelerin derste bulunan Hıristiyan öğrencilerde yaratacağı sıkıntılı ruh durumu bir yana, Müslüman öğrencilere başka bir dinin aslında "yalan, sahte, bozulmuş" olduğu fikrini aşlamak da, din temelli ayrımcılığa kapı açan bir yaklaşımdır.

ERMENİ ALGISI YA DA BİR "HAKARET" OLARAK ERMENİLİK

Genel olarak bakıldığında Türkiyeli Ermenilerin hem devlet hem de toplumun geniş bir kesimi tarafından "yabancı", "dışarıdan" bir unsur olarak görüldüğü söylenebilir.²⁸ Bu anlayışın bir

27 Ayrıca, din dersi genellikle yüksek not alınan/ verilen bir ders olduğu için din dersinden muaf öğrencilerin not ortalamasının diğer öğrencilere nispetle düşmesi de sorun olabilmektedir.

28 Yapılan birçok anket çalışması bu yönde bilgiler ortaya koymuştur. Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı'nın (SETA), sonuçlarını Mayıs 2011'de açıkladığı anketine yanıt verenlerin % 73,9'u Ermenilere ilişkin olumsuz kanaat taşıdıklarını belirtmişlerdir. Bu, diğer gruplara karşı olumsuz kanaate sahip olma oranları içinde en yüksek olanıdır. Başka bir deyişle, anketi cevaplayanlar için Ermeniler "en sevilmeyen" gruptur. Işık 2011, "Türk Halkı Bir Tek Kendini Sever", *Radikal*, 2 Mayıs.

Gerek adı geçen Yargıtay kararlarında, gerek Sezer'in veto gerekçelerinde, azınlık vakıfları "yabancı" olarak görülmüş, bu nedenle de güçlenmelerinin "tehlikeli" olacağı belirtilmiştir.

devamı olarak da Ermeniler "güvenilmez, hain" olarak nitelenirler. Tabii ki, onları bu şekilde gören anlayış birçok ayrımcılığa da imza atmıştır. Örneğin, 1940'lara kadar gayrimüslimlerin, bunun içinde de Ermenilerin, nüfus kayıtlarının "Ecanip" (yabancılar) kısmına yapılması; ayrıntılarını vakıflarla ilgili bölümde ele aldığımız Yargıtay'ın 1971 ve 1974 yıllarında gayrimüslim vakıflara dair aldığı kararlar; çok daha yakın bir dönemde, 2006'da çıkarılan yeni vakıflar kanununa, zamanın Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından uygulanan vetonun gerekçeleri, bu anlayışın en üst makamlardaki varlığını açık biçimde ortaya koyar. Gerek adı geçen Yargıtay kararlarında, gerek Sezer'in veto gerekçelerinde, azınlık vakıfları "yabancı" olarak görülmüş, bu nedenle de güçlenmelerinin "tehlikeli" olacağı belirtilmiştir.²⁹

Ermenileri "yabancı ve hain" olarak niteleyen bu anlayış ve yaklaşım devletin üst kademeleleriyle sınırlı değildir, toplumda da genel kabul görmüştür. Bu kabul, büyük ölçüde, Ermenileri tanımamaktan ve Ermeni tarihiyle ilgili vahim bilgisizlikten kaynaklanır. Bu savı destekleyen çarpıcı bir anket verisi, kastımızı net biçimde ortaya koymaktadır. Ermeni olmayan Türkiyeliler arasında yapılan bir anketi cevaplayanların %30'u "bugün Türkiye'de yaşayan Ermenilerin Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türkiye'ye geldikleri" düşüncesindedir, bir diğer %30'un

29 Bu metinleri raporun "Ekler" kısmında bulabilirsiniz.

ise “Ermenilerin nereden geldiğine” dair bir fikri yoktur.³⁰ Anadolu’daki Ermeni varlığının en azından MÖ 6. yüzyıla, hatta daha da geriye gittiği düşünülecek olursa, %60’lık bu kesimin içinde bulunduğu bilgisizlik daha iyi anlaşılır.

Çalıştaylarda katılımcılar, Türkiye toplumunun Ermenileri yabancı olarak gördüğünü örnekle-yebilecek birçok anekdot da aktarmışlardır. Bunlardan bir tanesinde, güzel sanatlar öğrencisi olan katılımcı, bölüm arkadaşlarıyla birlikte staj amacıyla bir seramik fabrikasında bulunmaktadır. Söz seramiklerde kullanılan desenlere gelince, katılımcımız, bu desenlerin çoğunun İtalya kaynaklı olduğunu söyler. Bunun üzerine diğer öğrencilerin “şu yabancı-ların yabancı hayranlığına şaşmamak elde değil” türünden sözleriyle karşılaşır ve kendi ifadesine göre desenle başlayan bu tartışma Ermenilerin “tarihsel hıyanetine” kadar uzanır! Bu tür anekdotları sayfalar boyunca aktarmak mümkündür, ama sık karşılaşılan bir durumu daha belirtmekle yetinelim: Bir katılımcımız, yaptığı alışveriş sonrasında alacağı faturaya yazılmak üzere ismini soran tezgâhtara ismini söyler, tezgâhtar ismi yazmayı bir türlü beceremez ve özür olarak da “bu yabancı isimlere pek alışık olmadığını” söyler!

Ermenileri ‘yabancı’ kabul eden anlayışa göre, onların bu topraklar üzerindeki varlığı “açıkla-ma gerektiren bir durumdur”, tabiri caizse bir “bilmedir, muammadır”. Bu nedenledir ki, katılımcıların da belirttiği gibi, Ermeniler çeşitli ortamlarda yeni tanıştıkları kişiler tarafından sık sık “nereden geldiniz?” sorusuna muhatap olurlar. Bu soruya doyurucu, mantıklı bir cevap vermeleri beklenir. Bu soruyu soran kişiler,

Ermenilerin mutlaka Türkiye sınırları dışında bir yerden buraya geldiklerini düşünürler. Bu topraklar üzerindeki varlıklarını tekrar tekrar açıklamak ve meşru kılmak zorunluluğu, Ermeniler üzerinde psikolojik anlamda yıpratıcı bir etkiye sahiptir.

Bu anlayışın bir başka yansıması da, Ermenilere “egzotik, olağandışı, ilginç bir nesne” muamelesi yapılmasıdır – adeta uzak diyarlardan getirilmiş ve ahaliye teşhir edilen tuhaf canlılar gibi. Bir katılımcımız bu durumu şöyle anlatıyor:

Ermeni olduğumu söylediğim zaman benimle arkadaş olan insanlarda şöyle bir etki yaratıyorum: Sanki böyle bir denizkızı, bir peri tanıyan ayrıcalıklı biri gibi hissediyor kendilerini çevremdekiler.

Katılımcılarımızdan birinin üniversitede başından geçen şu olay da, Ermenilere “ilginç, sıradışı yaratıklar” gibi bakılmasının trajikomik bir örneğidir:

Laboratuar dersinde kan gruplarını işliyoruz, kan gruplarına nasıl bakılır diye. Herkes kendi kanını alıyor, hem kendi kan grubumuza bakıyor hem de laboratuar pratiğimizi yapmış oluyoruz. Neyse başladık hepimiz, bir süre sonra baktım bütün arkadaşlar benim etrafımda toplanmış, acaba benim kan grubum ne çıkacak diye...

Ayrımcılığın bir türevi de, bir Ermeni’yi, diğer bütün kimliklerini görmezden gelerek, ilk önce ve sadece Ermeni olarak görmektir. Halbuki, bir Ermeni doğal olarak başka birçok kimliğe (kadın, doktor, eşcinsel, Sivaslı vs.) sahiptir ve Ermeniliğini bunların içinde birinci sıraya

30 Aktaran, Özdoğan vd. 2009, s. 443. Aynı kitabın 442-446. sayfaları arasında, bazı Türklerle yapılan odak grup çalışmasından katılımcıların konuşmalarına yer verilmiştir. Bu alıntılar Ermenilere bakışı göstermek açısından oldukça tipik ve özetleyicidir.

Ne zaman bir Ermeni kamusal alanda gözüксе Türkiye Ermenilerinin ve hatta Ermeniliğin kolektif temsilcisi, sözcüsü olarak algılanır, bireyselliği göz ardı edilir.

Ermeniler, uluslararası siyasetin veya Türkiye'nin bir başka devlete karşı izlediği siyasetin içinde "kolayca harcanabilecek bir koz" gibidirler. Bu algıyı yaratan, son zamanlarda eskiye nazaran azalmakla birlikte, devletin gayrimüslimlere karşı onlarca yıla yayılan yaklaşımları ve uygulamalarıdır.

yerleştirmiyor olabilir; fakat sözünü ettiğimiz yaklaşım ona başka bir şans tanımaz. Bunun bir yansıması veya türevi olarak da, ne zaman bir Ermeni kamusal alanda gözüke Türkiye Ermenilerinin ve hatta Ermeniliğin kolektif temsilcisi, sözcüsü olarak algılanır, bireyselliği göz ardı edilir. Örneğin, televizyondaki tartışma programlarına katılan bir Ermeni, bütün Ermeniler adına konuşuyormuş gibi algılanır. Aslında, bu anlayış Türkiye Ermenileri tarafından da bir ölçüde kabullenilmiştir; onun için Ermeni bireyler yaptıklarına ve söylediklerine, "Ermenilere laf gelmesin" düşüncesiyle çok daha fazla dikkat ederler.

Ermeni bireylerin yeni girdikleri bir ortamda veya yeni tanıştıkları birinden sık sık duydukları ilk sözlerden biri de, "benim çok Ermeni arkadaşım var" cümlesidir. Ardında hiçbir kötü niyet taşımasa bile bu cümle de aslında "tuhaf", "anormal" bir ifadedir, bu ifadeyle karşılaşan Ermeniler tarafından da öyle algılanmaktadır. Karşıdaki neden böyle bir söz söyleme ihtiyacını hissediyor? Çünkü, "Ermeni arkadaşı olmak", "sıradışı", "olağandışı" bir durum olarak görülüyor. Bu ifadenin, Ermenilerde uyandırdığı ama tabii çoğu zaman dillendirmedikleri tepki ise "Ee, ben ne yapayım senin çok Ermeni arkadaşın varsa, benim de çok Türk arkadaşım var" oluyor. Daha ilginç olan şudur ki, bazı Ermeniler bu veya benzeri ifadeleri, "rahat ol, benden sana zarar gelmez" şeklinde algılıyorlar. Bunun böyle algılanmasının bir sebebi de, Ermenilerin (ve aslında diğer gayrimüslimlerin de) kendilerini bu ülkede 'rehin', dolayısıyla sürekli bir

tehdit altında hissetmeleri ve karşıdakinin de bunun farkında olmasıdır.

Ermeniler, uluslararası siyasetin veya Türkiye'nin bir başka devlete karşı izlediği siyasetin içinde "kolayca harcanabilecek bir koz" gibidirler. Bu algıyı yaratan, son zamanlarda eskiye nazaran azalmakla birlikte, devletin gayrimüslimlere karşı onlarca yıla yayılan yaklaşımları ve uygulamalarıdır. 6-7 Eylül gibi tarihsel olaylar³¹, mütekabiliyet ilkesinin vatandaş gayrimüslimlere uygulanması gibi yaklaşımlar, bu algının canlı kalmasına sebep olmaktadır. Üstüne üstlük, bugün hâlâ geçmişin bu tip uygulamalarını savunan kişilere de rastlanabilmektedir. Örneğin Hasan Pulur, 26 Şubat 2011 tarihli *Milliyet* gazetesindeki köşesinde, 1942-1944 arası yürürlükte olan ve insanların toplama kamplarına alındığı, açıkça ırkçı bir devlet uygulaması olan Varlık Vergisi gibi bir uygulamayı, "o günkü koşullara" göre değerlendirilmesi gereken, "savaş zamanının zorunlu uygulaması" sözleriyle savunmaya, meşrulaştırmaya kalkışabilmiştir.³² Bu demektir ki, bugün Türkiye o günkü gibi "olağanüstü koşullara" girse, Hasan Pulur'un sergilediği zihniyet aynı şeyleri bir daha yapmaktan çekinmeyecektir. Bu "koşullar" altında Ermenilerin kendilerini rehin gibi hissetmelerinde şaşılacak bir taraf olmasa gerektir.

Bunların yanı sıra, Türkiye'de Ermeni sözcüğünün gerek bürokratlar ve siyasetçiler gerekse de halk tarafından zaman zaman hakaret amaçlı kullanıldığı bilinmeyen bir durum değildir. 1997'de Tansu Çiller hükümetinin İçişleri Bakanı DYP'li Meral Akşener'in, PKK lideri Abdullah Öcalan'a hakaret kastıyla "Ermeni dölü" tabirini kullanması hafızalarda-

31 Burada Kıbrıs Sorunu'nda bir koz olarak kullanılmışlardır örneğin.

32 Pulur 2011, "70 Yıl Sonra Varlık Vergisi", *Milliyet*, 26 Şubat, s. 3.

dır. Aynı şekilde, birkaç sene önce CHP İzmir milletvekili Canan Arıtman, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü Ermeni olmakla 'suçlamıştır'. Abdullah Gül de bunu hakaret olarak algılayarak, Arıtman'ı dava etmiştir. Popüler ırkçılığın bir örneği, 5 Aralık 2010 günü İstanbul'da oynanan Beşiktaş-Bursaspor futbol müsabakasında Bursaspor tribünlerinden "Ermeni köpekler Beşiktaş'ı destekler" şeklinde bir tezahüratın yapılması olmuştur. Üstüne üstlük, Türkiye Futbol Federasyonu da bununla ilgili hiçbir icraatta bulunmamıştır. İnternetteki çeşitli sitelerde, forumlarda da benzer ifadele- re rastlamak mümkündür. Daha da ötesi, günlük ana-akım medyanın kimi kesimleri de bu dili sık sık kullanarak, "içselleştirmiş", "normalleştirmiş" durumdadır. Gazete başlıklarından birkaç örnek vermek gerekirse:

"Bu Ermeniler Adam Olmaz" (*Hürriyet*, 31 Ocak 2006)

"Ermeni Şantajının Bir Başka Yüzü" (*Hürriyet*, 3 Haziran 2006)

"Fransız Yer Salkımı, Ermeni'ye Kalır Talkı" (*Zaman*, 11 Ekim 2006)

"İzmir'e Soyü Kırıklar Anıtı Yapalım" (*Zaman*, 18 Ekim 2006)

"Azgın Teke Sendromu Kiliseyi Feci Kızdırdı" (*Hürriyet*, 17 Ocak 2007)

"Alevi Dedenin Misyoner Torununa Gözaltı" (*Zaman*, 17 Ekim 2006).³³

Nefret dilinin her zaman en net örneklerini sergileyen *Yeniçağ* gazetesinde de, 17 Kasım 2009'da Karabağ sorununa atfen, "Ermeniler Kudurdu" ve "Ermeni'den Kahpe Saldırı" ifadelerini görmek mümkündür.³⁴

Toplum katında Ermenilere hakaretimiz yaklaşımlar ekseriyette olmakla beraber, kimi zaman takdir ifadelerine de rastlamak mümkündür. Ermenilerin çalışkanlık, zanaatkârlık gibi özellikleri olumlu olarak zikredilir. Kimi durumlarda, soyut düzeyde Ermenilik kötü bir şey olarak algılanırken, Ermeni bireylerden olumlu bahsedilebilmektedir. Ailesi birkaç kuşaktır Anadolu'da Müslüman olarak yaşayan, kendisi yakın zamanda Hıristiyan olmuş bir katılımcımız, kendi şehrindeki durumu şöyle anlatıyor:

Bizim orada hakaret tarzı üstten gelir, devletten gelir. Ama insanlar kendi aramızda övücü sözler de duyarız... Ermeni dediğin zaman "Haşa" derlerdi ama terzi Ş... dediğin zaman, "onlar çok değerli insanlar" derlerdi. Ermeniliği sistemin getirdiği pislikle görüyor ama ilişkilerde bir o kadar seviyeli, düzeyli bir ilişki sağlamaya çalışıyor. Nereye kadar? Çıkarlarının çatıştığı yere kadar. Mesela, bir bölgede mera paylaşılacaksa Ermenilerden önce onlar alıyor.

DEVLET KURUMLARINDA İSTİHDAMDA AYRIMCILIK

1925 tarihli Memurin Kanunu'nun 4. maddesinde, kamu görevlisi olmak için etnik anlamda Türk olmak şart koşuluyordu. Her ne kadar 1965'te çıkarılan Devlet Memurları Kanunu, bunu "T.C. vatandaşı olmak" şeklinde değiştirmişse de ve ülke kanunlarında Ermenilerin veya diğer gayrimüslimlerin devlet görevlisi olmasını engelleyecek herhangi başka bir hüküm yoksa da, bürokrasinin orta ve üst makamlarında gayrimüslim birini görmek mümkün değildir. Resmi bir yasak olmamasına karşın bürokrasi, fiiliyatta bu uygulamaya direnç göstermektedir. Bir katılımcının

33 Aktaran, Köker ve Ülkü 2011, *İrkçi Değilim Ama: Yazılı Basında İrkçi-Ayrımcı Söylemler, İnsan Hakları Ortak Platformu*, <http://www.ihop.org.tr/dosya/diger/irkci_degilim_web.pdf>

34 Sosyal Değişim Derneği 2010, "Ulusal Basında

Nefret Suçları: 10 yıl 10 Örnek", <http://www.sosyaldegisim.org/wp-content/uploads/2010/10/nefret_suclari.light-.pdf>

aktardığı şu anekdot yazılı olmayan bu kuralın ne derece içselleştirildiğinin bir göstergesi olarak zikredilebilir: Bir üniversitenin Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde öğrenim gören Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı bir Ermeni, başarılı bir performans göstererek fakülte birincisi olarak mezun olmaya hak kazanmıştır. Fakat, mezuniyetten bir süre önce fakültenin dekanı, kendisini çağırarak ona birincilik diploması değil ancak dördüncülük diploması verebileceğini, çünkü fakültede ilk üç dereceye giren mezunların kurasız kaymakam muavini olmaya hak kazandıklarını, kendisinin Ermeni olduğu için bunun mümkün olmadığını “utanarak” söyler. Bu dekanın, üst makamlardan aldığı bir direktif veya telkinle mi, yoksa kendi inisiyatifiyle mi böyle davrandığını bilmek mümkün değilse de, her halükârda Ermenilerin orta ve üst düzey devlet görevlisi olamayacakları düşüncesinin geçerli olduğu açıktır. Bu yaklaşımın en son örneklerinden biri de, Genelkurmay Başkanı Işık Koşaner’in 19 Mayıs 2011 tarihinde yaptığı konuşmadır; Koşaner, “azınlıkları memnun etmek amacıyla devlet dairelerine onlardan memur atanması”ndan şikâyet etmiş, bunu tehlikeli bir gelişme olarak nitelendirmiştir. Bu tür atamaların gözle görülür sayıda olmaması bir yana, Koşaner’in bu sözleri, askeri bürokrasinin gayrimüslimlerin memur olmaları konusundaki zihniyet ve yaklaşımlarını net bir biçimde ortaya koymaktadır.³⁵

Devlet memurluğu önündeki engeller, Ermeniler tarafından, ayrımcılığın ve dolayısıyla eşit vatandaş olmadıklarının bir göstergesi olarak algılanmaktadır. Çalıştaylarda, Türkiye Ermenilerinin gözünde devlet memuru olmanın sembolik öneminin, fiili öneminden çok daha fazla olduğu görüşüne rastlandı.³⁶

35 *Doğan Haber Ajansı* (2011). “Org. Koşaner’den Şok Tespit”, 20 Mayıs 2011, <http://www.dha.com.tr/org-kosaner-alternatif-tarih-yazilmaya-calisisiliyor--son-dakika-haberi_163092.html>

36 Son zamanlarda yaşanan bir gelişme bir istisna

Bu tür ayrımcılıklara yalnız resmi kurumlarda değil, sivil toplum örgütlerinde, hatta ticari teşekküllerde dahi rastlanabilmektedir. Örneğin, gene katılımcılardan birinin anlatımına göre, kendisine bir meslek birliğinin başkanı olma yolunda, aynı birliğin üyeleri tarafından “telkin ve ikna” yoluyla bazı engellemeler yapılmış, güçlük çıkarılmıştır. Sonuçta bu kişi başkan olamamıştır.

AYRIMCILIKTAN SAKINMAK İÇİN GİZLENME

Türkiye Ermenileri, toplumun geri kalanında var olan olumsuz Ermeni algısının yaratacağı muhtemel sorunlardan ve kötü muameleden kaçınmak için mümkün olduğunca “görünmez” olmaya çalışırlar. Başka bir ifadeyle, birçok Ermeni bu kimliğiyle kamusal alanda görünmek istemez. Son zamanlarda bu eğilimde bir gerileme olmakla birlikte, bir katılımcımız şöyle demektedir:

Hiçbir Ermeni ailesi, çocuğunu, Türk toplumu içerisinde söz söyleyen Ermeni haline gelebilecek şekilde yetiştirmek istememiştir. Hep çocuklar saklanmıştır. Siyasete girmeleri istenmemiştir, belli meslekler dışında iş yapmaları istenmemiştir.

Ermenilerin gizlenmek için geliştirdikleri en somut ve yaygın stratejilerden biri kamusal alanda gerçek isimleri yerine bir “Türk” ismi kullanmaktır; çünkü Ermeni isimleri toplumun geri kalanının “kulağını tırmalar” ve Ermeniliklerinin anlaşılmasına vesile olur. Özellikle iş ve

olarak dikkat çekiyor. 2010 yılında Başbakanlık’a bağlı Avrupa Birliği Genel Sekreterliği’ne uzman alımı için yapılan sınavı kazananlar arasında Leo Süren Halepli isminde bir Ermeni de vardı. Kazanamayan bir adayın itirazı sonucunda alımlar yapılmamıştı. Mart 2011 başında Danıştay 11. Dairesi yerel mahkemenin kararını bozunca henüz resmen memur olmamışlarsa da, Halepli de dahil sınavı kazanan adayların memuriyeti önünde bir engel kalmamıştır.

ticaret hayatında faaliyet gösteren çoğu Ermeni için –ki bunların hemen hemen hepsi erkektir– ‘Türk’ isimleri devamlı kullandıkları ikinci isimleri gibidir. Türkiye Ermenilerinin biriktirdikleri toplumsal tecrübe, onlara çalışma hayatında ancak bu şekilde iş yapabileceklerini öğretmiştir. Öte yandan, eğer gerçek isimlerini kullanmışlarsa, isimlerin “anlaşılamaması”, yanlış yazılması da sık karşılaşılan ve Ermeniler için sıkıntı yaratan bir durumdur. Biraz da bu sıkıntıdan kaçınmak için kendi isimlerinin yerine “daha anlaşılır bir isim” kullanmayı tercih ederler. Bir katılımcı, çocuklarına isim koyarken özellikle “travma yaratmayacak”, kamusal alanda (üniversitede, askerde vs.) onları “zorda bırakmayacak”, hem Türkçede hem Ermenicede yeri olan isimler olmasına dikkat ettiklerini belirtmiştir.

“Görünmeme” amacının somut tezahürleri bununla da sınırlı değildir. Sokakta Ermeni kimliğinin anlaşılmasına yol açacak ifadelerden kaçınma, kamusal alanda Ermenice konuşmama, devam ettiği veya mezun olduğu okul sorulduğunda okulun Ermenice ismi yerine farklı bir isim verme gibi farklı durumlar zikredilebilir.

Hangi okulda okuduğum sorulduğunda “Aramyan Uncuyan” diyemediğim için, Kadıköy Merkez İlkokulu diye bir şey uydurup [söyledim].

Katılımcılardan biri, başka bir Ermeni arkadaşının gizlenme motivasyonu ile yaptıklarını şöyle aktarıyor:

Herhangi bir yerde nüfus kâğıdını istedikleri zaman ya fotoğrafı kısmını gösteriyorum, öyle veriyorum ki arkadaki din hanesini görmesinler ya da nüfus kâğıdını hiç çıkartmayıp en temizi ehliyet veriyorum.

Türkiyeli bir Ermeni, “herkesten iki kat çalışkan, iki kat dürüst, iki kat cesur, iki kat barışsever olmalıdır”.

AYRIMCILIK VE ERMENİLERİN ÖZALGISI

Gerek devlet gerek toplum katından gelen baskı ve ayrımcılık, Ermenilerin kendilerine dair algı ve duygularının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Birçoğu, Türkiye’de Ermeni olmayı “çok zor ve zahmetli bir şey” olarak tanımlamaktadır. Türkiyeli bir Ermeni, dikkatleri hem birey olarak kendi üzerine hem de genel anlamda Türkiye Ermeni toplumu üzerine çekmemek, Ermeniler ve Ermenilik hakkındaki olumsuz önyargıları besleyecek davranışlardan uzak durmak, ayrıca bütün olumsuzlukları aşip sosyal hayatta başarılı olmak için “herkesten iki kat çalışkan, iki kat dürüst, iki kat cesur, iki kat barışsever olmalıdır”. Bu yargı, katılımcılar tarafından birkaç kez ifade edilmiştir:

Türkiye’de Ermeni olmak demek her konuda vereceğiniz emeği, sevgiyi, duygusallığı hep ikiyle çarpmak demek. Yani bir Türk aile iki çocuk yetiştirirken bir Ermeni anne bir çocuk yetiştiriyor o emeğe karşılık. Her konuda bu böyle. Çalışmada da öyle. Herkes altında kalkıyorsa biz beşte kalkmak zorundayız. Yaptığımız şeyi yaptık diye övünmek yerine kendimizi eleştirmek, daha iyisini yapmak zorundayız. Yani, eğer cesur olacaksak bir Türk’ten iki kere daha fazla cesur olmak zorundayız. Barışçı olacaksak bir Türk’ten iki kere, beş kere daha fazla barışçı olacağız.

Bu “iki katı” psikolojisinin bir yansımasını da gene katılımcılardan birinin aktardığı bir örnekte görüyoruz: Üniversite yıllarında sol harekete katılmak isteyen bir Ermeni genci korktuğu için bundan vazgeçtiğini, çünkü polisin arkadaşını solcu olduğu için “döverken” kendini “hem solcu hem Ermeni” olduğu için iki kat döveceğini düşünmüştür!

“Biz buraya gelen bir göçmen, sonradan gelen bir halk değiliz. Biz buradaydık, burada 2000 tane okulumuz vardı.”

Katılımcıların bir kısmı “azınlık” kavramından ve böyle nitelenmekten hoşlanmadıklarını belirtmişlerdir. Azınlık olmaya karşı öne sürülen kavramlar ise “asli unsur” ve “eşit vatandaş” olmuştur. Burada asli unsurla anlatılmak istenen, bu topraklara ait, “buralı”, “yerli”, dolayısıyla söz ve hak sahibi olunmasıdır. Bir katılımcı bunu şöyle ifade etmiştir: “Biz buraya gelen bir göçmen, sonradan gelen bir halk değiliz. Biz buradaydık, burada 2000 tane okulumuz vardı.” Başka birisi hissiyatını şöyle ifade ediyor:

Ben burada askerlik yaptım, burada okudum, buraya hizmet ediyorum, burası için her şeyi yapıyorum, ben burada azınlık değilim, asıl kurucu yurttaş benim...

İlk bakışta, azınlık olmak ile asli unsur olmak arasında bir karşıtlık olmadığı düşünülebilir; ama Türkiye’de azınlık olma hali, hiçbir zaman nötr bir durum olarak görülmemiş ve azınlık olma haline “yabancı”, “iç düşman”, “hain” yaftaları dolayısıyla çeşitli olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Ermeniler de bu olumsuz anlamdan kaçınmak için azınlık etiketini reddetme eğilimindedirler.

Türkiye’de Ermeni olmayı “çelişkilerle dolu” olarak niteleyenler de olmuştur. Örneğin, bir katılımcı “Türkiye’de Ermeni olmak çelişkiler yumağı olmak demektir, hem öldüğümüzü hem yaşadığımızı ispat etmemiz gerekiyor” demiştir. Katılımcı bu sözleriyle, Ermenilerin “hem bu topraklarda geçmişte kitlesel kıyımlara tabi tutulduklarını, hem de bugün hâlâ var olduklarını ispat etmeleri gerekiyor” demek istemiştir; çünkü geçmişte öldürüldükleri de bugün yaşadıkları da görmezden gelinmektedir.

Ermeniler için bu çelişkinin başka bir yansıması da, devlet kurumları ve yetkilileri tarafından

kendilerine öğretilen “doğruların” aslında doğru olmadığını bilmelerine rağmen öyleymiş gibi davranmak zorunda olmalarıdır. Örneğin, okullarda öğretilen tarihin aslında “öyle olmadığını” düşünmelerine rağmen, doğruluğunu kabul etmiş gibi hareket ederler. Tabii, bu onların üzerinde psikolojik bir baskı oluşturur. Katılımcılardan birinin aktardığı şu anekdot bunu çarpıcı biçimde ortaya koyuyor: Anadolu’daki bir üniversitede öğrenim gören bir Ermeni genci, tarih dersinde “Ermeni isyanları”yla ilgili bir sorunun cevabını, sınıfını geçmek için, kendine öğretildiği gibi, “ruhsuz ve robot gibi” yazmış, fakat sınav sonrası annesini arayarak telefonda ağlamıştır.

Bütün bu çelişkilerin yanında, Türkiyeli Ermenilerin temel çelişkisi entegrasyon-asimilasyon çelişkisi şeklinde formüle edilebilir. Açmak gerekirse, Türkiyeli Ermeniler bir yandan tam ve eşit vatandaşlık talep etmektedir, ama bir yandan da toplumun geri kalanıyla “karışarak eriyip yok olma” ihtimalinden dolayı tedirgindirler. Örneğin, bir katılımcı endişesini, “Ermeni olarak kalmak için ayrı durmak zorundayım” şeklinde ifade etmiştir. Özellikle Anadolu’da kalan az sayıda Ermeni ailesi için bu durum çok derinden hissedilmektedir. Katılımcılardan biri bu konudaki gözlemini şöyle aktarmıştır:

Elazığ’da bir Ermeni ailesine gidiyorsunuz, Ermenice bilmiyor, kilisesi yok, bayramlarını kutlar ama bildiği tek şey Hıristiyan Ermeni olduğu. Konuşmasına bakarsanız bir Elazığlı’dan farkı yok, giyimi kuşamı, yaşam tarzı... Aynı şekilde keza Adıyamanlı bir Ermeni’ye bakıyorsunuz, Kürtçe konuşuyor, konuşması, giyimi, yaşam tarzı Adıyamanlı, hiç ayırt edemezsiniz. O da Ermeni biz de Ermeni’yiz. Dikkat çekmek istediğim şu var: eğer bir müdahale olmazsa, onlar İstanbul’a göç etmezse, yani kilisesi ve okulu olan bir yere göçe etmezlerse ya da orada kilise ve okul kurulmazsa, şu anda ben Ermeni’yim diyorlar ama iki nesil sonra dedem Ermeni’yymiş diyecekler.

Asimilasyon konusunda eleştirel ve ilginç başka bir yorum da başka bir katılımcıdan geldi:

Yavaş yavaş anlıyorum ki biz aslında burada Ermeni değiliz, burada Türk'üz. Buna alışmak lazım. Bizim gittikçe düşünce tarzımız, hal ve tavırlarımız, yaşam şeklimiz Türkleşiyor. Zaten öyle de olduğu içindir ki biz bütün bu travmayla birlikte Türklerle birlikte yaşayabiliyoruz. Yoksa başka türlü yaşamının imkânı yoktu.

RESMİ KURUMLARLA İLİŞKİLER VE HAK ARAMA

Türkiye Ermenilerinin, gerek yukarıda belirtilen “gizlenme” psikolojisi nedeniyle, gerekse de kendilerini “birinci sınıf vatandaş” hissedemelerinden dolayı, devlet kurumlarıyla muhatap olmaktan, bu kurumlar nezdinde hak aramaktan çekindikleri söylenebilir. Edindikleri toplumsal tecrübe, bu tür girişimlerin onlar açısından iyi sonuç doğurmayacağını göstermiştir. Örneğin, işlerini mümkün olduğunca karakola ve mahkemeye düşmeden halletmek isterler ve bu da kimi hak ihlallerini sineye çekmelerini gerektirir.

Genel toplum algısı da bir Ermeni'nin resmi işlemlerde sorun yaşayabileceği yönündedir. Çalıştaylar sırasında aktarılan anekdotlardan biri bu bakımdan ilginçtir: Katılımcılardan birinin birkaç “Türk” arkadaşıyla birlikte kurduğu şirkete bir idari müdür belirlenmesi gerektiği zaman, bu arkadaşları kendisine “Sen Ermeni'sin, bu bizim için sorun olabilir, müdür sen olma” telkininde bulunmuşlardır. Bu anekdot, Ermeni kimliği üzerinde yaratılan olumsuz imajın toplumun bütün katmanlarına ne derece nüfuz ettiğinin bir göstergesidir.

Hak arama eğer grup bazında olursa daha da büyük sorunlar çıkabilir. Başka bir deyişle, kurumsal haklar için kolektif olarak mücadele etmek bireysel haklar için mücadele etmekten

çok daha zordur. Bir Ermeni birey, mücadele ederek, hukuka başvurarak eninde sonunda hakkını alabilir belki; fakat “birkaç Ermeni'nin” bir araya gelip hak mücadelesi vermesi, yani kurumsal haklar için mücadelesi çok daha yıpratıcıdır. Bu raporda ele alınan vakıf meselesi, bunun en iyi örneğidir.

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Türkiye'de gerek Ermenilere gerek diğer gruplara karşı var olan ayrımcılığın önemli bir kaynağı da halen yürürlükte olan Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'dır. Katılımcıların ifade ettiği gibi, başta vatandaşlık tanımı olmak üzere Anayasa'nın bu topraklar üzerinde yaşayanlara bakışı, dili ve üslubu ayrımcı bir zihniyeti yansıtır. Muhtemel yeni bir Anayasa'nın daha kapsayıcı, bütün etnik gruplara aynı mesafede duran bir vatandaşlık tanımı ve dili olması gerektiği gene katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Bu yeni Anayasa, temel hak ve özgürlükleri esas alan, bunları mümkün olduğunca genişleten, halihazırdaki Anayasa'nın tersine özgürlükleri devlet güvenliği gibi gerekçelerle sınırlamayan, “devlet toplum içindir” ilkesini benimsemiş, siyasetçiler ve bürokratlardan hesap sorma mekanizmalarını güvence altına almış bir metin olmalıdır. Türkiye'nin çokkültürlü sosyal dokusu yeni Anayasa'da ifadesini bulmalıdır, zira gerçeklerle örtüşmeyen bir hukuki metnin işlerlik kazanması mümkün değildir. Başka bir deyişle yeni Anayasa, farklı kültürel grupların yaşam ve varoluş koşullarını güvence altına alacak hükümleri barındırmalıdır. Burada sözü edilen, her etnik veya dini gruba özel hüküm ve düzenlemeler değil, bütün kültürlerin varlığını devlet garantisi altına alacak evrensel hukuk ilkelerine uygun genel hükümlerdir. Bütün bu hususları içermesine rağmen yeni Anayasa metni aynı zamanda mümkün olduğunca “basit” ve özlü, anlaşılması kolay olmalıdır. Anayasa hazırlanırken de, mümkün olan en geniş toplumsal katılımın gerçekleşmesi için

gayret sarf edilmeli, süreç içerisinde sivil toplum örgütleriyle, farklı toplumsal kesimlerle fikir alışverişinde bulunulmalıdır.

Yeni Anayasa'nın yanı sıra yasama, yürütme ve yargının alabileceği başka önlemler de vardır. Örneğin, "Türklük", "Türk kimliğine hakaret" gibi konulara gösterilen hassasiyet, diğer kimliklere hakaret söz konusu olduğunda da gösterilmeye gayret edilebilir, bu tip suçların tespiti ve cezalandırılmasında daha ilkeli ve net bir duruş sergilenebilir, nefret suçu diye bir olgunun varlığına dair bir bilinç yaratmak için çalışılabilir. Her ne kadar TCK'nın 216. maddesi bu kapsama girebilecek suçları tarif ediyor ve cezalandırıyor da, söz konusu madde yeniden düşünülüp daha hassas bir yaklaşımla kaleme alınmalıdır. Örneğin, mezkur maddenin birinci ve üçüncü fıkraları şöyledir:

Halkın sosyal sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge bakımından farklı özelliklere sahip bir kesimini, diğer bir kesimi aleyhine kin ve düşmanlığa alenen tahrik eden kimse, *bu nedenle kamu güvenliği açısından açık ve yakın bir tehlikenin ortaya çıkması halinde*, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

[...]

Halkın bir kesiminin benimsediği dinî değerleri alenen aşağılayan kişi, *fiilin kamu barışını bozmaya elverişli olması hâlinde*, altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.³⁷

Birinci fıkradaki "bu nedenle kamu güvenliği açısından açık ve yakın bir tehlikenin ortaya çıkması halinde" ifadesi ile üçüncü fıkradaki "fiilin kamu barışını bozmaya elverişli olması hâlinde" ifadesi, din, ırk, bölge vs. temelli hakaretin bir güvenlik meselesi olarak algılandığını gösterir. Başka bir deyişle, asıl sorun nefret söyleminin kendisi değil de bu söylemin asayiş bozacak olaylara yol açmasıdır sanki.

Yani bir kişi, Ermenilere veya Hıristiyanlara bu kimliklerinden dolayı hakaret etse, bu kişiler nüfusun yüzde birinden azına tekabül ettiği için bu hakaret kamu güvenliğini tehdit etmeyeceğinden bu maddelerin kapsamına girmeyebilir, böylece suç olarak kabul edilmeyebilir! Nefret suçunu tanımlayacak maddenin daha ilkesel çerçevede düşünülmesi ve yazılması gerekmektedir. Yani bu madde, herhangi bir gruba karşı nefret söylemi üretmenin, sonuçlarından bağımsız şekilde, ilkesel bir yanlış olduğu kabulüyle yazılmalıdır. Ayrıca yukarıda da değindiğimiz gibi, savcılar bu gibi maddelerin uygulanması konusunda bütün gruplara karşı aynı hassasiyeti göstermelidirler.

TCK'daki değişikliklerin yanı sıra, her türlü ayrımcılığın önlenmesi için özel bir kanun tasarlanıp yürürlüğe de konabilir.³⁸ Nitekim Türkiye devletinin, İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi ve Irk Ayrımcılığının Tüm Biçimlerinin Önlenmesi Sözleşmesi başta olmak üzere imza koyduğu çeşitli uluslararası sözleşmelerin gereği olarak, ayrımcılığı önlemeye yönelik yükümlülükleri vardır. Türkiye, bu yükümlülüklerini iç hukukuna entegre edecek yasal düzenlemelerden yoksundur. Ayrımcılığı önlemeye yönelik yasal düzenlemenin yanı sıra, ayrımcılıkla vaka bazında mücadele edecek, mağdurları dinleyecek, gerektiği yerde hukuk desteği sağlayacak yarı resmi ama özerk bir kurumun tesisi de faydalı olacaktır.

Çalıştaylar sırasında, ayrımcılığın önlenmesi için bir önlem olarak, TBMM'de kota vermek suretiyle gayrimüslim milletvekil(ler) olması hususu da gündeme gelmiştir. Katılımcıların kimisi, bunun olması gerektiğini, Meclis'te

38 İnsan Hakları Ortak Platformu (İHOP) 2010, "Ayrımcılığın Önlenmesi ve Ortadan Kaldırılması Taslağı", Uluslararası Azınlık Hakları Grubu ve İnsan Hakları Ortak Platformu işbirliğiyle, 16 Mart 2010, <<http://www.ihop.org.tr/dosya/diger/ayrimcilikyasa.pdf>>.

37 Vurgular bize ait.

bulunacak böyle bir temsilcinin o platformda sorunları dillendirmesinin faydalı ve etkili olacağını ileri sürmüşlerdir. Kimileri ise, tek bir milletvekilinin hiçbir şeye gücü yetmeyeceği için böyle bir temsilcinin Meclis'te bulunmasının, "makyaj"dan, "yasak savmaktan" öte bir anlamı olmayacağı fikrindedirler. Ayrıca, yukarıda belirtildiği üzere tek bir Ermeni'nin/gayrimüslimin, milletvekili dahi olsa bütün Ermenileri temsil etmesi de, "Ermeniliği tektipleştirme riski" yarattığı için sorunlu olabilir. Öte yandan, Meclis'te birkaç gayrimüslim milletvekilinin bulunması, sembolik anlamda önemlidir. Böylece en azından, toplumun geri kalanına, gayrimüslimlerin de bu toplumun "asli ve meşru" unsurları oldukları mesajı verilebilir ve genelde gayrimüslimler özelde Ermeniler hakkındaki olumsuz imaj ve yargıların kırılmasına katkıda bulunulabilir. Çalışmaya Hatay'dan katılan bir katılımcı, bu konuda yaşadıkları yerel tecrübeyi şöyle aktarıyor:

Protokollerde bizim cemaatten biri mutlaka oluyor. Bu neyi sağlıyor? "Ne işi var bu Ermenilerin?" olmuyor. Halk protokolde bir Ermeni'yi gördüğü zaman, Ermeni temsiliyetini gördüğü zaman "bunlar bizim Ermenilerimiz" diyor, "bunlar nereden geldi?" diye sormuyor, bir kabul oluyor. Orada kendimi idame ettirebilmem için de buna ihtiyacım olduğunu düşünüyorum.

Bütün bu anlatılanlar, Ermenilere ve diğer farklı kimliklere karşı ayrımcılığın kaynağının yalnız yasal mevzuat ve devlet uygulamaları olmadığını gösteriyor. Bunun yanında toplumun sahip olduğu zihniyetin de, bu zihniyetin şekillenmesinde on yıllara yayılan devlet katkısı bir yana, büyük önemi vardır. Kimi katılımcıların da belirttiği üzere devlet uygulamaları düzeltilse de, daha demokratik ve özgürlükçü yeni bir Anayasa yapılırsa da, söz konusu zihniyet değişmedikçe ayrımcılığın tamamıyla ortadan kalkması da mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla, ayrımcılığın önlenmesi için yasal ve kurumsal düzenlemeler gerekli ama yetersizdir. Bunun

yanı sıra topluma farklılıkların meşru olduğu ve bir arada var olabileceği mesajının verilmesi de önemlidir. Siyasetçiler, idare yetkisini elinde bulunduranlar ve aynı zamanda sivil toplum örgütleri farklı kültürlerin eşit ve serbest bir biçimde var olacağı bir sosyal ortam yaratmaya çalışmalıdırlar. Bunun bir yolu da, başta eğitim alanında olmak üzere, Türk ve İslam dışı kültürleri tanıtan, görünür kılan, onların bu topraklar üzerindeki varlığının meşru olduğu mesajını veren faaliyetler olabilir. Tanıtımın altını özellikle çizmekte fayda var, çünkü toplumun geniş kesimlerinin Ermenileri yabancı olarak nitelenmesinin bir sebebi de, Ermeni kültürü ve Ermenilerin bu topraklar üzerindeki geçmişi hakkında yeterince bilgi sahibi olunmamasıdır. Bu konulardaki bilgi birikimi arttıkça Ermeni varlığı da insanların gözünde "normalleşecektir".

Ayrımcılığı önlemeye yönelik çalışmaların bir ayağının da medya olması gerektiği açıktır. Daha evvel de söylediğimiz gibi, ayrımcı dilin yerleşmesinde ve normalleşmesinde medyanın rolü büyüktür.³⁹ Medyanın bu olumsuz rolünü ortadan kaldırmak için medya odaklı çalışma-

39 Ayrımcı dilin yerleşmesinde medya kadar bazı Müslüman din adamlarının rolüne de dikkat çekmek gerekir. Bu kişilerin de "Hıristiyan'la dost olmayın", "Ermeni'yle iş yapmayın" gibi Hıristiyanlık/Ermenilik karşıtı ifadeler kullandıkları görülmüştür. Bunun yakınlardaki en son örneği kamuoyunda da gündeme gelmiştir. Cüppeli Ahmet Hoca olarak bilinen kişi, Nisan 2011'de yaptığı bir "mescid sohbeti"nde Hıristiyanların ve Yahudilerin de cennete gideceğini söylemenin "gâvurluk" olduğunu, dinler arası diyalog denen şeyin bir "bela" olduğunu söylemiştir. Gerek günlük ibadetlerinde gerekse yazılı ve görsel basında bu gibi kişilerle karşılaşanların zihniyet ve yaklaşımları da bu ifadeler doğrultusunda şekillenebilmektedir. Dolayısıyla, okullarda verilen eğitimin yanı sıra camilerde verilen vaazlar da ele alınmalı, buralarda ayrımcı ve nefret içeren bir dilin kullanılmasını önlenmelidir. Cüppeli Ahmet Hoca'nın zikredilen konuşması için bkz. <<http://video.milliyet.com.tr/video-izle/Cubbeli---Dansoz-izleyin-daha-iyi---D34md4IQRbn2.html>>, 8 Mayıs 2011.

lar yapılmalıdır. Medya okur-yazarlığı, medyadaki nefret dilinin tespiti gibi çalışmalar örnek teşkil edebilir. Medya organlarını bu dili kullanmaktan alıkoyacak yasal düzenlemelerin ve eğitim çalışmalarının yapılması da faydalı olacaktır. Örneğin, hem ilgili devlet kurumları (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], Kültür Bakanlığı, Radyo Televizyon Üst Kurulu [RTÜK] gibi) hem de sivil toplum örgütleri, nefret dili ve ayrımcı ifadeler üzerine gazetecilerin, muhabirlerin katılacağı eğitimler verebilir, çalıştaylar düzenleyebilirler. Böylece, medya mensuplarında bu olumsuz dile ve yaklaşıma karşı bir bilinç oluşturulabilir.⁴⁰ Ayrıca, “öteki” kültürlerin, din ve yaşam biçimlerinin tanınma ve görünürlük eksiklerine dair yukarıda söylediklerimiz hatırlanacak olursa, farklı kültürlerin tarihini, kültürünü tanıtmaya, görünürlüğünü artırma amacıyla medya organlarından faydalanılabilir.

Türkiyeli Ermeniler için ayrımcılığın yanı sıra asimilasyon da ciddi bir sorundur. Devlet uygulamalarının yanında, modernleşme, bireyselleşme, küreselleşme gibi sosyolojik dinamikler de Türkiye’de Ermeni kültürünün ve kimliğinin tamamen yok olması yönünde işliyor. Bu endişeleri ortadan kaldırmak için hükümetin ve bürokrasinin yapması gereken, eşit vatandaşlığı bütün kurum ve kurallarıyla uygulamaya geçirmenin yanı sıra, Ermeni kültürünü bütün bileşenleriyle korumak için, gerek yasama gerek yürütme alanında bilinçli bir çaba sarf etmektir. Ermeni okullarına, kültür kurumlarına (tiyatro, dergi vs.) maddi destek vermek, Ermeni okullarıyla işbirliği halinde Ermenice öğretmeni

yetiştirme projeleri hazırlamak, vakıfların mülk edinmesi ve uluslararası işbirliğine gitmesi önündeki engelleri tamamen kaldırmak, bu çabanın örnekleri olabilir. Aslında, bir ülkenin sahip olduğu bütün dil, kültür ve yaşam biçimlerinin varlığı ve muhafazası devletin asli görevleri arasında kabul edilmelidir. Öte yandan, Türkiye’deki Ermeni kimliği ve kültürü gibi, “açık ve yakın yok olma tehlikesi” altında olan kültürler söz konusu olduğunda, devletin gerekirse “pozitif ayrımcılık” yaparak “acil” destekte bulunması yadırganmamalıdır. Kaldı ki, Ermeniler açısından bakacak olursak devletin bu tip pozitif ayrımcılıkları geçmişte gene devlet tarafından oluşturulan tahribatın bir telafisi olacaktır.

Uğradıkları ayrımcılıkla mücadele etmek için Ermenilerin de yapabilecekleri vardır. Hukuk zemininde hak aramanın yanı sıra, ülkedeki genel demokrasi mücadelesine eklenmek önemlidir. Bundan kasıt, Türkiye’deki hak ve özgürlükler alanının genişletilmesi için mücadele veren siyasi partilere veya sivil toplum örgütlerine (İHD, Milliyetçiliğe ve Irkçılığa Dur De Girişimi, Genç Siviller vs.) dahil olmak veya onlarla temasta ve diyalogda bulunmaktır. Ermeni toplumunun “kapalı” bir toplum olmaması, kendini toplumun geri kalanına anlatması, aynı zamanda sorunları olan başka kesimleri dinlemesi de gerekiyor. Bir katılımcının ifadesiyle, “yüreklerde yer etmek için diğerlerine bizim dertlerimizi anlatmamız, onların dertlerini öğrenmemiz lazım”. Demokrasi ve azınlık hakları arasındaki ilişkiyi, başka bir katılımcı ise şöyle izah ediyor:

Bir Ermeni’nin bu toplumda tek başına kurtuluşu mümkün değil, kimse böyle bir hayal görmesin. Ne kadar büyük toplum özgür olabilirse, kendini özgürce ifade edebilirse, o kadar azınlık sorunlarına duyarlılık artar, o kadar da çok hak elde edilir.

40 Bu tür bir çalışma için bkz. Uluslararası Hrant Dink Vakfı 2010, *Nefret Suçları ve Nefret Söylemi*. Ayrıca, yine Vakıf bünyesinde kurulan “nefret söylemi” sitesi de (www.nefretsoylemi.org) ulusal gazeteleri periyodik olarak tarayarak, ayrımcılık ve düşmanlık içeren yazı ve haberleri tespit edip yayınlamaktadır. İHD’nin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Eğitim Çalışmaları Birimi’nin (www.secbir.org) çalışmaları da yön gösterici olabilir.

Aynı nokta çalıştaylar sırasında şu şekilde de dillendirildi:

Biz şöyle bir toplum amaçlamalı ve hayal etmeliyiz. Herhangi bir zümrenin herhangi bir sorununa kendi sorunu gibi sahip çıkacak bir anlayışı amaçlamalıyız. Yoksa zaten gücümüz yetmez. Biz bu kadarız, Aleviler on milyon, Kürtler yirmi milyon... sayımıza göre mi yapacağız bu işi? Hayır. Sorun bir tek kişinin sorunu bile olsa o sorunu üstlenecek, harekete geçecek mekanizmaları biz öngörmeliyiz. Öyle bir anlayışı, öyle bir demokrasiyi [hedeflemeliyiz].

Dolayısıyla, Türkiyeli Ermenilerin ülkedeki genel özgürlük mücadelesine katılması kadar, Türkiyeli demokratların da Ermenilerin (ve ayrımcılığa uğramış, uğramaya devam eden diğer grupların) sorunlarını sahiplenmeleri de önemli ve gereklidir. Bir katılımcı bu gereği şu sözlerle vurguluyor:

Biz kendi aramızda konuşuyoruz ama akademisyenler, Türkiye’de ileri gelenler, artık kimse onlar, bu konularda tartışınlar, onlar halkı daha aydınlatınlar, yani Ermenilerin kötü insanlar olmadıklarını [anlatınlar]. Bunu söylecek hiçbir hareket göremiyorum. Ben bunun olmasını istiyorum aslında... Bize de cesaret verecek hiçbir güç kalmıyor bazen...

HOŞGÖRÜ DEĞİL HAK

Ayrımcılıkla mücadele edilirken başvurulması gereken, ama farklı din ve kültürlerin geçmişte bu topraklarda “yan yana barış içinde” yaşadığı savıyla ve Osmanlı tarihine referansla sık sık kullanılan kavramlar “hoşgörü” ve “tolerans”tır. Ayrıca, gayrimüslimleri *zimmî* kabul eden yaklaşımın bir devamı olarak, onları “emanet” olarak değerlendirmek de aynı derecede yaralayıcı ve aşağılayıcıdır. Bu kavramlar, her ne kadar iyi niyetle kullanılsa da, ayrımcılık sorununu çözemez, çünkü bu kavramların kendisi bir hiyerarşiyi ve eşitsizliği

Ayrımcılıkla mücadele edilirken başvurulmaması gereken, ama farklı din ve kültürlerin geçmişte bu topraklarda “yan yana barış içinde” yaşadığı savıyla ve Osmanlı tarihine referansla sık sık kullanılan kavramlar “hoşgörü” ve “tolerans”tır. Halbuki ayrımcılığı önlemeye yönelik bir söylem, eşit vatandaşlık, adalet, özgürlük ve insan hakları gibi evrensel kavramlar üzerine inşa edilmelidir.

ima eder. Hoşgörü gösteren taraf kendini daha üst bir yerde konumlandırır ve hoşgörüsü adeta bir lütüftür. Üstüne üstlük, Ermenilik veya Hıristiyanlık söz konusu olduğunda hoşgörü gösterilen, farklı dinlerin ve kültürlerin varlığıdır; halbuki hoşgörü, tanım gereği, sizi rahatsız eden, size zarar veren kişi veya durumlara karşı gösterilir. Ermenilere hoşgörü gösterildiği zaman, onların var olmalarından dahi rahatsız olunduğu zımnen kabul edilmiş olur. Halbuki, ayrımcılığı önlemeye yönelik bir söylem, eşit vatandaşlık, adalet, özgürlük ve insan hakları gibi evrensel kavramlar üzerine inşa edilmelidir.

Eğitim

Halihazırda Türkiye Ermenilerinin, hepsi İstanbul'da olmak üzere, 16 okulu bulunmaktadır. Bunlardan 2 tanesi sadece lise düzeyinde eğitim verirken, 3 tanesinde hem lise hem de ilköğretim seviyeleri mevcuttur. 11 tanesi ise sadece ilköğretim okuludur. Bütün bu okullarda 2010-2011 öğretim yılında okuyan öğrenci sayısı, 1393'ü erkek, 1572'si kız olmak üzere, 2965'tir. Gidişatı görmek için bir kıyaslama yapacak olursak, 1972-1973 öğretim yılında okul sayısı 32, öğrenci sayısı 7366; aşağı yukarı on yıl evvel ise, yani 1999-2000 öğretim yılında okul sayısı 18, öğrenci sayısı 3786'dır. Son kırk yılda okul sayısında %50, öğrenci sayısında ise yaklaşık %60'lık bir düşüş yaşanmıştır. Bu, tam bir yıkımdır. Bu manzaranın siyasi, sosyolojik, ekonomik birçok sebebi vardır. Aşağıda, doğrudan eğitim süreçleriyle ilgili sebeplerden, yani yasal çarpıklıklar ve boşluklar, Ermenice öğretmen ve ders kitabı temini, mali zorluklar gibi sorunlardan bahsedeceğiz.

STATÜ İLE FİİLİ DURUM ARASINDAKİ FARK

Ermeni (azınlık) okullarının kendilerine has bir yasası yoktur. Bu okullar, Lozan'a göre işleyen kurumlar olarak kabul edilmektedir; ama bir yandan da eğitimin genel olarak düzenlendiği 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun yanı sıra 2007 tarihli 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Yasası'na ve buna atfen çıkarılan MEB Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği'ne tabidirler. Halbuki, özel okullar arasında işleyişleri açısından ciddi farklar bulunmaktadır. Özel okullar kâr amacıyla açılmışken, Ermeni

okullarının böyle bir amaç gütmemesi, içinde bulunduğu şartlar ve yerine getirmesi gereken işlevler –Türkiye Ermeni toplumunun kültürel devamlılığı gibi– açısından mümkün değildir. Bu okullar, üstlendikleri sosyal ve kültürel rol sebebiyle kayıt yaptırmak isteyen öğrencileri geri çevir(e)mez. Eğitim masrafını karşılayamayacak veya kısmen karşılayabilecek ailelerin çocukları da kabul edilir. Tıpkı bir devlet okulu gibi, gelen öğrenciyi geri çevirmeleri mümkün olmadığı için de, her anlamda (sosyoekonomik seviye, zekâ ve beceri düzeyi vs.) oldukça heterojen bir öğrenci grubuna sahiptirler.

Ayrıca, bu okulların her özel okuldan talep edilen bina standartlarını karşılamaları zordur. Devletin kâr amacı güden özel eğitim kurumlarını denetlerken kullandığı bu standartları Ermeni okullarını denetlerken de kullanması sorunlara sebep olmaktadır. Örneğin, özel okullara alınabilecek öğrenci sayısı 1985'te uygulamaya konan Özel Okullar Standartlar Yönergesi'nde düzenlenmiş ve öğrenci başına düşen metrekare miktarına bir alt sınır getirilmiştir. Bu düzenlemeye tabi olan Ermeni okullarının, binalarının sahip olduğu metrekarenin öngördüğünden fazla öğrenci kaydetmesi mümkün değildir. Gene aynı yönergeye göre, özel okullarda laboratuvarlar, doktor odası, rehber öğretmen odası, resim ve müzik atölyeleri gibi mekânların olması mecburi tutulmuştur. Aslında hepsi de doğru ve yerinde olarak nitelenebilecek bu düzenlemeler, binalarının çoğu ya 19. yüzyılda ya da 20. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olan Ermeni okulları için sorun olabilmektedir. Bu binaları, yeni yapılmış özel

okul binalarıyla aynı şartlarla denetime tabi tutmak, fiili güçlükler doğurmaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse, aslında bu okullar fiiliyatta devlet okulu gibi çalışır, fakat devlet tarafından öyle kabul edilmezler. Başka bir deyişle, yasal statüleri ile fiili durumları arasında büyük bir fark vardır. Uzun yıllardır Ermeni okullarında eğitimcilik ve idarecilik yapan bir katılımcı, bu durumu, “ne devlet okuluyuz ne özel okuluz, arada kalmış bir durumdayız” şeklinde ifade etmiştir. Aslına bakılacak olursa, 5580 sayılı yasanın 5. maddesinin c bendinde, “23/8/1923 tarihli ve 340 sayılı Kanuna bağlı anlaşmanın [Lozan] 40 ve 41 inci maddeleriyle ilgisi bulunan okulların [azınlık okulları] *özellik göstermesi gereken hususları*⁴¹ yönetmelikle tespit edilir”, ifadeleri, Ermeni ve diğer gayrimüslim okullarının diğer yabancı ve özel okullardan farklı bazı özellikleri ve gerekleri olduğunun kabulü anlamına gelir. Nitekim, bunun bir yansıması olarak, bütün olumsuzlukları ve yetersizlikleri bir yana, 1976’da Ermeni okullarını ilgilendiren iki yönetmelik, Özel Rum ve Ermeni Azınlık İlkokulları Yönetmeliği ve Özel Ermeni Lise ve Ortaokulları Yönetmeliği devlet tarafından kabul edilmiştir.⁴² Fakat, bu iki yönetmelik de bugün fiilen işlemez durumdadır; zira hem eğitim sistemindeki genel değişikliklerin çok uzağında kalmışlardır, hem de insan hakları ve özgürlük anlayışları çağın gerisindedir. Yapılması gereken, devletin de yukarıda zikredilen ifadelerde kabul ettiği üzere, bu okulların hususiyetleri olduğunu görmek ve çağdaş anlayışla insan hakları ve özgürlükler perspektifinden yazılmış, bu okullara mahsus kapsamlı bir yasayla bu meseleyi kalıcı hukuki bir zemine oturtmaktır.

41 Vurgu ve parantezler yazarlara ait.

42 Bu yönetmelikleri azınlık okulları müdürleri hazırlamıştır, ama o günün koşullarında aslında devlet kendi istediklerini müdürlere dikte ettirmiştir.

MÜDÜR BAŞYARDIMCISI VE KÜLTÜR DERSİ ÖĞRETMENLERİ

Türkiye’deki Ermeni okullarının herbirinde Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından atanan bir müdür (baş)yardımcısı bulunmaktadır. 1937’de Maarif Vekaleti, azınlık ilkokullarına müdür yardımcısı, liselerine ise müdür başyardımcısı atanmasına karar vermiştir. Burada amaç, bu okulların programlarını, idari ve mali işlemlerini yakından denetlemektir. Bu uygulamadan 1948-1949 öğretim yılında vazgeçilmiş, fakat 1962’de 5887 sayılı genelgeyle tekrar yürürlüğe konmuştur.

Bugün bu kişilerin yanı sıra Tarih, Coğrafya, Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji⁴³ (ilkokulda Sosyal Bilgiler) gibi dersleri gene Bakanlık tarafından atanan öğretmenler verir. 27 Mayıs 1955’te çıkarılan 6581 sayılı kanunla “Türkçe ve Türkçe kültür dersleri” olarak adlandırılan bu derslerin devlet memuru olan ve Bakanlık’ça atanan öğretmenler tarafından verileceği hükme bağlanmıştır. Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği’nde 15 Aralık 2010 tarihinde yapılan bir değişiklikle, Ermeni okullarına, bu dersleri verecek öğretmenler için Bakanlığa öneride bulunma hakkı tanınmıştır. Şüphesiz ki bu olumlu bir adımdır, fakat önercekleri öğretmenlerin devlet memuru olma zorunluluğu Ermeni okullarının işini güçleştirmektedir. Ayrıca, bürokrasinin iç işleyişi yüzünden atamalar yaz döneminde yapılamadığı için, öğretim yılı başında kültür derslerinin boş veya verimsiz geçmesi sık rastlanan bir durumdur.

43 Sosyoloji dersinin “özel” bir konumu vardır. Bir felsefe grubu dersi olmasına ve mantık, felsefe, psikoloji gibi bu gruba ait diğer derslerin öğretmenlerinin okullarca seçilebilmesine rağmen, sosyoloji öğretmenleri Bakanlık tarafından atanmaktadır. Sosyolojinin de, tarih, coğrafya vs. derslerle birlikte “sakıncalı olabilecek”, dolayısıyla öğretilmesi “herhangi bir kimseye” bırakılmayacak dersler kategorisinde görüldüğü anlaşılmaktadır.

Halihazırdaki müdür başyardımcısı anlayışı ve uygulanma biçimi, okullarda bir “çiftbaşlılık” sorununa yol açmaktadır. Başlarında müdür başyardımcısının olduğu kültür dersi öğretmenleri ile başlarında müdürün bulunduğu sözleşmeli öğretmenler iki ayrı grupmuş gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu durum aynı zamanda bir gerginlik vesilesi de olabilmektedir. Yapılan bir düzenlemeyle okul müdürleri de kültür dersi öğretmenlerinin okul bünyesindeki en yüksek sicil amiri⁴⁴ yapılmıştır. Devlet memuru olmayan okul müdürünün, devlet memuru olan kültür dersi öğretmenlerine nasıl sicil vereceği konusunda birtakım belirsizlikler ve tereddütler olmasına, müdür başyardımcıları ve kültür öğretmenlerinin bu düzenlemeye direnç göstermesine rağmen, bu olumlu bir değişiklik olarak yorumlanabilirdi. Fakat, 24 Nisan 2011’de *Resmi Gazete*’de yayımlanan üç maddelik yeni bir yönetmelikle, MEB Sicil Amirleri Yönetmeliği yürürlükten kaldırıldı. Böylece, hem sicil verme işlerinin nasıl yapılacağı konusunda bir belirsizlik doğmuş oldu, hem de okul müdürleri kültür dersi öğretmenleri üzerindeki söz haklarını kısa sürede tekrar kaybetmiş oldular.

Müdür başyardımcısının ve kültür dersi öğretmenlerinin okul tarafından tamamen serbest bir biçimde seçilememesi, bu derslerde kalite sorununu da beraberinde getirmektedir. Okul, bu öğretmenleri kendi şartları ve kriterleri çerçevesinde seçip işe alamadığı için, kendi önerileriyle de olsa Bakanlık tarafından atanacak öğretmenlerle yetinmek zorundadır. En köklü çözüm, her okul idaresine, maaşları gene devlet tarafından ödenmek üzere kendi yardımcılarını ve kültür öğretmenlerini seçmesi konusunda tam bir özgürlük tanınmasıdır.

44 Sicil amirinin her öğretmen hakkında yazdığı rapor, o öğretmenin atama, terfi benzeri işlemlerinde dikkate alındığından sicil amirliği önemli bir konum olarak değerlendirilebilir.

Halihazırdaki müdür başyardımcısı anlayışı ve uygulanma biçimi, okullarda bir “çiftbaşlılık” sorununa yol açmaktadır. Başlarında müdür başyardımcısının olduğu kültür dersi öğretmenleri ile başlarında müdürün bulunduğu sözleşmeli öğretmenler iki ayrı grupmuş gibi bir durum ortaya çıkmaktadır.

Müdür başyardımcıları konusunda rahatsızlık yaratan bir durum da şudur: Bu kişilerin üst makamlar tarafından “Türk” müdür başyardımcısı olarak nitelendirilmesi ve bu vurgunun zaman zaman müdür başyardımcıları tarafından da tekrarlanması, devletin etnik bakışının bir yansıması olup, bir ayrımcılık göstergesi olarak algılanmaktadır. Müdür başyardımcıları, okullarda, bir katılımcının ifadesiyle “güvenilmez bir unsur olarak görülen Ermenilerin içinde memleketin sahiplerinin temsilcileri gibi” davranabilmektedirler. Başka bir deyişle, Ermenilerin bu ülkenin vatandaşı olmadıkları, başlarına bu ülkenin sahibi olan “öz Türk” birini getirmek gerektiği izlenimi doğmaktadır. O kadar ki, müdür başyardımcıları herhangi bir nedenle izne ayrıldıklarında dahi yerlerine ancak okulda kültür dersi veren “Türk” öğretmenlerden biri veya başka bir azınlık okulunun müdür başyardımcısı vekalet edebilmektedir. Öte yandan, müdür izne ayrıldığı takdirde yerine müdür başyardımcısı veya onun vekil tayin ettiği kişi vekalet etmektedir. Bu durum, devletin kısa süreliğine dahi “Ermeni” öğretmenlere güvenemediğini düşündürmektedir.

Devletin müdür başyardımcılarına atfettiği rolü göstermesi açısından, şu anekdot zikredilebilir: 27 Ocak 1995’te, zamanın İstanbul İl Millî Eğitim Müdürü Naci Akay, hem Ermeni okul müdürlerinin hem de müdür başyardımcılarının bulunduğu bir toplantıda, müdür başyardımcılarına hitaben şöyle demiştir:

Sizler bu okullarda Türkiye Cumhuriyeti devletini temsil ediyorsunuz. Bildiğiniz gibi bu okullardaki müdürleri biz değil, azınlığın insanları seçip getiriyor. Ama sizi biz seçiyoruz... Sizler bu okullarda bizim gözümüz ve kulağımızsınız. Burada olup biteni takip etmek ve bizlere haber vermek sizin göreviniz.

Bu sözler, söz konusu kişilere adeta “muhabirlik” ve “polislik” görevi biçildiğini göstermektedir. Sözlerine, “Sizleri hiçbir zaman yalnız bırakmayacağız. Sizlere güveniyoruz,⁴⁵ diye devam eden Akay, onları adeta bir “sefere” yollamıştır. Müdür başyardımcılarına biçilen bu rol, okulun asıl idarecileri olmaları beklenen müdürleri adeta kendi astına hesap veren, onların onayını almadan iş yapamayan bir konuma düşürmektedir.

Yukarıda belirtilen çiftbaşlılık, okul genelinde iki tip öğretmenin ortaya çıkmasına da sebep olmaktadır. Devlet tarafından gönderilen ve devlet memuru olan kültür dersi öğretmenleri bu statüleri doğrultusunda çalışırken, diğer öğretmenler özel bir kurumda görevliymiş gibi çalışmaktadırlar. Haftalık ders saatlerinden örnek vermek gerekirse, bir Türkçe sınıf öğretmenin devlet okullarında öngörülen haftalık çalışma saatinin 30 olduğunu düşünelim; dolayısıyla Ermeni okullarında çalışan (ve devlet memuru olan) Türkçe öğretmenlerinin, bu süre haricinde okulda kalarak eğitimi iyileştirici ders dışı faaliyetlere katılımlarını sağlamak mümkün olamazken, diğer derslerin öğretmenleri sözleşmeli olduklarından haftalık ders ve çalışma saatleri daha fazla olabilmektedir. Sonuçta, öğretmenler arasında iki farklı statü oluşmaktadır. Bakanlığın yayımlayacağı bir ek hizmet genelgesiyle bu sorunu çözmek mümkündür.

KAYITLAR

Devlet, bu okulları özel okullar yasasına tabi kılarken, istediği öğrenciyi almak gibi diğer özel okullara verilen bazı olanakları tanımaktan imtina eder. Yakın zamana kadar, Ermeni okullarına ilk defa kayıt yaptıracak öğrenciler MEB’in oluşturduğu komisyonlara müracaat ederek kayıt yaptırabileceklerine dair belge almak zorundaydılar. Bu belgenin verilip verilmeyeceği de gene bu komisyonların yapacağı kütük araştırmasına bağlıydı; zira T.C. uyruklu ve Ermeni babadan olmayanların Ermeni okullarına kayıt yaptırması mümkün olmadığından, bu okullara kayıt yaptıracak öğrencilerin Ermeniliğinin “ispatı” gerekiyordu. Örneğin, çocuğun ailesinin geçmişinde İslam’a dönmüş fakat sonra tekrar Hıristiyan olmuş biri varsa, bu, kayıt aşamasında ciddi sorunlara yol açabilmekteydi. Bu anlayış ve uygulama halen devam etmektedir; sadece 2001 tarihli 4721 sayılı yeni Medeni Kanun’da, eski kanundaki “koca birliğin reisidir” hükmünün yerine 186. maddede “Birliği eşler beraberce yönetirler” hükmünün getirilmesi sonucunda, artık Ermeni anneden doğmuş olmak da kayıt için yeterli sayılmaya başlanmıştır. Eskiden karma evliliklerde sadece babanın “soyu” kayıta önemliyken, artık annenin Ermeni olması da yeterli olabilecektir.

Ayrıca, kütük araştırması işi komisyonlardan alınıp Ermeni okullarındaki müdür başyardımcılarına devredilmiştir. Müdürler, öğrencilerin ilk kayıtlarını müdür başyardımcılarının vereceği “kayıt emri”yle yapabilmektedirler. Tabii müdür başyardımcısı da başvuran öğrencinin T.C. uyruklu, “gerçek ve saf” bir Ermeni olup olmadığını ilgili üst makamlara sorarak öğrenebilir. Komisyonlara gitmenin zor ve bürokratik açıdan daha külfetli olduğu göz önüne alınır ve Ermeni annenin yeterli sayılmasının hakları genişlettiği düşünülürse, bu değişiklikler olumlu olarak nitelenebilir; fakat asıl sorunun özü olan zihniyet ve onun

45 Dink 2004, “Bu Zihniyet Değişmedikçe”, *Birgün*, 22 Kasım (aktaran, Özdoğan vd. 2009, s. 197).

Devlet, mevcut sınırlamaları kaldırarak, isteyen herkesin Ermeni okullarına devamını mümkün kılmalıdır. Kaldı ki, “soy sop, köken” araştırması yapmak, çağdaş demokratik bir hukuk devletine yakışmayan bir uygulamadır.

yansıması olan uygulama devam etmektedir. Bu muameleye maruz kalanlar, bunun bir çifte standart olduğunu, kendilerini “rencide olmuş”, “rehin gibi” hissettiklerini söylemektedirler. Kaldı ki, idari olarak müdürün astı olması gereken müdür başyardımcısının müdüre emir veya direktif vermesi gibi tuhaf bir durum da ortaya çıkmıştır.

Geçmişe bakacak olursak, 1940'lara kadar Ermeni olmayanların da Ermeni okullarına kayıt olup öğrenim görmesinin önünde bir engel yoktu (bu konuda Ermeni ilkokuluna giden Münir Özkul, bilinen bir örnek olarak sık sık zikredilmektedir). Devlet, mevcut sınırlamaları kaldırarak, isteyen herkesin Ermeni okullarına devamını mümkün kılmalıdır. Kaldı ki, “soy sop, köken” araştırması yapmak, çağdaş demokratik bir hukuk devletine yakışmayan bir uygulamadır.

EĞİTİM VE DİL

Formel eğitimin, dilin öğretilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılmasındaki hayati rolü malumdur. Ermenicenin sosyal hayattaki gerilemesine paralel olarak, Ermeni okullarında da Ermenice öğrenimi günden güne zayıflamaktadır. Ermenice sosyal iletişim aracı olmaktan çıkıp bir “ders dili” haline gelmiştir. Çocuklar Ermeniceyi sadece “öğretmenleriyle konuşacakları bir dil” olarak algılamakta, kendi aralarındaki iletişim ve etkileşim sırasında Türkçe kullanmayı tercih etmektedirler. Bu bakımdan, Ermenicenin öğrenilmesi ve

geliştirilmesi için çocuğun okul çağına gelmesini beklemek doğru değildir. Yalnız anaokulları değil, faaliyet dilinin Ermenice olduğu kreşler de açılması ve ileride doğabilecek potansiyel sorunlara karşı böyle bir girişimin hukuki altyapısının oluşturulması gereklidir. Örneğin, böyle bir kreşe çocuğunu göndermek isteyen Ermeni olmayan bir vatandaşın, kreş dilinin Ermenice olmasını şikâyet konusu etmesi halinde ne yapılacağı gibi sorular netliğe kavuşturulmalı, yasal zemin bu ve benzeri soru(n)lar düşünülerek hazırlanmalıdır.

Ermenicenin öğretilmesinde kitap eksikliği de ciddi bir sorundur. Hem ilköğretim seviyesinde Ermenice öğretiminde kullanılacak, hem de lise seviyesinde okutulacak, çağdaş pedagojik yöntemlerle hazırlanmış güncel bir “Ermeni Dili ve Edebiyatı” kitabına ihtiyaç vardır. Fakat, gerek bu kitapların hazırlanma süreci gerekse bürokratik aşamaların geçilmesi oldukça zordur. Böyle bir kitabın hazırlanabildiğini düşünsek bile, devletin kuşkucu yaklaşımından dolayı içeriğinin sorgulanması gerekecek, sonunda kitabın okullarda okutulması yıllar alabilecektir. Nitekim, bu konuda daha evvel yapılan girişimler, bürokratik süreçlerin uzatılması nedeniyle senelerce sürüncemede kalmış, nihayetinde hayata geçirilememiştir. Ders kitabı sorunu yalnız Ermenice dersi için değil, Türkçe verilmesi zorunlu kültür dersleri hariç diğer dersler için de söz konusudur.⁴⁶

Devletin kuşkucu yaklaşımının bir yansıması da, yurt dışında basılmış Ermenice kitapların

⁴⁶ Milli Eğitim Bakanlığı, ilköğretim okullarının ilk üç sınıfında okutulan matematik ve fen kitaplarını Ermeniceye çevirerek 2010-2011 eğitim yılı başında Ermeni okullarına, devlet okullarında yaptığı gibi, ücretsiz dağıttı. Sürecin çok uzun ve zahmetli geçmesi, kitaplarda Ermenice isimlere yer verilmemesi gibi bazı haklı eleştirilere rağmen bunu ileri bir adım olarak değerlendirmek gerekir. Bakanlığın, eleştirileri de dikkate alarak, bu tip projelere devam etmesi gerekmektedir.

okullarda bulundurulmasının yasak olmasıdır. Bu nedenle, ders kitabı temini konusunda yurt dışındaki kaynaklardan yararlanmak da imkânsız olmaktadır. Bu kısıtlamalar o kadar içselleştirilmiştir ki, resmi dayanağının ne olduğu bile tam hatırlanmamaktadır. MEB, bir genelge veya başkaca idari bir işlemle bu yasağı ortadan kaldırmalı ya da zaten böyle bir yasak olmadığını vurgulamalı, Ermenice öğretimi için yurt dışı kaynaklı ders materyallerinin kullanımının önünü açmalıdır. Şunu da belirtmek gerekir ki, ders kitabı eksikliği Ermenice öğretmenlerini kendi ders notlarını hazırlamaya, güncel tercüme yapmaya mecbur bıraktığından iş yüklerini artırmakta, sahip olmaları gereken nitelikleri daha karmaşık hale getirmektedir.

Ermenice bir etkinlik düzenlemek için alınması gereken izinlerin toplanması kimi zaman bir aydan uzun sürebilmektedir. Hatta, öğrenim yılının başında yapılan Ermenice açılış konuşmaları, şiirler dahi bu düzenlemeye tabidir. Bu durumun yarattığı manevi baskı ve ayrımcılık hissi, yol açtığı fiili güçlüklerle birleşince öğretmen ve idareciler açısından caydırıcı olabilmekte, onları Ermenice faaliyet düzenlemekten alıkoyabilmektedir.

Ermenicenin okullarda kullanılmasını ve böylece gelişmesini engelleyen benzer başka bir etken de, okuldaki Ermenice faaliyetler için yönetmelik gereği yerine getirilmesi gereken izin süreçleridir. Okullarda yapılan her Ermenice faaliyette Ermenice metinlerin Türkçeye tercüme ettirilip eğitim bürokrasisinin ilçe ve il bazındaki üst makamlarına iletilerek izin alınması şart koşulmaktadır. Örneğin, Ermenice bir okul gazetesi çıkartmak, şiir günü düzenlemek veya Ermenice bir tiyatro oyunu sahnelemek için bütün metinlerin Türkçeye çevrilerek bu makamlara gönderilmesi ve izin alınması gerekmektedir. Öte yandan, eğitim

bürokrasisinde Türkçe dışındaki diğer dillerdeki faaliyetler –örneğin İngilizce kültür etkinlikleri– için böyle bir izin prosedürü öngörülmemiştir; bu da devletin Ermenilere ve Ermeniceye bakışını gösteren net bir işaretidir. Bu şartlar altında Ermenice bir etkinlik düzenlemek için alınması gereken izinlerin toplanması kimi zaman bir aydan uzun sürebilmektedir. Hatta, öğrenim yılının başında yapılan Ermenice açılış konuşmaları, şiirler dahi bu düzenlemeye tabidir. Bu durumun yarattığı manevi baskı ve ayrımcılık hissi, yol açtığı fiili güçlüklerle birleşince öğretmen ve idareciler açısından caydırıcı olabilmekte, onları Ermenice faaliyet düzenlemekten alıkoyabilmektedir. Bu yasak, dönemin siyasi şartlarına göre gevşetilir sıkılaştırılarak okul idarecileri üzerinde bir baskı aracı olarak kullanılabilir. Nitekim, geçmişte bu kurala riayet etmedikleri gerekçesiyle haklarında soruşturma açılan öğretmen ve idareciler olmuştur. Okul idarecilerinin ifadelerine göre bu düzenleme halen uygulamadadır. Öğretmen ve idarecileri bürokrasinin “şartlara göre değişen” insafına terk etmekten vazgeçilmeli, mevzuatta gerekli değişiklikler yapılmalı ve bu izin gereği resmen kaldırılmalıdır.

Özetle söylemek gerekirse, TC devletinin Ermeniceyi kendi topraklarının asli dillerinden biri olarak görmesi; sosyal olarak “yaşayan” bir dil olmasının ve geliştirilmesinin önündeki engelleri kaldırmanın ötesinde, bu doğrultuda kendi olanaklarını kullanması, gerekirse AB, BM gibi uluslararası kurumlardan bu konuda yardım alması gerekmektedir. Bu yardımlar parasal olabileceği gibi, dil öğretme konusunda metodolojik kaynaklar ve ders materyali yardımları da olabilir. Tarihi merkezi İstanbul olan Batı Ermenicesinin UNESCO tarafından yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan diller listesine alınmasında TC devleti politikalarının ve uygulamalarının (“Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyaları gibi) önemli bir rolü olduğu

hatırlanacak olursa, hükümetlerin Ermeniceyi korumaya yönelik adımları geçmişin telafisi veya “düzeltilmesi” şeklinde algılanmalıdır.

ZORUNLU İLKÖĞRETİMİN SEKİZ YILA ÇIKMASI VE EĞİTİM SİSTEMİNDE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

Zorunlu ilköğretimin sekiz yıla çıkarılması, Ermeni okulları üzerinde dolaylı da olsa olumsuz bir etki yaratmıştır. Bu uygulamadan evvel veliler çocuklarını ilköğretim seviyesinde (yani beş yıllığına) Ermeni okullarına, orta ve lise seviyesinde de bir özel okula veya koleje göndermeyi tercih etme eğilimindeydiler. Velilerin görüşlerine göre böylece, çocuklar hem Ermenice öğrenebiliyor hem de orta ve lise yıllarında aldıkları eğitimle üniversiteye girme şanslarını artırabiliyorlardı. Fakat, ilköğretim sekiz yıla çıkınca, kalan üç yılın üniversiteye giriş için yeterli olmayacağını düşünen veliler çocuklarını Ermeni ilköğretim okullarına göndermekten vazgeçmeye başladılar. Bu da, kimlik kaybının hızlanmasına katkıda bulunan bir etken haline geldi.

Bu durum, Ermeni okullarının içinde bulunduğu hassas konumdan dolayı, eğitim sisteminde yapılan makro düzenlemeler karşısında ne kadar zayıf ve korunmasız olduğunun da bir göstergesidir. Eğitim sisteminde sık sık yapılan değişiklikler, Ermeni okullarının uyarlanma kapasitelerini ve operasyonel yeteneklerini büyük ölçüde kaybetmeleri yüzünden, onları diğer okullara göre daha olumsuz etkileme potansiyeline sahiptir.

FİNANSAL SORUNLAR

Türkiye Ermeni toplumu, okullarının getirdiği finansal yükü kaldırmakta her geçen gün biraz daha zorlanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Ermeni okullarının, eğitim masraflarının tamamını veya bir kısmını karşılayamayacak

öğrencileri de kabul etmek zorunda olması, büyük bütçe açıklarına sebep olmaktadır. Türkiye Ermeni toplumu kendi imkânlarıyla bu açıkları kapatmaya gayret etse de, bu, günden güne zorlaşmaktadır. Bu noktada acil ve doğrudan devlet desteğine ihtiyaç vardır. 1970’lerde Kıbrıs sorunu baş gösterinceye kadar, Lozan Antlaşması’nın 41. maddesi⁴⁷ gereğince devlet Ermeni okullarına sembolik de olsa bir yardımda bulunuyordu. Gelinek noktada bu uygulamanın, anlamlı bir miktar bazında tekrar yürürlüğe sokulması gerekmektedir. Örneğin, Ermeni okullarındaki öğretmenlerin maaşları, MEB tarafından atanıp atanmalarından bağımsız olarak Bakanlık tarafından karşılanabilir. Bunun kamuya getireceği ek yük de cüzi denebilecek düzeydedir. Bugün MEB bünyesinde, sözleşmeli öğretmenlerle birlikte 800.000 civarında öğretmen bulunmaktadır. Ermeni okullarında ise, maaşları halihazırda zaten Bakanlık tarafından ödenen kültür dersi öğretmenleri dışında 368 öğretmen çalışmaktadır. Yani bu uygulama hayata geçirilirse, halihazırda maaşları Bakanlık tarafından ödenen 800.000 öğretmene sadece 368 öğretmen eklenecektir.

47 Bu maddede şöyle denmektedir: “Gayrimüslim azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda buldukları il ve ilçelerde söz konusu azınlıklar Devlet bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğe uygun ölçülerde katılacaklardır. Bu paralar ilgili kurumların yetkili temsilcilerine teslim edilecektir.” 1950’li yıllarda okullar için devlet bütçesinden ayrılan paylar okuy yönetimlerine ödenmiş, 1960 sonrası tamamen sembolik olarak yapılan ödemeler ise 1974 yılından sonra tamamen kaldırılmıştır: Döşemeciyen, Özuzun ve Bebiroğlu 2011, “Müslüman Olmayan Azınlıklar Raporu”, <<http://hyetert.blogspot.com/2011/02/musluman-olmayan-azinliklar-raporu-2011.html>>

Yeterli sayıda ve vasıfta Ermenice öğretmeninin yetişmesi için üniversite eğitime ihtiyaç vardır, ama bugün Türkiye'deki Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümleri nitelik ve nicelik açısından yetersizdir.

ÖĞRETMEN YETİŞTİRME VE YATIRIMLAR

Ermeni okulları eğitimci yetiştirme ve çağın gereklerine uygun eğitim yatırımları yapma noktasında ciddi sorunlarla karşı karşıyadır. Özellikle sınıf öğretmenleri konusunda ciddi bir yetersizlik vardır. Öğretmen yetiştirme işi bir devlet projesi olarak yürütülmelidir, zira Ermeni kurumları bu tür projeleri yürütecek imkânlarla sahip değildir. Bununla ilgili başka bir husus da, cazip olmayan öğretmenlik mesleğinin cazip hale getirilmesidir. Örneğin, bu anlamda caydırıcı bir unsur olabilen maaş yetersizliği konusunda devletin desteğine ihtiyaç vardır.

Ermenice öğretmeni yetiştirilmesi de başlı başına bir sorundur. Bugün, kendileri Ermeni orta öğrenim kurumlarından mezun olsalar bile, Ermeni okullarındaki Ermeni öğretmenlerin Ermeniceleri, bir eğitimci için yetersiz olabilmektedir. Yeterli sayıda ve vasıfta Ermenice öğretmeninin yetişmesi için üniversite eğitime ihtiyaç vardır, ama bugün Türkiye'deki Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümleri nitelik ve nicelik açısından yetersizdir. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü altında bir Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı bulunmaktadır, fakat akademik kadrosu bölüm başkanı ile bir araştırma görevlisinden ibarettir. Benzer şekilde, Trakya Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu bünyesinde kurulan Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölümü de yeterli akademik kadrodan yoksundur. Bu gibi bölümlerin, insan ve materyal anlamında yurt dışı kaynaklara da başvurularak hem niceliğinin hem niteliğinin artırılması gerekmektedir.

OKULLARDAKİ AYRIMCI UYGULAMALAR: DERS KİTAPLARI VE DİĞER HUSUSLAR

Okullarda okutulan ders kitaplarında, ülkedeki azınlıkların tarihine, kültürüne dair tanıtıcı hemen hemen hiçbir maddi bilgi yoktur. Bu toprakların bir unsuru olan bu gruplar hakkında Türkiyeli öğrenciler yeterli bilgi sahibi olamamaktadırlar. Ermenilerden veya diğer azınlık gruplarından genellikle olumsuz bir bağlamda ve aşağılayıcı sıfatlarla söz edilmektedir. Başka bir deyişle, ders kitaplarında genelde gayrimüslimlere, özelde Ermeni kimliğine yönelik ayrımcı ifadeler geçmektedir.⁴⁸ Bu tedrisattan geçmiş kişilerin, gerçekte hiç tanımadıkları halde gayrimüslimlere ve diğer azınlık gruplarına karşı nefret ve düşmanlık hisleri beslemeleri şaşırtıcı değildir.

Özellikle Ermeni okullarında öğrenim görmeyen Ermeni öğrenciler açısından, diğer arkadaşlarının ve öğretmenlerinin arasında böyle ifadelerle karşı karşıya kalmak oldukça zor bir durumdur. Kaldı ki, "ötekine" karşı bir nefret dili ve söylemi geliştirilmesine vesile olacak bu tür ifadelerin, Ermeni olsun olmasın, bütün çocuklar için zararlı olduğunu da belirtmek gerekir. Tarih, Coğrafya, Milli Güvenlik ilk ve ortaöğretim ders kitaplarının bu bakış açısıyla gözden geçirilmesi ve ayrımcı, hakaretamiz ifadelerin temizlenmesi bir proje olarak gündeme getirilmelidir.

Ders kitaplarından başka, zaman zaman –'siyasi bilinç' uyandırma amacıyla olsa gerek– okullarda "Ermeni Sorunu"yla ilgili, "Ermeni iddialarını çürütmek" amacıyla üretilen ve Ermeni çetelerin 1915 öncesinde Müslüman yerleşim yerlerini basarak katliam ve işkence

48 Ders kitaplarındaki bu tür ifadeler bazı örnekler için bkz. Kaya 2009, *Unutmak mı Asimilasyon mu? Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar*, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, İstanbul, s. 28.

yaptığını anlatan *Sarı Gelin* belgeseli gibi birtakım başka görsel malzemeler de kullanılabilme; veya MEB'in 14 Nisan 2003'te okullara gönderdiği genelgede söylendiği üzere ilk ve ortaöğretim öğrencilerine "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni İsyanı" konulu kompozisyon yazdırılması istenebilmektedir. Ders kitaplarında olduğu gibi, içerikleri ve tarzları itibariyle bir gruba karşı nefret tohumları eken bu gibi uygulamaların okullarda hayata geçirilmesi konusunda daha hassas davranılmalıdır. Ayrıca, ilköğretim seviyesindeki çocuklara bu tip yaklaşımların pedagojik sakıncaları da gözden irak tutulmamalıdır.

Ders dışında okullardaki ayrımcı uygulamalara bakacak olursak, okullarda her sabah okutulan "Andımız"ın da içeriği itibariyle yarattığı ayrımcılık ve bundan duyulan rahatsızlık katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Örneğin, söz konusu anttaki "varlığım Türk varlığına armağan olsun" ifadesi oldukça sorunludur. Ayrımcı yaklaşım yalnız "Andımız"la sınırlı olmayıp her an kendini gösterebilmektedir. Örneğin, Dil Haftası etkinlikleri sırasında okuldaki panolarda, "En güzel dil Türkçedir" benzeri ifadelere yer verilebilmektedir. Diller arasında hiyerarşi kuran, bir dili doğası itibariyle diğer dillerden üstün tutan bu anlayış, içerdiği kültürel ırkçılık ve sebep olduğu gerilimin yanı sıra, Ermeni öğrencilerin Ermeniceye olan ilgisini köreltebilmekte, anadillerini, dolayısıyla kendilerini aşağılanmış hissetmelerine sebep olabilmektedir.

İKİ DİLLİ EĞİTİM

Farklı ülkelerdeki eğitim deneyimleri, doğru yöntemlerle iki dilli eğitim alan öğrencilerin daha başarılı olduklarını göstermiştir.⁴⁹ Fakat,

özellikle çocuklarını Ermeni okuluna gönderen veliler nezdinde farklı bir algı hâkimdir. Ermenice öğrenmenin, öğrencilerin başta Türkçe olmak üzere diğer derslerden geri kalmalarına, dolayısıyla orta dereceli kurumlara veya üniversiteye giriş sınavlarında başarısız olmalarına yol açacağı düşünülmektedir. Bu yanlış algının giderilmesine yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Ayrıca bu noktada, Türkiye'de Türkçe dışındaki anadillerin korunmasında devletin olumsuz ve yasakçı rolü de ortaya çıkmaktadır. Tam da burada, Kürtlerin Kürtçe eğitim taleplerine ilişkin anadil tartışmalarında, Türkiye'deki Ermeni okullarının anadil eğitimi konusundaki tecrübelerinden faydalanılabilir, benzer sorunlarla karşılaşmamak için bu örnekler incelenebilir.

ERMENİSTANLI ÇOCUKLAR

Türkiye'de herhangi yasal bir statüye sahip olmadan yaşayan Ermenistan vatandaşlarının çocukları, hem bu "yasadışı" durumlarından hem de Özel Eğitim Kurumları Yasası'nın Ermeni okullarında "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı azınlık mensuplarının" okuyabileceği hükmü gereğince Ermeni okullarına kayıt yaptıramamaktadırlar. Şu anda sayıları hakkında kesin bir veri bulunmayan bu durumdaki çocuklar, eğitim çağında olmalarına rağmen eğitim görememektedirler. Türkiye'nin de taraf olduğu BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin çocukların eğitim hakkından mahrum bırakılmayacağı ilkesi gereğince, bu çocuklara yasal bir statü⁵⁰ verilerek ve adı geçen hükmün kaldırılmasıyla veya başka bir hukuki düzenlemeyle Ermenistanlı çocukların anadillerinde eğitim alabilecekleri bu okullara kayıtlarının yolu açılmalıdır. Kaldı ki, vatandaş

49 Eğitimde çift dillilik tartışması için bkz. Ayan ve Kocabaş 2009, "Çift Dillilik ve Eğitim", *Eğitim Reformu Grubu*, <www.egitimdehaklar.org/pdf/6.pdf>

50 Örneğin, bu çocuklara T.C. vatandaşı birer vasi tayin edilerek kendilerine öğrenci vizesi verilmesinin mümkün olup olmadığı araştırılabilir.

olsun olmasın ilköğretim seviyesindeki çocuklara eğitim hakkını tanımak, özgür dünyada kabul gören uluslararası bir gerekliliktir. Örneğin, Hukuk Yoluyla Demokrasi İçin Avrupa Komisyonu (Venedik Komisyonu) 2006'da kabul ettiği bir raporda, vatandaş olmayan gruplara mensup çocuklara da kendi anadillerini öğrenme ve özellikle ilkokulda kendi dillerinde eğitim alma fırsatının tanınmasını gerektiğini belirtmiştir.⁵¹ Benzer şekilde, Türkiye'nin taraf olmaktan kaçındığı Eğitimde Ayrımcılığa Karşı UNESCO Sözleşmesi'nin 3(e) maddesinde, yabancı uyruklu kişilerin de devletin kendi vatandaşlarına sunduğu eğitim imkânlarından eşit biçimde yararlanmalarını öngörür. Bu çocukları "kaçak" olarak değerlendirip sorunu çözümsüzlüğe sevk etmek doğru değildir. Bir katılımcı, meseleye nasıl yaklaşılması gerektiğini şöyle ortaya koymuştur:

Kaçak ne kelime, onlar okul çağında çocuk ve okul çağında çocuk dünyanın her yerinde okul çağında çocuktur. Onların kaçak olması ayrı bir fasıldır. Hiçbir öğretmeni, hiçbir müdürü ilgilendirmez.

Bu durumdaki çocukların eğitimsiz, belli bilgi birikiminden ve meziyetlerden yoksun bırakılması, geleceklerini tehlikeye atmak suretiyle onlara verilmesinden başka, onları ilerde anti-sosyal eylemlere, hatta suça yönlendirme ihtimalinden dolayı kamu yararına da aykırıdır.

ANADOLU'DAKİ DURUM

Bugün her ne kadar Anadolu toprakları üzerinde Ermeni kimliğiyle yaşayan kişi sayısı hayli azalmış olsa da, Hatay'daki Vakıflı Köyü bir Ermeni köyü olarak varlığını sürdürmektedir.⁵² Bunun yanı sıra, kimi

Anadolu şehirlerinde de sayıları yüzlerle ifade edilebilen Ermeni toplulukları mevcuttur. Okulsuzluk, Vakıflı Köyü'ndekiler başta olmak üzere Anadolu Ermenilerinin önemli bir sorunudur. Tabii bu da, buralardaki çocukların Ermenice öğrenmesini zorlaştırmaktadır. Vakıflı Köyü'nden gelen katılımcının aktardığı anekdot, bu sorunun sonuçlarını gösteren iyi bir örnek olduğundan burada tekrar edilmesinde fayda vardır:

Ben üniversiteyi Elazığ'da okudum. Okuduğum sınıflarda 20 Ermeni aile vardı. İçlerinde hiçbiri Ermenice okuyamıyordu. Patrikhane'den ajanda ediniyorlardı ve bayramları, oruç tutacak zamanları oradan bakıyorlardı ama ajanda Ermeniceydi. Her hafta biri beni çağırırdı evlerine, şunu oku da Zadik'i (Paskalya) ne zaman kutlayacağız diye. Bunları onlara takvimden ben okuyordum. Vakıflı Köyü'nün de bu duruma düşmesinden korkuyorum.

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Ermenilerin diğer birçok sorununda olduğu gibi eğitim sorununun da ana nedenlerinden biri hukuk eşitliği temelinde yasal düzenlemeler olmamasıdır. Devlet bu noktada Lozan Antlaşması ile çağdaş insan haklarını temel alan BM sözleşmeleri ve AB standartları arasında sıkışmış gibi gözükmektedir. Nitekim Türkiye, 1966 yılında BM Genel Kurulu'nda kabul edilen, 1976'da yürürlüğe giren Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'ni 15 Ağustos 2000 tarihinde imzalamıştır ama azınlık haklarına atıfta bulunan 27. maddesine, bu maddeyi T.C. Anayasası ve Lozan Antlaşması hükümleri çerçevesinde uygulama hakkını saklı tuttuğunu belirterek çekince koymuştur. Türkiye, benzer şekilde, BM Çocuk Hakları

51 Aktaran Kaya 2009, <[http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)001-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)001-e.pdf)>

52 Yeri gelmişken yazılı ve görsel medyada ve başka platformlarda sık yapılan bir yanlış da

düzeltilim. Vakıflı Köyü'nden, Ermenistan dışında dünyadaki tek Ermeni köyü diye bahsedilmektedir. Halbuki, hem Suriye'de hem İran'da başka Ermeni köyleri de mevcuttur.

Sözleşmesi'nin 17., 29. ve 30. maddelerini T.C. Anayasası ve Lozan Antlaşması çerçevesinde uygulayacağı çekincesiyle onaylamıştır. Bu çekincelerin arkasında, azınlıkların kimlikleri temelinde hak aramasını engelleme motivasyonu olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar dışında, Eğitimde Ayrımcılığa Karşı UNESCO Sözleşmesi veya Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşme gibi Türkiye'nin imzalamadığı sözleşmeler bulunmaktadır. İnsan hakları konusunda çağdaş standartları yakalamak isteyen bir ülkenin, bütün çekinceleri kaldırarak ve imzalamadığı sözleşmeleri imzalayarak uluslararası toplumun yakaladığı normlara uyum göstermesi gerekir.

Bu normların bir gereği olarak, diğer azınlık okullarıyla birlikte Ermeni okulları da, yasa marifetiyle kalıcı özel bir statüye kavuşturulmalıdır. Nihayetinde bu okullar, öğretmen bir katılımcının deyimiyle, “özel değil özelliği olan” okullardır ve bu çerçevede değerlendirilmelidirler. Bu okulların sorunlarının çözümü günün ve makro siyasetin değişen şartlarına, dolayısıyla belirsizliğe veya istikrarsızlığa terk edilmemeli, oluşturulacak yasal çerçevede ele alınmalıdır. Hatta, bu kurumların ayakta kalabilmesi için bu yasa pozitif ayrımcılık temelinde şekillendirilmelidir. Zira bugün, artık devletin Ermeni okullarına yalnız bazı haklar ve özgürlükler tanınması yeterli değildir, devlet bu hakların hayata geçirilmesi noktasında operasyonel ve finansal destek de sağlamalıdır. Örneğin, ders kitaplarının hazırlanmasında, öğretmen yetiştirilmesinde, bütçe açıklarının kapatılmasında fiilen ve doğrudan yardımcı olmalıdır. Bütün bu amaçlar doğrultusunda MEB bünyesinde bir birim oluşturulması da faydalı olacaktır. Bu birim, bütün ders kitaplarını ve diğer eğitim malzemelerini eşgüdüm halinde Ermenice olarak da hazırlayabilir. Bunların azınlık okullarının lehine bazı eşitsizlikler doğuracağını söyleyerek itiraz edenler olabilir,

“Pozitif ayrımcılık, yıllardır zerk edilen ayrımcılık zehrinin panzehiridir”.

fakat genelde Türkiye Ermeni toplumunun, özelde Ermeni okullarının bu kadar zayıf düşmesinin gerisinde on yıllardır uygulanan devlet politikaları yattığı düşünülürse, bu bir anlamda “geçmişin telafisi veya tamiri” olacaktır. Bir katılımcının ifadeleriyle, “pozitif ayrımcılık, yıllardır zerk edilen ayrımcılık zehrinin panzehiridir”. Ayrıca, gelişmiş demokrasilerin uluslararası standartları da azınlık dili ve kültürünün pozitif tedbirler yoluyla korunmasını bir norm olarak kabul etmiştir.

Yukarıda bahsedilen sorunlardan bazılarının temelinde (örneğin müdür başyardımcısı uygulaması), devlet tarafından uygulanan ve Lozan Antlaşması'na dayandırılan mütekebbiliyet ilkesi yatmaktadır. Aslında bir devletin başka bir devletin vatandaşlarına yönelik uygulamaları için öngörülen mütekebbiliyet ilkesi, T.C. devleti tarafından kendi vatandaşlarına uygulanmakta, Türkiye'nin gayrimüslim vatandaşlarıyla ilgili bir adım atılacağı zaman Yunanistan'daki Müslüman Türk azınlığa yönelik uygulamalarla paralellik gözetilmekte, hatta şart koşulmaktadır. Azınlıkları ilgilendiren eğitim politikaları da bu genel bakıştan doğrudan doğruya etkilenmektedir. Nitekim, 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumu Kanunu'nun 5. maddesinin c bendinde azınlık okulları için yönetmelik hazırlanırken, bu yönetmeliğin “ilgili ülkelerin bu konulardaki mütekebbil mevzuat ve uygulamaları dikkate alınmak suretiyle” hazırlanacağı ifade edilmiştir. Günümüzün insan haklarını temel alan ileri demokrasilerinde bir devletin kendi vatandaşlarına “mütekebbiliyet” gibi bir ilke üzerinden muamele etmesi en hafif tabirle yanlış bir yaklaşımdır. Esas olan, vatandaşlık ve onun da ötesinde insan haklarıdır. Kaldı ki, bu meseleye

Türkiye Ermenileri açısından bakarsak şu soruyu da sormak gerekir: Türkiye Ermenileri ile Yunanistan veya Lozan'a taraf diğer ülkeler arasında nasıl bir bağ varsayılmaktadır ki onlarla ilgili siyasi ve idari kararlarda oradaki Müslüman Türklerin durumuyla mütakabiliyet aranmaktadır?

Yukarıda belirtilen tedbirler hayata geçirildiği takdirde, Ermeni okullarında genel eğitim kalitesi yükselecek, velilerin de yetersiz bulduğu üniversiteye giriş oranları zaman içerisinde yükselecek, bu da öğrenci sayısının artışına katkıda bulunacaktır.

Kültür ve Basın-Yayın

19. yüzyılda Osmanlı toplumunun bir parçası olarak hayli canlı bir basın-yayın ve kültür hayatı olan Ermenilerin, nüfuslarındaki erimeye paralel olarak bugün bu tür faaliyetleri nispeten kısıtlı denebilecek bir düzeydedir.⁵³

1830'lardan günümüze ilk önce Osmanlı İmparatorluğu, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yayımlanan Ermenice veya Ermenice harfli Türkçe gazete ve dergi sayısı 600'den biraz fazladır. Bunun büyük çoğunluğu (400'den fazlası) İstanbul'da yayımlanırken, Anadolu'da yayımlanan Ermenice süreli yayın sayısı 187'dir. Bütün bu yayınlar içerisinde Cumhuriyet döneminde yayımlananlar 20 dolayındadır. Bugün 2'si günlük ve Ermenice (*Jamanak*, *Nor Marmara*), 1'i haftalık ve Türkçe-Ermenice (*Agos*) olmak üzere 3 gazete yayımlanmaktadır. Günlük gazetelerden *Jamanak*, Ekim 1908'den beri yayımlanmakta olup, Türkiye'nin günümüzde yayınına devam eden en eski gazetesidir. Bu gazetenin bir başka özelliği de, bu kadar uzun ve çalkantılı bir dönem boyunca hiç kapatma cezası almamış olmasıdır. *Marmara* gazetesi ise 1940 yılında yayımlanmaya başlanmış, 1967'de ismini *Nor (Yeni) Marmara* olarak değiştirmiştir. *Nor Marmara* cuma günleri Türkçe ek çıkarmaktadır. Her iki gazete de günlük ve dört sayfa olarak yayımlanmaktadır ve her ikisinin tirajı da 1500 civarındadır. Yayın hayatına 1996'da başlayan *Agos* ise 4 sayfası Ermenice olmak üzere 24 sayfa olarak yayımlanır. Türkçe

yayımlanmasının da etkisiyle okur kitlesi sadece Türkiyeli Ermenilerden oluşmaz. Ayrıca, Anadolu'dan gelen ve Ermeniceye yeterince hâkim olmayan Ermenileri Türkiye Ermeni toplumuna entegre etmek gibi bir işlev de görür. *Agos*'un tirajı ise 5000 dolayındadır.

Bu gazetelerin yanı sıra bazı ve kurum ve dernekler de kendi süreli yayınlarını çıkarmaktadırlar. Geçmişte bu tür yayınlar daha fazla çeşitlilik göstermesine rağmen, bugün Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi tarafından aylık olarak yayımlanan *Surp Pırgıç* dergisi, Patrikhane'nin resmi yayın organı *Lraper*, Türk-Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı'nın çıkardığı çocuk dergisi *Jbid*, Pangaltı Mikhitaryan Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nin yayımladığı *Nor San*, Ermeni kurumlarının mevcut süreli yayınlarıdır.

Sahne sanatlarına gelince, Osmanlı tiyatrosundaki öncü rolleri malum olan Ermeniler, bugün tiyatro faaliyetlerini de güç şartlarda devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Tiyatro faaliyetleri 1950'lerden itibaren okulların mezun derneklerinin çatısı altında, amatör bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. 1970'ler ve 1980'ler, dernek tiyatroları açısından bugüne kıyasla daha iyi dönemler olmuş, bir sezonda farklı sahnelerde 5-6 oyun oynanabilmiştir. Günümüzde kimi mezun derneklerinin tiyatro faaliyetleri devam etse de verimlilik oldukça düşmüştür. Küçük bütçeye sahip bu tiyatralarda seyircinin beklentisi doğrultusunda genellikle Türkçe komedi tarzı oyunlar oynanmaktadır. Oyuncuların hemen hemen hepsi amatördür.

53 Bu bölümdeki bilgiler için bkz. Özdoğan vd. 2009, s.79-112, 206-226, 240-253.

Tiyatronun yanı sıra, sahne faaliyetleri arasında dans ve koro çalışmalarını da belirtmek gerekir. Dans faaliyetleri daha ziyade folklor temalıdır. Kısa süreli çalışmalar yapan başka gruplar olsa da, günümüzde düzenli şekilde gösteri yapan üç topluluktan bahsedilebilir: Talar Dans ve Müzik Topluluğu, Bezciyan Halk Dansları Topluluğu ve 1980 kuruluş tarihiyle en eski topluluk olan Maral Dans ve Müzik Topluluğu. Türkiye Ermenilerinin kültür hayatında önemli bir yere sahip olan korolar ise, daha ziyade kilise korolarıdır. Bu korolar, toplum içi dayanışma ve etkileşim alanı olmanın ötesinde İstanbul Devlet Operası'na eleman da yetiştirmiştir. Kilise koroları sadece dinsel müzik icra etmekle kalmaz, aralarında klasik Osmanlı musikisinin de bulunduğu diğer türlerde de icrada bulunarak Ermeni çoksesli müzik ve kültürünün yaşatılmasında da önemli rol oynar. Üç Horan, Vartanants ve Lusavoriç kilise koroları ile Sayat Nova korosu önde gelen korolardır ve sezon boyunca her biri halka açık konserler de verir.

DİL VE ALFABE

Ermeniler için dil ve alfabelerinin sembolik ve manevi değeri yüksektir. Bunun en temel sebebi, 5. yüzyıldan beri kullanılan bu alfabenin hem bu kadar eski, hem de Ermenilere özgü olmasıdır. Yani, bu alfabeği kullanan başka bir dil veya millet yoktur. Dolayısıyla, alfabe Ermeni milli kimliğinin bir parçası olarak algılanır, hatta kimilerince “kutsal harfler” olarak nitelenir.

Kimilerince bir “bozulma” olarak değerlendirilse de, bir dilin yaşamasında ve gelişmesinde televizyon dizileri, sinema, roman, magazin/ spor/hobi dergileri gibi popüler kültür ürünlerinin katkısı büyüktür. Türkiye Ermenilerinin bu tür ürünlerden yoksun olmaları Ermenicenin gerilemesinde bir etkidir. Bir noktadan sonra, dildeki gerileme ile bu tür eserlerin ortaya konamaması birbirini besleyen süreçler haline

geldiğinden, hangisinin sebep hangisinin sonuç olduğunu belirlemek zorlaşır.

ERMENİCE RADYO

Ermenice bir radyo kurmak, Ermenicenin sosyal anlamda yaşayan bir dil olmasına, küçük yaşlarda içselleştirilmesine, ayrıca bir tartışma platformu yaratarak Türkiye Ermenilerinin iç diyalogunun geliştirilmesine katkıda bulunacaktır. Radyo kurma konusunda hazırlık çalışmalarına dahil olmuş bir katılımcı, böyle bir radyonun faydalarını şöyle izah etmiştir:

Radyoda toplum yaşamının birebir yansıtılması mümkün. Cemaat içi diyalogun kurulmasının en önemli araçlarından biri. Örneğin, eğitimle ilgili bir program yaparsınız ve bu sorunlar toplumun [Türkiye Ermeni toplumu] tamamına mal olur.

Ermenice radyo kurulmasının önünde herhangi bir yasal engel bulunmamaktadır. Fakat Türkiye Ermeni toplumu, radyo konusunda devletin finansman ve operasyon desteğine ihtiyaç duymaktadır. Demokratik anlamda gelişmiş ülkelerde bu tür girişimler sosyal ve kültürel haklar çerçevesinde kabul gördüğünden, bu tür destekler alınabilmektedir. Örneğin, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), 2003 yılında, Radyo ve Televizyon Yayınlarında Azınlık Dillerinin Kullanımına İlişkin Kılavuz İlkeler belirlemiştir.⁵⁴ Ayrıca, Türkiye'nin imzalamaktan kaçındığı Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşmesi'nin 9. maddesinde, devletlerin azınlıkların medyaya erişimini kolaylaştıracak, çoğulculuğu teşvik edecek tedbirleri alması öngörülür. Aynı madde, devletlere azınlıkların radyo ve televizyon kurması noktasında bazı sorumluluklar yükler. Türkiye'de ise devletin

54 Bu ilkeler için bkz. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) 2003, “Guidelines on the use of Minority Languages in the Broadcast Media”, <<http://www.osce.org/hcnm/32310>>.

destek vermesi şöyle dursun, bir katılımcının aktardığına göre, bazı yetkililer böyle bir radyonun güvenliğinin sağlanamayacağını ifade etmişlerdir. Böylece, Ermeni toplumunun güvenlikle ilgili endişeleri pekiştirilerek, bu yönde yapılan girişimler baltalanmıştır .

İronik biçimde, dili geliştireceği düşünülen böyle bir girişimin önündeki en büyük engellerden biri de, Ermenice'ye hâkim, yetmişmiş eleman sorunudur. Böyle bir radyoda program yapacak, görev alacak seviyede Ermeniceye hâkim kişiler bulmak kolay değildir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen "Nor Zartonk" (Yeni Uyanış) isimli sosyal girişim grubunun birkaç senedir yürüttüğü bir internet radyosu (*Nor Radyo* –www.norradio.com) her gün 19.30-01.00 saatleri arasında, Ermenice-Türkçe iki dilli yayın yapmaktadır. Ayrıca, TRT de Nisan 2009'dan beri, Türkiye'nin Sesi Radyosu üzerinden her gün 07.30-08.00 ve 18.00-18.30 arası Ermenice yayın yapmaktadır. Bu olumlu bir gelişme olarak nitelenebilirse de, yayın süreleri yetersizdir ve asıl olarak özel yayıncılığın çeşitliliğine alan açılması gerekmektedir.

YAYINCILIK

Günümüz Türkiye Ermeni toplumunda Ermenice kitap basımı hayli azalmıştır. Bu işin en önemli temsilcisi, Türkiye Ermenileri Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı'nın eğitime yönelik kitaplarını saymazsak, *Aras Yayıncılık*tir. Dolayısıyla, Ermeni toplumunun yayıncılık alanında karşılaştığı sorunları *Aras Yayıncılık* özelinde ele almak yanlış olmaz. *Aras Yayıncılık*, Ermenice kitaplar da⁵⁵ basmasına rağmen, daha ziyade Ermeni dili, tarihi, kültürü hakkında çoğu başka dillerden çeviri olan Türkçe kitaplar basmaktadır. Bunun yanı sıra Ermenice edebiyat eserlerini de Türkçe'ye çevirerek yayımlamaktadır.

55 *Aras Yayıncılık*, şu ana kadar 30 civarı Ermenice kitap basmıştır.

Aras Yayıncılık, kâğıt üstünde ticari bir teşekkül olmasına rağmen aslında bir "vakıf"⁵⁶ gibi çalışır, çünkü esas amaç Ermeni dilini, tarihini, kültürünü, edebiyatını tanıtmaktır, kâr amacı ikincildir. Ayrıca, 500 adet basılan Ermenice kitapların ortalama beş senede tükendiğini göz önüne alırsak, bu kitaplardan kâr etmek oldukça zordur. Yayınevinin vakıf olarak kurulmamasının sebebi ise, vakıf kurmanın hukuki ve maddi anlamda çok meşakkatli olmasıdır.

1993 yılında kurulan *Aras Yayıncılık*, bugüne kadar hukuki veya mevzuattan kaynaklanan bir sorun yaşamamış, hiçbir kitabı soruşturma geçirmemiştir. Bunun en önemli sebebi, otokontrolün azami düzeyde olmasıdır. Bu otokontrol, *Aras Yayıncılık*'tan gelen katılımcının tabiriyle, Ermenilerin "genlerine işlemiştir". Tarihsel tecrübeleri sonucu, devletle ihtilafa düşmenin kendileri için iyi sonuçlanmayacağı öğrenen Türkiye Ermenileri, böyle bir durumdan kaçınmak için azami dikkat sarf etmiş ve bu tavrı kuşaktan kuşağa aktarmışlardır.

Aras Yayıncılık'ın karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, Ermeni dili konusunda formel ve akademik eğitim veren öğrenim kurumlarının yetersizliğinden ötürü, Ermeniceden çeviri yapacak, hem Ermeniceye hem de Ermeni kültürüne hâkim, yetkin çevirmenler bulma sıkıntısıdır. *Aras Yayıncılık* temsilcisi bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Yeterli Ermeni Dili ve Edebiyatı kürsüsü olmadığı için belli bir entelektüel çitayı aşmış eleman yoktur. Uzun zaman bu devlet Ermeni konusunun her türlü platformda unutulmasını istemiş, yok saymıştır. O çerçevede içinde üniversitelerde Ermeni Dili ve Edebiyatı dersi

56 Bu benzetme çalıştay katılımcıları arasında yer alan *Aras Yayıncılık*'ın ortaklarından birine aittir. Bu tabirle kastedilen, *Aras Yayıncılık*'ın belli bir toplumsal amaç doğrultusunda, "toplum yararına" çalıştığıdır.

de yoktur. Bu kadim ulusun, 3000 yıldır bu topraklarda yaşayan ulusun kürsüsü yok. Olacak şey mi bu! Bir Edebiyat Fakültesi kurulduğunda Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölümü şarttır. Böylece ben hissedebilirim ki ben bu toprakların üstünde yaşıyorum, dedem, dedesinin dedesi yaşamış. Bu manevi bir haz ve yaşama sevinci verecektir. Onun dışında işinizi [yayıncılık, çevirmenlik, öğretmenlik] daha iyi ve daha çabuk yapacaksınız.

Üniversitelerde yeterli sayıda Ermeni Dili ve Edebiyatı kürsüsü kurulması, öğretmen yetiştirilmesi sorunun yanı sıra çevirmen sorununa da çare olabilir. Şu anki mevzuata göre Ermeni Dili ve Edebiyatı kürsüsü kurulabilmesi için –diğer lisans bölümlerinde olduğu gibi– o alanda lisans derecesine sahip en az üç öğretim elemanının bulunması şarttır. Bunların yanına diğer alanlarda eğitim almış kişiler katılabilir. Fakat, Türkiye’de zaten Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümleri yetersiz olduğu için bu alanda lisans derecesine sahip üç kişi bulmak da mümkün değildir. Dolayısıyla, devletin veya özel üniversitelerin bu ihtiyacı karşılamak için yurt dışı kaynaklara yönelmesi şarttır. Üniversitelerimizde İngilizce öğretmek için yurt dışından öğretim elemanı getirilmesi gibi, bu kürsülerin kadroları için de Ermenistan’dan veya başka bir ülkeden Ermeni Dili ve Edebiyatı alanında çalışan akademisyenler getirtilebilir.

GAZETECİLİK

Günümüzde Türkiye Ermeni toplumunda Ermenice gazetecilik, aslında gazeteciliğin birincil işlevi olan haber verme işlevinden ziyade, dili yaşatma amacına yöneliktir. Başka bir deyişle, gazeteler Ermeniceyi öğretmenin ve canlı tutmanın aracı haline gelmişlerdir. Ermenice gazetelerin içeriğinin büyük bir kısmının Türkçe gazetelerden tercüme olduğu düşünülürse, amacın haber vermekten ziyade Ermenice okutmak olduğu görülecektir. “Günlük Ermenice gazetesinin işlevi ne olmalıdır?”

sorusuna bu gazetelerde görev alan bir katılımcının verdiği cevap, bunu net bir biçimde ortaya koymaktadır:

Ermenicenizi biraz ilerletmek istiyorsanız, üniversite yok, kitap okumak yok, o yok bu yok, yalnız okunacak şey [bu gazeteler]. Her akşam gazetenizin hangi köşesini beğeniyorsanız oradan bir sayfa okursanız Ermenicenizi unutmazsınız. Her gece bir kelime öğrenirsiniz o da sizin kelime dağarcığınızı zenginleştirir.

Gelgelelim, katılımcılar arasında günlük Ermenice gazetelerin dilinin ağır olduğundan yakınanlar olmuştur. Bu da Türkiye Ermeni toplumunun dil sorununun nasıl bir çıkmaza girdiğinin göstergesidir. Ermeniceyi besleyeceğ-i, canlı tutacağı düşünülen gazetelerin dili, hedef kitesinin en azından bir kısmı tarafından anlaşılammaktadır.

Türkçe yayın yapan *Agos* gazetesi çıkana dek, Ermenice gazeteler siyasi konulara pek girmiyor, bu konularda talepkâr olmuyordu. Bu otokontrolü de, devletin onlarca yıldır yarattığı baskının doğurduğu bir netice olarak görebiliriz. Aynı katılımcımız bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Bizim gazetelerimizin siyasi olma hakkı yok gibi bir şeydi. *Agos* gazetesi çıktıktan sonra değişti. *Marmara* ve *Jamanak* gazetelerinin üzerinde siyasi gazete yazıyor ama siyasete fazla dokunma hakları yoktu, otokontrol yüzünden yani.

Yayıncılık sektöründe olduğu gibi, Ermenice diline ve kültürüne hâkim eleman eksikliği, Ermenice gazetelerin de en büyük sorunudur. Bir gazeteyi teknik elemanlar hariç iki kişi çıkarmaktadır. Bu iki kişi, hem idarecilik, hem editörlük, hem yazarlık hem de fotoğrafçılık yapmak zorundadır. Bu da gazetelerin daha zengin bir içerikle çıkmasının önündeki en büyük engeldir. Ayrıca, Ermenice gazetelerin günlük olarak çıkması ek olarak bir zaman

baskısını da doğurmaktadır. Dolayısıyla, eleman yokluğu ve zamana karşı yarış bu gazeteleri zorlamaktadır.

KÜLTÜR-SANAT FAALİYETLERİ

Vakıf ve derneklerin kültür-sanat faaliyetleri olağanüstü sıkı bir denetime tabidir. Örneğin, toplumsal içerikli bir tiyatro oyunu sorun olabilmektedir. Bu konuda resmi bir yasak bulunmamaktadır; ama yapılan başvurulara, yazılan dilekçelere cevap vermemek gibi fiili engellemeler söz konusudur. Halbuki, devlet, Kültür Bakanlığı kanalıyla, dernekler bünyesinde yapılan Ermenice amatör tiyatro faaliyetlerine maddi destek sağlamalıdır. Bu, hem genel anlamda ülke sanatına hem de Ermeni kültürüne verilen bir destek olarak görülmelidir. Benzer şekilde, tiyatronun yanı sıra derneklerin dans ve koro çalışmaları da Bakanlık tarafından desteklenmelidir.

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Kültür ve basın-yayın alanında karşılaşılan sorunların hepsinin en temel nedenlerinden birinin yetişmiş insan gücü eksikliği olduğu görülmektedir. Yetişmiş insan gücünden kasıt, büyük ölçüde, diğer bütün özelliklerinin yanı sıra, Ermeniceye hâkim olan kişilerdir. Bu kişilerin sayıca yetersiz olması, Ermenice gazete çıkarmak, tiyatro oyunu sahnelemek, kitap yayımlamak gibi faaliyetleri haliyle zorlaştırmaktadır. Bu eksikliği gidermek üzere, hedefe yönelik projeler düşünülmeli ve devreye sokulmalıdır. Çalıştaylar sırasında gündeme gelen, Ermenice harfli Türkçe metinlerin tarihte olduğu gibi bugün de kullanılması önerisinin faydalı olup olmayacağı, işin uzmanları (eğitimciler, dilbilimciler vs.) ve kanaat önderleri tarafından değerlendirilmelidir. Devlet de, bu ve benzeri projelerde hem kendi kaynaklarını (MEB veya Kültür Bakanlığı fonları gibi) hem de yurt dışı kaynaklarını devreye sokmalıdır.

Türkiye Ermenileri Patrikliği ve Patrik Seçimi

Kuruluşunun 550. yılını kutlayan Türkiye Ermenileri Patrikliği, Türkiyeli Apostolik Ermenilerin ruhani liderliğini yapan merkezi kurum konumundadır. Çalıştay katılımcıları tarafından da Patrikliğin bir “çatı kuruluş” olduğu dile getirilmiştir. Bugün, İstanbul Ermeni Patrikliği olarak 1461’de II. Mehmet tarafından ihdas edilen bu kuruma dinsel ve manevi yönden bağlı 41 kilise bulunmaktadır ve bunların büyük çoğunluğu İstanbul’da yer almaktadır.

Osmanlı döneminde, gayrimüslim dinsel cemaatlerin yönetimi için öngörülen ve onlara kendi örf ve âdetleri çerçevesinde iç yönetimlerinde belli bir özerklik alanı tanıyan millet sistemi çerçevesinde, patrikler milletbaşı olarak ruhani liderliğin yanı sıra dünyevi yaşama ilişkin birçok hususu kapsayan sivil temsil ve önderlik görevini de üstlenmişlerdi. Osmanlı Ermenilerinin kültürel hayatının korunması ve geliştirilmesi gibi sivil işlevler de büyük ölçüde Kilise’nin inisiyatifıyla mümkün olmuştu. Daha önce değindiğimiz gibi, 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan sekülerleşme ve modernleşme, Ermenilerin kendi tarihyazımında “uyanış” anlamı taşıyan *zartok* ya da “aydınlanma” hareketi olarak anılır.⁵⁷ Kilise karşısında laik alanın genişlemesi ve cemaat yönetiminde sivil katılımın meşruiyet kazanması, 1863 Nizamnamesi’yle tescil edilmiştir. Bu süreçte devlete, Patrikhane yönetimine ve amira sınıfına karşı aydınların ve esnafın daha

18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan sekülerleşme ve modernleşme, Ermenilerin kendi tarihyazımında “uyanış” anlamı taşıyan zartok ya da “aydınlanma” hareketi olarak anılır. Kilise karşısında laik alanın genişlemesi ve cemaat yönetiminde sivil katılımın meşruiyet kazanması, 1863 Nizamnamesi’yle tescil edilmiştir.

demokratik bir iç yönetim için verdiği mücadele belirleyici olmuştur. Patriğin sivil temsil gücü ve yetkisi büyük ölçüde seçilen meclisler lehine kısıtlanırken, kilise, okul, hastane ve yetimhane gibi cemaat kurumlarının yönetimi Cismani Meclis’in denetimindeki komisyonlara bırakılmıştır.

Cumhuriyet döneminde Nizamname devlet tarafından resmen lağvedilmese de fiiliyatta ilga edilmiştir. Lozan Antlaşması, azınlık hakları çerçevesinde gayrimüslimlerin dini, kültürel ve hayır kurumlarının korunacağına dair genel nitelikte bir teminat içermekle birlikte, Osmanlı döneminden miras alınan bu kurumların yönetimiyle ilgili herhangi bir spesifik hüküm getirmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze patriklik kurumu tüzel kişiliği (hükmi şahsiyet)⁵⁸ haiz değildir; patrik seçimi için ortaya konulmuş yeni bir tüzük de mevcut değildir; kilise, okul, hastane, yetimhane gibi tarihsel kurumlar cemaat vakıfları bünyesinde toplanmış ve işleyişlerinin yeni çıkarılan Cumhuriyet

57 Zekiyan 2001, *Ermeniler ve Modernite*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul.

58 “Tüzel kişilik”, birçok kişi veya malın topluluğundan doğan ve tek bir kişi sayılan varlıklara iç hukukta verilen tanımdır.

Ermeni toplumu içinde kurumlar arasındaki ilişkilerin belirsizliği ve kurumsal örgütlenmenin kısıtlılığı nedeniyle bir karmaşa yaratmakta, kurumların ortak sorunlarının resmi makamlara anlatılmasında patrikliğin kurumlar üstü bir konuma sahip olmasına yol açmaktadır.

yasalarına tabii kılınmasıyla Osmanlı döneminde var olan özerk yapıları ortadan kalkmıştır. Başka bir anlatımla, Nizamname'yle tescil edilen, bütün kurumların birbiriyle bağlantılı bir şekilde özerk örgütlenme ve işleyiş modeli geçerliliğini yitirmiş, patriklik dışındaki Ermeni kurumlarının yönetimi ve işleyişi Cumhuriyet döneminde çıkarılan genel yasalarca düzenlenmiştir. Bu değişikliklerin yanı sıra, Medeni Kanun'un tüm vatandaşlara eşit uygulanması gerekçesiyle Kanun hazırlanırken 1925 yılının son aylarında Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinin 1. ve 2. fıkralarında gayrimüslimlere tanınan örfi hukuk alanındaki (evlilik, miras, vasiyet) özel haklardan devletin Ermeni ve Rum patrikleriyle Yahudi Hahambaşılığı'na yaptığı baskı sonucunda feragat edilmesi sağlanmıştır. Nizamname'ye göre kurulan komisyonlar işlevsiz bırakıldığından, patrikler bu boşluğu doldurmak için özel danışmanlar görevlendirmişlerdir. Ruhani görevlerle yükümlü olan Ruhani Kurul, 1863 Nizamnamesi çerçevesinde günümüzde süreklilik gösteren tek kalıcı organ olmuştur. Öte yandan, cemaat içi özerk örgütlenme modeli lağvedilmiş olsa da, devletin genelde gayrimüslimlere özelde Ermenilere bakış açısında bu grupların farklı dinlere mensup "cemaat"ler olarak algılandığı ve temsil yetilerinin ruhani önderlikçe yürütülmesinin istendiği görülmektedir. Bu çelişik durum, Ermeni toplumu içinde kurumlar arasındaki ilişkilerin belirsizliği ve kurumsal örgütlenmenin kısıtlılığı nedeniyle bir karmaşa yaratmakta, kurumların ortak sorunlarının resmi makamlara anlatılmasında patrikliğin kurumlar üstü bir konuma sahip olmasına yol açmaktadır.

PATRİKLİĞİN SİVİL TEMSİLİYET GÜCÜ VE YETKİSİ: CEMAATİN RUHANİ ÖNDERİ Mİ TOPLUMUN BAŞI MI?

1863 Nizamnamesi'nde patriğin sivil alandaki otoritesi büyük ölçüde kısıtlanmakla birlikte, cemaat içinde ve devlet nezdindeki etnarklık (milletbaşı) konumu Cumhuriyet öncesinde geçerliliğini korumaktaydı. Cumhuriyet döneminde de devlet yöneticilerinin gerek resmi protokolde gerekse Ermeni cemaatinin devletle olan ilişkilerinde patriğin temsili konumunu kabul ettiğini ve yeğlediğini gösteren birçok uygulama mevcuttur. Patriklerin cemaat vakıflarının sorunlarını devlet katına iletme sorumluluğunu üstlendiklerine işaret eden girişimleri de nadir değildir. İçerik kapanma reflekslerinin güçlendiği çeşitli siyasal çalkantı ve baskı dönemlerinde, Ermeni toplumu içinde de kilisenin ve patriğin koruyucu şemsiyesi altında toplanmanın ve onun temsil gücüne dayanmanın en geçerli yöntem olduğunu düşünenler çoğunlukta idi. Ancak 2000'lerin başında Ermeni patriklerin *de facto* taşıdığı sivil temsiliyet yetkisi ve sorumluluğunun tartışmaya başlandığı gözlemlenmiştir. *Agos* gazetesi çevresinde gelişen bu tartışma, bir yönüyle Patrikhane'nin tüzel kişilik gibi yasal dayanaktan mahrum olmasının yarattığı sıkıntıları gündeme getirmekte, diğer bir yönüyle de Patrik Mesrob II'nin kendi inisiyatifiyle sivil⁵⁹ alanda üstlendiği ve devletin onayladığı yetkiyi sorgulamaktaydı. Eleştiriler temelinde, "Kilise'nin üyelerinden oluşan cemaatin" ortak çıkarları söz konusu olduğunda "cemaatin tüm kurumlarının patriklik makamının kararlarını uygulamakla yükümlü olduğu" yönündeki yorumuna,⁶⁰ dolayısıyla patrikliğin bir erk olarak toplumun

59 Bu metinde "sivil" terimi "ruhani olmayan" anlamında kullanılmıştır.

60 Bkz. *Agos* 2004, "Irapet'de Yayımlanan Patriklik Divan Bildirisi ve Yorumu".

“sosyokültürel ve toplumsal tüm alanlarını kendi blokajı altında tutmak istemesi”ne yöneltmişti.⁶¹ Hem devletin hem de Patriğin tutumuna ilişkin eleştiriler, Ermeni toplumu içinde tek sesli ve yönetim odaklı bir cemaat yaşantısına karşı sivilleşme taleplerinin güçlendiğini göstermekteydi.

Sivilleşme taleplerinin iki ayrı eksende toplandığı göze çarpmaktaydı. Birincisi, sivil alan ile ruhani alanın tamamen ayrı olması gerektiğinden hareketle, bir üst sivil temsil ve yönetim ihtiyacını vurgularken, ikincisi, sorunların eşit vatandaşlık hakları düzleminde ele alınması ve taleplerin Türkiye toplumunda ortak sivil inisiyatifler aracılığıyla gündeme getirilmesine dayanıyordu.⁶² Patrikhane’yi merkez alan bir cemaat yaşantısını yeğleyen “cemaatçi yaklaşım” karşısında güçlenen sivilleşme talepleri, bir taraftan patriğin yetki alanının sınırlanmasıyla birlikte Ermeni kurumlarının yönetimi için yeni bir model arayışının da gündeme geldiğini, diğer yandan da vatandaşlık haklarının ihlaline karşı bireysel hukuk mücadelesiyle sivil inisiyatiflere katılımın önemsendiğini göstermekteydi. Bu bölümde yalnızca patriğin temsiliyet gücü ve sınırları üzerine yapılan tartışmayı ele alacağız; sivilleşme taleplerinin vakıfların yönetimine ve alternatif örgütlenme biçimlerine ilişkin başlattığı tartışmaya ise daha sonra yer vereceğiz.

Çalıştaylardaki tartışmalarda, Cumhuriyet döneminde, özellikle 1950’lerden başlayarak Patrik Mesrob II’nin aktif görevde olduğu yıllara uzanan sürede, patriklerin *de facto* sivil önder gibi davrandığı konusunda bir görüş birliği olduğu gözlemlendi. Daha geniş bir tarihsel perspektif içinde şu yorumu yapanlar da oldu:

Patriklik kurumunu Fatih ihdas etti; Osmanlı sistemi patriğe milletbaşılığı yetkisini verdi; devlet bugün de patriği muhatap alıyor.

Ancak, günümüzde patriğin yalnızca bir dini “cemaat” önderi mi yoksa aynı zamanda sivil yaşamda Ermeni toplumunu temsil eden “milletbaşı” mı olması gerektiği konusunda farklı görüşler belirdi. Tartışmada ilk açığa çıkan nokta, Türkiye Ermenileri Patriği’nin sadece Apostolik Ermenilerin dini önderi olduğu, Ermeni toplumu içinde farklı mezheplere mensup, Müslüman ve ateist Ermeniler için zaten dini anlamda böyle bir temsiliyetin geçerli olmayacağıydı:

Ermeniler bir halk. Alt cemaatler olarak Apostolik, Katolik, Protestanlar var. Müslümanlaşmış, hatta ateist Ermeniler de var. Ermenilik yalnızca dini ve mezhepsel bir aidiyet değil.

Buna karşın, büyük çoğunluğu oluşturan Apostolik Ermeniler için patriğin “ruhani önder ve ruhani meselelerin en üst katı” olduğu netlikle ifade edildi. Dahası, Diyanet kurumunun var olduğu bu ülkede gayrimüslimlerin bağlı olduğu farklı din ve mezhepler üzerinden dini temsiliyet kurumlarının olmasının gerektiği (“Diyanet varsa o zaman Patriklik de olacak”) ve bunun laikliğe aykırı olmadığı görüşü öne çıktı.

Çalışmaya katılanlar, patrikliğin sivil hayatta oynadığı rolün tarihsel bir nedeni olduğunu, ayrı bir devletin olmadığı uzun yüzyıllar boyunca Ermenilerin kiliseyi birleştirici ve koruyucu bir kurum olarak yücelttiklerini, Cumhuriyet döneminde de benzer bir koruyuculuğun patriklerin kişisel inisiyatifiyle gerçekleştiğini belirttiler. Kurumsal bir temsil gücü olmamasına karşın, örneğin Patrik I. Karekin Haçaduryan’ın 1950’lerde ve Patrik I. Şnorhk Kalustyan’ın 1966 Varto-Muş depreminden sonra Anadolu’dan ailelerin topluca İstanbul’a göç etmesi için imkânlar sağlamış

61 Dink 2005, “Biz ve Sivilleşme”, *Agos*, 4 Mart.

62 Özdoğan vd. 2009, s. 172-178.

olmasına değinildi. Bununla birlikte günümüzde artık böyle bir korumaya ihtiyaç olmadığı görüşünü savunanlar da oldu.

Patriğin sivil hayatta temsilcilik konumu ve dünyevi işlere müdahalesi üzerine yapılan tartışmada ise, “Patrik siyasi olmamalı; din dışı hiçbir şeye karışmamalı” görüşü daha ağırlıklıydı. Daha net bir ifadeyle “patrik ve ruhani kurul sadece dini meselelerde iş görmeli”ydi. “Milletbaşılık sivil alanı da içerirse bu laikliğe aykırıdır” diyen bir katılımcı, bunun aynı zamanda geçmişte sivillerin cemaatin iç yönetiminde patriğin gücüne karşı elde ettiği kazanımlara da ters düştüğünü ifade etti.

Bu görüşü paylaşanlar arasında Patrikhane dışında Ermeni toplumunu temsil eden bir “sivil konum” a ihtiyaç olduğunu belirtenler oldu. Gerekçe olarak, geçmişte okulların ve kültür kuruluşlarının etkinliklerine ve vakıfların yönetimine müdahale eden patriklerin ruhani alan ile dünyevi alan arasındaki ayrımı çiğnediklerini, dinsel “cemaat” önderi olmaktan kaynaklanan “iktidar” gücünü sivil alanda da kullanmalarının ve “ruhani işlerle uğraşanların dünyevi işlere bulaşma”sının doğru olmadığını ileri sürdüler. Geçmişte patrikler Ermeni toplumunun sorunlarını “iyi niyetli” devlet yöneticileriyle kurdukları “kişisel dostluk” ilişkileri çerçevesinde halletmeye çalışmışlar, bazı durumlarda da başarılı olmuşlardır; ancak bir katılımcının da belirttiği gibi “bu çağda sivil öndere ihtiyaç var”dır. Hangi mezhepten olursa olsun, “kiliseye gitmeyen” ya da dinsel aidiyeti güçlü olmayan kesimler için de bu konum daha geçerli olacaktır. Bu ihtiyaç daha önce de gündeme gelmiştir. Bülent Ecevit’in başbakanlığı döneminde bir grup Ermeni aydın yaşanan sorunları ve “sivil temsil” taleplerini içeren bir raporu devlet katına iletmiş, ancak yanıt alınmamıştır.

“Sivil temsil” konumunun kimler tarafından yürütülebileceği veya paylaşılabilceği netlikle

ifade edilmese de, yakın dönemde Surp Pırgıç Hastanesi Vakfı Yönetim Kurulu ve Vakıflararası Dayanışma ve İletişim Platformu Başkanı Bedros Şirinoğlu’nun, Ermeni toplumunun açık bir onayı olmadan *de facto* “cemaat başkanı” olarak Başbakan’la görüşmesi eleştirildi. “Sivil temsil” konumunun yasal bir dayanağı olmamasının yaratacağı zorlukları ifade edenlere karşılık, Türkiye Yahudilerinin yasal zemini olmayan bir sivil “cemaat başkanı” ve “sivil danışmanlar heyeti”ne sahip olduğu ve bunun devlet katında gayriresmi bir biçimde kabul gördüğünü hatırlatanlar oldu:

Sivil önderlik için yasal bir düzenlemenin çıkmasını beklemeden de, isteniyorsa

Yahudileri örnek alarak sivil temsil konumuna haiz kişiler görevlendirilebilir.

Bir sivil önderliğin gerekli olup olmadığı noktasında katılımcılar farklı pozisyon alsalar da, eğer böyle bir önderlik olacaksa bunun tam bir uzlaşmaya dayalı olması gerektiği konusunda hemfikirler.

Katılımcılar arasında “sivil önder” veya “sivil temsiliyet konumu” arayışında bir oydaşma olduğunu söylemek doğru olmaz. Kimi katılımcılar böyle bir konuma gerek olmadığını, devletle ilişkilerin bireysel düzeyde, herkes gibi devlet-vatandaş ilişkisi çerçevesinde sürdürülmesini tercih ettiklerini belirttiler. Dolayısıyla eşit vatandaşlık haklarının engellenmeden ve ayrımcılık yoluna gidilmeden kullanımının mümkün olması, kısacası devlet katında, bürokraside, yargıda anti-demokratik uygulamalara son verilmesi için Türkiye genelinde ortak sivil platformlarda mücadele verilmesinin esas olduğunu vurguladılar.

PATRİK SEÇİMİ KRİZİ

Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, Ermeni Kilisesi’nin geleneksel olarak halkın katılımına açık olduğu ve patrik seçimlerinde sivillerin rol oynadığı görülmektedir. Osmanlı döneminde

de genel anlamda bu gelenek doğrultusunda hareket edilmiş, sivillerin iç yönetim ve patrik seçimlerinde belirleyiciliği Nizamname'yle resmîyet kazanmıştır.⁶³ Bazı özel durumlar dışında Cumhuriyet dönemindeki patrik seçimlerinde de temelde bu gelenek sürdürülmüştür. Ancak 1863 Nizamnamesinin siyasal anlamda işlevini yitirmesi, patrik seçimi konusunda yasal bir boşluğun doğmasına neden olmuştur.

Cumhuriyet döneminde ilki 1927'de olmak üzere beş kez patrik seçimi yapılmıştır. 1922'de istifası istenen ve istifa etmeden yurt dışına giden Patrik Zaven Der Yeğyayan yerine, "Kaymakamalık Dönemi" olarak bilinen 1923-1927 döneminde, 1863 Nizamnamesi kurallarına göre bir patrik kaymakamı (*Değabah*) görev yapmıştır. 1927 yılında yine Nizamname kurallarına uygun olarak Mesrob I Naroyan patrik seçilmiştir. Onun ölümünden sonraki çalkantılı dönemde de (1944-1951) Nizamname hükümlerine göre Episkopos Kevork Arslanyan patrik kaymakamı olarak görev yapmıştır. Arjantin'de dini önder olan Karekin Haçaduryan, Demokrat Parti (DP) hükümetinin çıkardığı özel bir kararnameyle 1951'de patrik seçilmiştir. Patrik Şinorhk I Kalusdyan'ın (1961-1990) seçimi ise 1961 yılında çıkarılan kararnameyle, bir defaya mahsus olmak üzere ve daha sonra yapılması gereken seçimler için hiçbir hukuki sonuç doğurmasını kaydıyla, kararnamenin ekindeki Patrik Seçimi Talimatnamesi'ne göre yapılmıştır. 1990 ve 1998'deki patrik seçimleri de bu talimatnameye uygun bir şekilde yapılmıştır. 1863 Nizamnamesi'ne uygun olarak düzenlenen bu seçim talimatnamesine göre de patrik seçimi iki dereceli olarak yapılagelmiştir. İlk aşamada, seçim çevresi kabul edilen her bir kilise

bölgesindeki seçmenler, sivil delegeleri, Ruhani Kurul ise ruhani delegeleri belirler.

Nizamname'deki gibi 1/7 ruhani, 6/7 sivil delegelerin oluşturduğu delegeler meclisi, adaylar arasından patriği ve yeni Ruhani Kurul üyelerini seçer. Daha sonra yapılan asa tevdi töreninde patrik and içer ve göreve başlar.⁶⁴

13 Mart 2001 tarihinde *Lraper* Kilise Bülteni'nde yayımlanan bir yazıda patrik seçiminde yasal düzenleme eksikliğine ilişkin yapılan eleştiri çok çarpıcıdır: "Bu belgenin yetersiz ve müphem olması nedeniyle seçim öncesi ve sonrasında yaşanan kargaşalar, geciken seçimler toplumumuzun huzurunu bozmakta, sosyal ve ruhani yaşantısını olumsuz etkilemektedir."⁶⁵

1998'de seçilen Patrik Mesrob II Mutafyan'ın 2007 yılı sonunda rahatsızlanması ve görevlerini yerine getirmesini engelleyen bir hastalıktan mustarip olduğunun anlaşılması, Apostolik Ermeniler için sıkıntılı bir süreci başlatmış oldu. Geleneksel teamüller doğrultusunda yeni bir patriğin belirlenmesi ve göreve başlaması etrafında Ermeni toplumu içinde başlayan tartışma ve çözüm arayışı, hükümetin yeni bir patrik seçimine izin vermemesiyle bir krize dönüşmüş ve sorunun kamuoyunda Türkiye'nin demokratikleşme süreci bağlamında da tartışılmasına neden olmuştur.

24 Aralık 2008'de Ruhani Kurul'un sivillere danışmadan Patriğin "hayat boyu ruhani önder" olduğunu ilan etmesi, dolayısıyla patriklik görevinin seçimle belirlenmemiş bir ruhani tarafından vekaleten yürütülecek olması, Ermeni basınında büyük tepki toplamıştı. *Agos* gazetesi "Patriksiz Patrikhaneye Hayır!" itirazıyla sert bir tepki verirken,

63 Yumul 1999-2000, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", *Toplum ve Bilim*, Kış 83, s. 338-351; Artinian 2004, s. 33-42.

64 Yukarıdaki bilgiler Avukat Setrak Davuthan ve Avukat Sebu Aslangil'den alınmıştır.

65 Özdoğan vd., s.274-276.

Marmara gazetesi Ruhani Kurul'un bu kararı herhangi bir sivil danışmanına, cemaat kurumlarının yöneticilerine ve basına danışmadan almasını; kendisini "cemaat karşısında tek ve mutlak otorite" görerek cemaat tarafından seçilmemiş bir "patrik vekili" konumunu yaratmış olmasını eleştirmişti. *Jamanak* gazetesinin yönetmeni Ara Koçunyan da, Ruhani Kurul'un duyurusunu bir "skandal" olarak nitelmiş ve Kurul'un patrik seçiminin "yersiz" olduğuna karar verme yetkisine sahip olmadığı görüşünü dile getirmişti. Ruhani Kurul'un bu kararına karşın patrik seçimi yapılmasının gereği üzerine Apostolik Ermeni toplumu içindeki tartışma yoğunlaşmış ve buna paralel olarak Türkiye doğumlu Ermeni ruhaniler arasından adaylar belirlemeye başlamıştı. Akabinde 2 Mart 2009'da Ruhani Kurul Başkanı Başepiskopos Aram Ateşyan tarafından Mesrob II'nin makamından inmeyeceğine, ölene kadar patrik kalacağına, ancak bir eşpatrik (*atoragits*) seçimine gidilebileceğine karar verildiği açıklanmıştı. Patriklik Ruhani Kurulu tarafından kasım ayında yapılan bir açıklamayla da patriklik seçiminin yapılacağı kesinlik kazanmış ve seçimin düzenlenmesi için gelenekler doğrultusunda oluşturulan Patrik Seçimi Müteşebbis Heyeti çalışmalarına başlamıştı.⁶⁶

Seçilecek patriğin patrik veya eşpatrik olarak adlandırılması tartışmalarının ardından, 14 Ocak 2010'da İstanbul Valiliği kanalıyla İçişleri Bakanlığı'na Patrik Seçimi Müteşebbis Heyeti tarafından yeni patrik seçimi için başvuruda

bulunuldu. Başvuru dilekçesine uzun bir dönem yanıt verilmemek suretiyle baş gösteren suskunluk, Ermeni toplumu içinde huzursuzluk ve moral bozukluğuna yol açtı. Bu arada Patrik Seçimi Müteşebbis Heyeti'nin oluşumundan önce Ruhani Kurul tarafından 3 Aralık 2009 tarihinde İstanbul Valiliği'ne verilen ve eşpatrik seçimi yapılması istemini içeren başvuruya altı ayı aşkın bir süre sonunda devletten gelen yanıt ise ciddi bir kriz yarattı.

İstanbul Valiliği, 29 Haziran 2010'da Türkiye Ermenileri Patrikliği'ne gönderdiği (31941 sayılı) yazıyla patrik ya da eşpatrik seçimine izin verilmediğini, "yeni patrik seçimi yapılması veya eşpatrik seçimi amacıyla müteşebbis heyet kurulmasının hukuki temeli" bulunmadığını ve Ruhani Kurul'un "patrik genel vekili" seçmesinin uygun olduğunu bildirdi. Ruhani Kurul da bu karara itirazda bulunmaksızın 1 Temmuz 2010'da Ruhani Kurul üyeleri ve diğer bazı ruhanilerin katıldığı Ruhani Genel Meclisi toplantısında Başepiskopos Aram Ateşyan'ın "patrik genel vekili" seçildiğini bildirdi. İçişleri Bakanlığı'nın patrik seçimine izin vermemesi toplum içinde şok etkisi yaratırken, Ruhani Kurul'un aldığı kararla⁶⁷ Ermeni Kilisesi'nin patrik seçiminde sivillerin iradesine önem veren geleneksel teamülünü göz ardı etmesi ve yine teamül dışı bir konum olan patrik genel vekilliğini bilfiil ihdas etmesi de büyük tepkiyle karşılandı. Tepkiyi dile getirenlerin üzerinde birleştiği bir nokta da, vekaletin ancak patriğin görev başındayken bir ruhaniyi atamasıyla mümkün olabileceği, patriğin hür iradesi olmadan kimsenin dayatması veya seçmesiyle herhangi bir vekalet veya temsiliyetin meşru sayılamayacağıydı.

66 Patrik Seçimi Müteşebbis Heyeti, 9 Aralık 2009'da Patrikhane'de yapılan bir toplantıdan sonra İstanbul Ermeni Patrikliğinin haber organı *Lraper Kilise Bülteni*'nde de duyurularak 15 kişilik bir heyet olarak oluşturuldu. Bu toplantıda, o tarihte Patrik Vekili Başepiskopos Şahan Sivacıyan patrik seçimi yapılacağını duyurmuş, Başepiskopos Ateşyan da Patrik Seçimi Müteşebbis Heyeti'ni oluşturacak isimlerin belirlenmesini istemişti. Bkz. *Agos* 2010c.

67 Kararın ve gerekçesinin yer aldığı 2 Ağustos 2010 tarihli Ruhani Kurul Duyurusu için bkz. *Agos* 2010b.

İçişleri Bakanlığı'nın kararına ve bunun Ruhani Kurul tarafından itirazsız kabul edilmesine verilen tepki, birkaç gün sonra temmuz ayının ilk haftasında *Patriğimizi Seçmek İstiyoruz İnisiyatifi* adlı bir sivil platformun oluşmasıyla somutlaştı. İnisiyatif'in, patrik seçme hakkının iade edilmesi talebiyle başlattığı imza kampanyasına Türkiye Ermeni toplumunun çeşitli kesimlerinden binlerce kişi katıldı.⁶⁸ İnisiyatif ayrıca 1 Aralık 2010 tarihinde Başbakan Erdoğan'a "Ermeni toplumunun huzursuzluğunu sona erdirecek doğal patriklik seçimi sürecini başlatması"ni talep eden bir dilekçe gönderdi. Diğer yandan, Ermeni toplumu içinde krizin aşılması amacıyla Patrik Seçimi Müteşebbis Heyeti'nden temsilcilerin de katıldığı halka açık bilgilendirme ve tartışma toplantıları düzenlendi. Toplantıların amacının, patrik seçimi konusunda yaşanan tıkanıklığın aşılması için toplum üyelerinin bir araya gelerek "ortak akıl" üretmeleri olduğu ifade edildi.⁶⁹ Heyet, 29 Temmuz 2010'da İçişleri Bakanı Beşir Atalay'ı ziyaret ederek patrik genel vekili uygulamasının Ermeni toplumdaki patrik seçimi beklentisini gidermediğini belirtti ve durumun yeniden gözden geçirilmesini talep etti. Heyet aynı zamanda İçişleri Bakanlığı'nın patrik seçimine izin vermeyen kararına karşı ve patrik genel vekilliği görevinin iptali için İstanbul İdare Mahkemesi'nde davalar açarak sorunu yargıya taşıdı.⁷⁰

Geçtiğimiz mart ayında *Patriğimizi Seçmek İstiyoruz İnisiyatifi*'nin düzenlediği açık toplantıda Patrik Seçimi Müteşebbis Heyeti'nden Avukat Setrak Davuthan, 1863

Nizamnamesi'ndeki esasları referans aldıklarını, bu Nizamname'ye yeni ve ek bir düzenleme yapmak gibi bir yetkilerinin olmaması nedeniyle Nizamname'de yer almayan "eşpatrik" makamı için seçim düzenlemenin doğru olmayacağını ve Heyet'in sadece patrik seçimi için oluşturulabileceğini ifade etmiştir. İnisiyatif adına konuşan Harut Özer de, valilik kanalıyla iletilen "talimat" doğrultusunda "genel vekil" gibi bir unvan ihdas etmenin hukuksal ve geleneksel hiçbir dayanağının olmadığını savunmuştur. Bu toplantıda ifade edilenler arasında dikkat çeken bir husus da şudur: Valilikten gönderilen olumsuz cevap ve "genel vekil" dayatmasını bütünüyle devletin sorumluluğunda değil, patriklik yetkililerinin bu konudaki yönlendirmesinde de aramak gerektiğini, daha açık bir ifadeyle patriklik çevresinde belli bir zümrenin ve bazı ruhanilerin kendi istedikleri adayı topluma patrik olarak empoze etmeye çalıştığını ve toplumun bu duruma haklı olarak tepki gösterdiğini ifade edenler olmuştur.⁷¹ Bu iki girişimin dışında 2007 yılında Ermeni toplumunun genç kesimi içinden bir grubun oluşturduğu *Nor Zartonk* (Yeni Uyanış) inisiyatifi de internet sitelerinde yayınladıkları bir açıklamada hem patrik seçimine izin vermeyen hükümeti hem de "hak gaspı"ni onaylayan Patrikhane çevresini eleştirmişlerdir.⁷² İki yıldır Türkiye'nin gündeminde olan patrik seçimi krizine çözüm arayan Ermeni toplumu içinde, bu girişim ve inisiyatiflerin görüşlerini paylaşmayan kesimlerin mevcut olduğunu da belirtmek gerekir. Valiliğin yeni bir seçime izin vermeyen kararını itirazsız kabul eden ve "genel patrik vekili" konumunu ihdas eden Ruhani Kurul'a destek verenlerin yanı sıra, patrik sağ olduğu sürece eğer bir seçim yapılacaksa bunun ancak

68 18 Ocak 2011 itibarıyla 5392 imza toplanmıştı ki bu sayı kabaca sevil delegeleri seçen ilk seçmen kitlesinin beşte birine tekabül etmektedir; bkz. "Patriğimizi Seçmek İstiyoruz!" imza kampanyası, <<http://patrigimizisecmekistiyoruz.blogspot.com>>

69 Agos, 2011c.

70 Agos 2010c; Radikal 2010.

71 Agos 2011c.

72 Bkz. *Nor Zartonk* 2010, "Bozuk Düzenle Sağlam Çark Olmaz", <<http://www.norzartonk.org/?p=3434>>.

Sorun sadece Türkiye’de yaşayan gayrimüslim bir “cemaat”ın Patrikhanesini kimin yöneteceğiyle ilgili, “cemaate özel” bir sorun değildir; hem gayrimüslim Türkiye vatandaşlarının dini kurumlarını korumaya alan Lozan Antlaşması çerçevesinde ele alınması gereken hukuki bir sorundur, hem de bu vatandaşların seçim hakkı talepleri doğrultusunda demokratik normların uygulanmasını engelleyen siyasi tavırla ilgilidir.

eşpatrik seçimi olabileceği görüşünü savunanlar ve Müteşebbis Seçim Heyeti’nin girişimleri ni eleştirenler de bulunmaktadır.⁷³

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız, Patrik Mesrob II Mutafyan’ın talihsiz hastalığı ve görevini yerine getiremeyeceğinin kesinleşmesi üzerine başlayan sancılı süreçte, Ermeni toplumu içinde çeşitli kesimlerin katıldığı ve zaman zaman Türkiye kamuoyuna da yansıyan tartışmaların ve çözüm arayışlarının dikkat çeken bir yönü daha vardır. Bu süreçte, Ermeni toplumu içindeki daha önceki deneyimlerden farklı olarak, sivil iradeyle bireyler ruhani hayat dışında bir araya gelmiş ve fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Bunun da ötesinde, bu girişimlerin sözcülerinin basın ve yayın organlarına yaptıkları açıklamalarla sorunu Türkiye kamuoyunun gündemine taşımak istemeleri de önemli bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Sorun sadece Türkiye’de yaşayan gayrimüslim bir “cemaat”ın Patrikhanesini kimin yöneteceğiyle ilgili, “cemaate özel” bir sorun değildir; hem gayrimüslim Türkiye vatandaşlarının dini kurumlarını korumaya alan Lozan Antlaşması çerçevesinde ele alınması gereken hukuki bir sorundur, hem de

73 Patrik yerine eşpatrik seçimini doğru bulan ve Seçim Heyetini eleştiren Murat Bebiroğlu’nun yazısı için bkz. Bebiroğlu, “2011’e Girerken Patriklik ve Patrik Seçimi”, <<http://hyetert.blogspot.com/2011/01/2011e-girerken-patriklik-ve-patrik.html>>.

bu vatandaşların seçim hakkı talepleri doğrultusunda demokratik normların uygulanmasını engelleyen siyasi tavırla ilgilidir. Ancak basının bu sorunu “düz haberlendirme” dışında çok kısıtlı bir şekilde ele aldığını da belirtmeden geçmeyelim. Patrik seçiminin bir “demokrasi” ve “laikleşme” meselesi olarak vurgulandığı *Radikal* gazetesindeki tartışmaları⁷⁴ bir kenara bırakacak olursak, *Hürriyet* gazetesinde mesele “Patriklik Kavgası” olarak ele alınmış ve sorunu gündeme taşıyan inisiyatif ve girişimler sadece “cemaat” içi bölünme ve kavganın bir yansıması olarak yorumlanmıştır.⁷⁵

Çalıştaylarda “Patrik Seçimi krizi” üzerine yapılan tartışmalara gelince, öncelikle katılımcıların mağduriyetlerini çok açık bir şekilde belirttiklerini ifade edelim: “Patriğimizi seçemiyoruz; bu bir hak gaspıdır; hakkımızı aramak için devlete ve hükümete başvurduk.” Katılımcılar, Kilise içinde geleneksel teamüllerle aykırı karar veren Patrikhane yönetimine ve “hak gaspı”nı görmezden gelen hükümete eleştiriler yöneltmişlerdir.

Katılımcılar, Apostolik Ermeni Kilisesi’nin geleneksel teamüllerine atıf yaparken mesele-ye hem hukuki hem de siyasi açıdan yaklaşmışlardır. Patrik seçiminde yaşanan belirsizliğin, öncelikle patrikliğin bir tüzel kişiliği olmaması nedeniyle kalıcı bir seçim tüzüğünden veya bir yasal düzenlemeden yoksun olmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Oysa Apostolik Ermeni toplumu “1863 Nizamnamesi’nin

74 Bkz. Dilek Kurban 2010a, 2010, 2010c, 2010d, sırasıyla: “Ermeni Patrikhanesine Müdahale Laikleğe Aykırı”, “Bir Demokrasi Meselesi: Patriklik”, “Patriklik Seçimleri: Bir Türkiye Klasikliği”, “Özkök, Devlet, Patriklik, Hrant”. Bkz. Oran 2010, “İkinci Laikleşme”, *Radikal* İki, 5 Aralık.

75 Kaplan ve Küçük 2010, “Patriklik Kavgası”, <<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=16427362>>.

ışığında patrik seçiminde sivillerin katılımını öngören birkaç yüzyıllık geleneksel teamülünden vazgeçmemiştir.” Patriğin ruhani önderliğin yanı sıra sivil önderlik rolünü sürdürmesi cemaat içinde tartışmalı bir konu olmakla birlikte, devletin ona atfettiği temsiliyet yetkisi bu makam için yapılacak seçimin önemini artırmaktadır. Her seçim döneminde devlet katıyla ilişkilerde yaşanan sıkıntıların, gündeme gelen bürokratik engellerin önünü kesmek için kalıcı bir patrik seçim tüzüğü için yapılan başvurular ya kabul edilmemiş ya da yanıtızsız bırakılmıştır. Katılımcılar arasındaki hukukçular, patrik seçim tüzüğü için hazırladıkları ve ilgili makamlara sundukları taslakların devlet nezdinde kabul görmediğinden yakınmaktadır. Ayrıca 2006 yılında, patrikliğin tüzel kişilik yapısı içinde tasarlandığı bir örgütlenme modeli taslak olarak sunulmuş, ancak bu öneriye de cevap alınmamıştır. Bu konuda hukuki açıdan vurgulanan bir nokta da dikkat çekicidir:

Hükmi şahsiyet ancak yasayla mümkün olur, bundan da seçim tüzüğü çıkabilir; seçim tüzüğü tek başına normatif olarak tüzel kişiliği düşündürür ama bunun için yasal zemin sağlamaz.

Daha açık bir anlatımla, patrikliğe tüzel kişilik tanınması halinde patrik seçiminin daha güçlü bir yasal dayanakla yapılabileceği ifade edilmektedir. Buna ilişkin olarak genel kanının aksine Müteşebbis Heyeti'nin seçim kuralı koyamayacağı, ancak seçim için başvuruda bulunabilme keyfiyetinin bulunduğu zikredilmiştir. Bu da seçimin hangi durumlarda, kimlerin katılımıyla ve nasıl bir yasal süreç içinde gerçekleşebileceğini düzenleyen temel bir yasal düzenlemenin elzem olduğu kanısını güçlendirmektedir.

İçişleri Bakanlığı'nın patrik seçimi yerine “patrik genel vekilliği” konumunun ihdas edilmesi kararı ve bu görevi yürütecek ruhani-

Patriğin ruhani önderliğin yanı sıra sivil önderlik rolünü sürdürmesi cemaat içinde tartışmalı bir konu olmakla birlikte, devletin ona atfettiği temsiliyet yetkisi bu makam için yapılacak seçimin önemini artırmaktadır.

nin yalnızca ruhaniler tarafından seçilmesi yönündeki tercihi, bir dayatma olarak algılanmaktadır. Bu durumun gerek teamüllerle gerekse bunların tescil edilmiş hali olan Nizamname'de öngörülen patrik seçimi kıstaslarıyla bağdaşmadığı vurgulanmıştır. Nizamname'de yeni patriğin seçiminin ölüm ve istifanın yanı sıra ve sair durumlarda yapılacağı belirtilmiş olmasının Mesrob II'nin yerine bir patrik seçilmesine cevaz verdiği; “istifa” durumunun kabulünün “ölünceye kadar patrik” yorumunu geçersiz kıldığı; patrik vekilinin ancak patriğin kendi iradesiyle makamında olmayacağı durumlar için atanabileceği, dolayısıyla bugün dayatılan uygulamanın “usulsüz” olduğu yönünde görüşler dile getirilmiştir. Bu tartışma sırasında ortaya çıkan bir görüş de, bundan sonra patrik seçimlerinde çift dereceli seçimler yerine tek dereceli seçimlere gidilmesinin daha demokratik bir uygulama sağlayacağıdır.

Krizin siyasi yönüne değinildiğinde de, katılımcıların bir kısmı, geleneksel teamülleri hiçe sayan, Apostolik Ermeni toplumunun dini özgürlük alanına giren patrik seçiminde laiklik ilkesini çiğneyen bir devlet dayatmasıyla karşı karşıya kaldıklarını açıkça ifade ederken, kimi katılımcılar da devletin istişare ettiği (“Patrikhane çevresine yakın” ve “kişisel iktidar arayışında olan”) kesimlerin görüşleri doğrultusunda hareket ettiğini, dolayısıyla krizin sorumluluğunun kısmen bu çevrede aranmasının doğru olacağını ileri sürmüşlerdir. Farklı görüş ve yorumlara karşın üzerinde birleşilen hüküm, “hükümetin fiilen bir patrik tayin etmiş olduğu”dur.

16-17 Kasım 2010 tarihinde Brüksel’de Avrupa Parlamentosu’nda düzenlenen “Dini Özgürlükler: Türkiye’nin AB’ye Köprüsü” konferansında, Devlet Bakanı ve Başmüzakareci Egemen Bağış’ın kendisine yöneltilen “patrik genel vekili” uygulamasıyla neden sürece müdahale ettikleri sorusuna verdiği yanıt da, hükümetin meseleye hukuk dışı ve Patrikhane yöneticileriyle daha önceden kurmuş olduğu ilişkiler doğrultusunda siyasi bir refleksle yaklaştığının kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Egemen Bağış, hükümetin bu kararında Patrik Mesrob II’nin Başepiskopos Aram Ateşyan’a olan sevgisi ve sağlığında vekil tayin etmesiyle ona gösterdiği güvenin etkili olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶ Bu durum, siyasi iradenin, Ermeni toplumu içinde teamüllere uygun olarak sivillerin katılımını öngören bir patrik seçimi için verilen hukuk mücadelesini görmezden geldiğini ve bu toplumu sadece ruhanilerin temsil ettiğini düşündüğünü göstermektedir.

Tüzel kişilik olarak hukuki ehliyetinin tanınmaması, patrikliğin kişiye has bir makam olarak görülmesine yol açmaktadır. Bu da patrikliğin ekonomik gelir ve taşınmaz mal varlığına sahip olamaması dolayısıyla Patrikhane’nin kilise binasının mülkü sayılmaması ve banka hesabı açamamasına neden olmakta, ayrıca yargıya başvurabilmesini engellemektedir.

TÜZEL KİŞİLİK GEREKLİ MİDİR?

Yukarıda patrik seçimi için kalıcı bir yasal düzenlemenin bulunmamasının yarattığı sorunları ele alırken, aslında patrikliğin tüzel kişiliği haiz olmamasının daha temel bir mesele olarak belirdiğine değinmiştik. Tüzel

kişilik olarak hukuki ehliyetinin tanınmaması, patrikliğin kişiye has bir makam olarak görülmesine yol açmaktadır. Bu da patrikliğin ekonomik gelir ve taşınmaz mal varlığına sahip olamaması dolayısıyla Patrikhane’nin kilise binasının mülkü sayılmaması ve banka hesabı açamamasına neden olmakta, ayrıca yargıya başvurabilmesini engellemektedir.

Çalışmaya katılanlar, Cumhuriyet döneminde patrikliğin statüsünün belirsiz kalmasının, patrik seçimi dönemlerinde yaşanan zorlukların dışında birçok soruna da yol açtığına işaret etmişlerdir. Sorunlar hem Patrikhane’nin idari ve mali yönetimiyle, hem de dini özgürlüklerin kullanımıyla ilgilidir. Son dönemde restorasyonu yapılan tarihi kilise yapılarında açılış törenleri dışında ibadetin engellenmesi; bu kiliseler üzerinde patrikliğin söz sahibi olamaması; patrikliğin denetiminde bir yüksek eğitim kurumunda ruhban eğitiminin yapılmasına izin verilmemesi, bu konuda öne çıkan sorunlardır.

Katılımcıların da işaret ettiği gibi, devletin bu makamı yasal olarak tanınamaması günlük hayatta karşılaşılan “garabet”ler de yaratmaktadır. Elektrik, su vb. faturalar “patriğin adına kesilir, patrikliğin değil”. Patrikhane’nin, Patrikhane Kilisesi’nin tamiri özel izne tabidir. Patriklik bir iç yayın organı olan *Lraper* basın bülteni dışında yayın yapamaz. Ayrıca Patrikhane içinde görev yapan danışmanlar, “patriğin kendi danışmanlarıdır, patrikliğin değil”. Toplumsal ve kültürel alanlarda belli bir konunun araştırılması için kurulan komisyonlar “geçici komisyonlardır, sürekli değil”. Özetlemek gerekirse, devlet *kurum* olarak patriklik makamını değil, *kişi* olarak patriği tanımaktadır. Ancak temsil gücüne ihtiyaç duyulduğunda (yurt dışında ve özellikle Ermeni diasporasında Türkiye’nin olumlu tanıtımı, siyasi gerginlik dönemlerinde Türkiyeli Ermenilere “gözdağı” vermek vs. gibi), patriğin kişiliğinde patriklik makamı muhatap alınmaktadır.

⁷⁶ Egemen Bağış’ın yanıtı için bkz. Koptaş 2010, “Kanayan Bir Yara: Din Özgürlüğü,” *Ağos*, 26 Kasım.

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

550 yıllık bir geçmişe sahip olan bir tarihsel kurumun yasal olarak var olmaması başlı başına bir çelişkidir. Tüzel kişiliği haiz olmayan, kurumsal bir yapılanmadan destek almayan patrikliğin yönetimi, patriklerin kişisel becerileri, donanımları ve inisiyatifleriyle sınırlı kalmaktadır. Tüzel kişilik tanınması durumunda bu statünün kapsamı, getireceği yararlar ve Patrikhane'nin örgütlenme biçimi, öncelikle Ermeni toplumu içerisinde tartışılıp karara bağlanması gereken bir meseledir. 1863 Nizamnamesi'nin patrikliğe tanıdığı yasal statünün günümüze uyarlanabilmesi ise, daha sonra vakıf sorunlarıyla ilgili olarak da tartışacağımız bir iç örgütlenme meselesiyle ilgili olduğu gibi, ülkenin "laiklik" anlayışı ve modeliyle birlikte ele alınması gereken bir konudur.

Gerek Avrupa Komisyonu İlerleme raporlarında, gerekse Venedik Komisyonu raporlarında Türkiye'deki insan hakları ve gayrimüslim azınlıkların korunmasına ilişkin eleştiri ve önerilerde, Yahudi Hahambaşılığı'nın ve tüm Hıristiyan Patrikhanelerin, dolayısıyla İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin yanı sıra Ermeni Katolik Başepiskoposluğu'nun tüzel kişiliği haiz olmaması, temel bir hak ihlali olarak yorumlanmaktadır.⁷⁷

Patrikliğe tanınacak tüzel kişiliğin Patrikhane'nin yönetiminde ve patrik seçiminde süreklilik arz eden yasal bir zemin sağlayacak olmasının katılımcılar tarafından önemsendiğini belirtmiştik. Ancak bunun Patrikhane dışında Ermeni toplumunun eğitim, sağlık, hayır işleri, vakıfların yönetimiyle mülkiyet ve

tasarruf haklarını kapsayacak biçimde düzenlenmesi, doğrudan dünyevi işlerin de bir dini kurumun yetki alanına bırakılması sonucunu doğurabilir ki katılımcıların birçoğunun buna karşı olduğunu hatırlatalım. Ermeni toplumu içerisinde sivilleşme yöneliminde olanlar, böyle bir çözümü kabullenmemektedirler. Onlara göre, Ermeni toplumunun sivil alandaki sorunlarının çözüme kavuşmasında öncelikle (bu çalışmamızda da değinilen) vakıfların, derneklerin ve eğitim kurumlarının işleyişine ilişkin gerekli yasal düzenlemelerin yapılması ve kısıtlayıcı mevzuatın terk edilmesi gerekmektedir. Diğer yandan, Ermeni toplumunun dünyevi alana ilişkin iç yönetiminde mevcut kurumlarının daha etkin hale getirilmesi için farklı bir sivil örgütlenme modelinin tasarlanması gerekmektedir. Sivilleşmeye farklı bir açıdan yaklaşanlar ise daha çok Türkiye toplumu içinde ortak demokratikleşme mücadelesine katılımı önemsemektedirler. Bu iki tür sivilleşme sürecinin birlikte yürümesi gerektiğini düşünenler de vardır.

Hükümetin patrik (veya eşpatrik) seçimine izin vermeyip Ruhani Kurul'un önerisiyle "patrik genel vekili" konumunu ihdas etmesi, son iki yıldır patrik seçiminde yaşanan sancılı sürecin bir krize dönüşmesine neden olmuştur. "Seçim Müteşebbis Heyeti"nin ve *Patriğimizi Seçmek İstiyoruz İnisiyatif*'nin yargı ve hükümet nezdinde yaptığı itirazlara rağmen, hükümetin aldığı karar değişmemiştir. Aksine, Ruhani Kurul tarafından patrik genel vekili seçilen Başepiskopos Aram Ateşyan'a 18 Ağustos 2010 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle mabed dışında kisve giyme izni verildiği anlaşılmaktadır.⁷⁸ Kamusal alanda şimdiki dek sadece patriklere tanınan dini kisve giyme

77 Hukuk Yoluyla Demokrasi İçin Avrupa Komisyonu [European Commission for Democracy through Law – Venice Commission] 2010, "Opinion on the Legal Status of Religious Communities in Turkey", Venedik.

78 Bu Kararname hakkında bilgi ve Kararname'nin gizli tutulmuş olmasına yönelik eleştiriyi içeren, Patrik Seçimi Müteşebbis Heyeti'nin 3 Mayıs 2011 tarihli bildirisini için bkz. *Agos* 2011e.

izninin patrik genel vekiline de tanınmış olması,⁷⁹ hükümetin patrik genel vekilliğini patriklik makamıyla eş tuttuğunu, dolayısıyla yeni patrik seçimi için yapılan başvuruları göz ardı ettiğini göstermektedir.

Patrik seçiminin kazanılmış bir hak olduğu savıyla hareket eden girişimlerin, farklı kesimlere, meslek ve yaş gruplarına mensup, vakıflarda yöneticilik yapan bireyler tarafından gündeme getirilmiş ve Apostolik Ermeni toplumu içinde azımsanmayacak bir desteğe sahip oldukları açıktır. Buna karşın sadece Ruhani Kurul'un tercihi doğrultusunda karar verilmesi, dolayısıyla Ermeni vatandaşların ortak bir hassasiyet içinde ve Kilise'nin geleneksel uygulaması doğrultusunda patriklerini seçme taleplerinin hükümet tarafından göz ardı edilmesi, anti-demokratik bir uygulamadır. Hükümetin, Başepiskopos Aram Ateşyan'ı patrik genel vekili olarak atama gerekçesi olarak –Egemen Bağış'ın aktarımına göre– Patrik Mesrob II Mutafyan'ın “yakın dostu” olmasını ileri sürmesi, demokratik devlet yönetimi ilkeleriyle bağdaşmadığı gibi, Patriklik makamını üstlenecek ruhaninin seçiminde Ermeni toplumunun kolektif inisiyatifinin muhatap alınmaması da demokratik iradenin hiçe sayıldığını göstermektedir.

Patrik seçimlerini düzenleyen kalıcı bir tüzüğün eksikliği, günümüzde olduğu kadar gelecekte de sorunlar yaşanmasına neden olacaktır.

Kalıcı bir tüzük olmaması bugün olduğu gibi sonraki patrik seçimlerinde de karşılaşılabilecek sorunların kendi başına bir vaka olarak ele alınmasına, siyasi iradenin ve bürokrasinin inisiyatifine bırakılmasına ve sorunun çözümünde rol alacak kişilerin siyasi duruşu ve karakteri gibi değişkenlerin devreye girmesine neden olacaktır. Patrikliğin bir tüzel kişiliğe ve buna bağlı olarak da Ermeni toplumunun sağlıklı bir patrik seçimi yapabilmek için bir seçim tüzüğüne sahip olması, demokratik bir güvence olarak görülmelidir.

79 2596 sayılı “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun” uyarınca yalnız bir ruhaniye mabet ve ayin dışında dini kisve giyme izni verilmiştir. Nitekim İçişleri Bakanlığı, İstanbul Valiliği kanalıyla 30 Haziran 2010'da Patrikliğe gönderdiği resmi yazıda Ruhani Kurul'un patrik genel vekili seçebileceğini bildirirken bu kanunu hatırlatmış ve Patrik Mesrob II hayatta olduğu için ikinci bir ruhaniye bu iznin verilemeyeceğini bildirmişti. Haziran 2010'daki İçişleri Bakanlığı yazısının Ağustos 2010'daki Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle çelişmesi de ayrıca dikkat çekmektedir. Bkz. *Agos* 2011e.

Din Özgürlüğü ve Dinsel Hak İhlalleri

Din ve ibadet özgürlüğü yalnızca kilise içinde ayinlere, yortu günü kutlamalarına, cenaze ve düğün törenlerine kolektif katılım ve bireysel ibadet özgürlüğüyle sınırlı değildir. İbadet alanlarının ve mezarlıkların korunması, onarılması, gerektiğinde yeni ibadet ve gömü mekânlarının açılması gibi meseleleri de kapsar. Bu alanda mevzuat kadar, farklı dinlere gösterilen toplumsal saygı da etkili olmaktadır.

Din eğitimi almak ve din eğitimi için ruhban yetiştirmek; kiliselerin idaresinde serbestliğin ve Patrikhane'nin kiliseleri üzerindeki ruhani denetim özerkliğinin sağlanması; Kilise'nin geleneksel işleyişi uyarınca patrik ve ruhanilerin seçimi/atanması da din ve ibadet özgürlüğü alanı içinde yer alır; bu alanın korunması ise kurumsal ve yasal düzenlemeler gerektirir. Dini özgürlüğün korunması için kurumsal bir çatıya gerek olup olmadığı ve bunun devlete bağlı veya özerk bir yapılanma içinde yer alıp almayacağı, devletin laiklik anlayışıyla ilgilidir ve siyasi tartışma konusu olmaktadır.

Toplum içinde farklı dinlere mensup insanların dini inançları nedeniyle ayrımcılığa tabi tutulmaları, din farklılığı nedeniyle kolektif ve bireysel olarak kin ve nefret söylemine maruz kalmaları, bağlı oldukları inanç sisteminin aşağılanması da din özgürlüğünü zedeleyen tutum ve uygulamalardır. Bu tür davranışlara muhatap olmamak için toplum içinde dini aidiyetini açık etmemeye ve gizlemeye çalışmak, dahası din değiştirmeye zorlanmak, dini özgürlük hakkının kısıtlandığını gösterir. Daha önce değindimiz gibi okullarda din dersi eğitimi sırasında karşılaşılan zorlamalar da

bunun bir parçasıdır. Çoğunluğun dini inancından farklı bir dine mensubiyet nedeniyle vatandaşı olduğu ülkede eşit siyasal, kültürel, toplumsal ve ekonomik haklardan yararlanmamak da dini aidiyet özgürlüğünün o ülkede tam yerleşmediğine işaret eder. "Ermeni Kimliği ve Ayrımcılık" bölümünde, dinsel ve etnik kimlik açısından Ermeniliğe yönelik ayrımcılık ve nefret söyleminin etkilerini tartışmıştık. Bu bölümde doğrudan din ve inanç özgürlüğünü kısıtlayan uygulamalara ve tutumlara değiniyoruz.

Osmanlı devletinde gayrimüslimlerin devletle ve Müslümanlarla aralarındaki siyasal ve toplumsal ilişkiler, büyük ölçüde İslam hukukundan kaynaklanan ve devletin hâkimiyetini kabul eden "ehl-i Kitab" gayrimüslimlerin himayesini öngören *zimmilik* anlayışıyla belirleniyordu. Dini farklılığı tanıyan Osmanlı millet sistemi çerçevesinde gayrimüslim cemaatlere iç yönetimlerinde kısmi özerklik tanınmıştı, ancak Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki toplumsal ilişkilerde eşitsizlik hâkimdi. Tanzimat döneminin ve Meşrutiyet rejimlerinin getirdiği iyileştirmeler, topluluklar arasındaki asimetrik ilişkiyi tamamen ortadan kaldırmaya yetmedi. Türkiye Cumhuriyeti laik bir ulus-devlet modeli üzerine bina edildiğinde, toplumsal, siyasal ilişkiler ve hukuk sistemi yeniden tanımlanırken, gayrimüslimlerin eşit vatandaşlık statüsü, dini hak ve özgürlüklerin kullanımında Müslümanlarla eşit tutulması ve dini/kültürel kurumlarının korunması, Lozan Antlaşması'nın azınlık hakları hükümlerince korumaya alındı.

Lozan Antlaşması, dini hak ve özgürlüklerin eşit bireysel haklar olarak korunması yükümlülüğünü getirirken, Müslüman olmayan azınlıkların dini kurumları, varlıkları, bunları destekleyecek sosyal, eğitim ve hayır kurumlarının korunması, idame ettirilmesi, benzer yeni kurumların ihdas edilebilmesini sağlayacak bir dizi pozitif haktan yararlanmalarını öngörmüştür.

Lozan Antlaşması'na (Madde 38) göre, "Türkiye'de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin [...] gereklerini, ister açıkta ister özel olarak, serbestçe yerine getirme hakkına sahip"tir. Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinin 3. fıkrasına göre Türk hükümeti Müslüman olmayan azınlıklara ait "kilise, havra, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma"; "vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler" sağlamayı; "yeniden din ve hayır kurumları kurulması için [...] gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyi" yükümlenmiştir. 41. maddenin 2. fıkrasında da, Müslüman olmayan azınlıkların eğitim, din ve hayır işleri için devlet ve belediye bütçesinden pay alması öngörülmüştür. 40. maddede ise, giderleri kendilerince ödenmek üzere hayır, eğitim ve öğretim kurumu, dinsel ve sosyal kurum kurma, yönetme ve denetleme hakkı tanınmaktadır (Ek-1). Dolayısıyla Lozan Antlaşması, dini hak ve özgürlüklerin eşit bireysel haklar olarak korunması yükümlülüğünü getirirken, Müslüman olmayan azınlıkların dini kurumları, varlıkları, bunları destekleyecek sosyal, eğitim ve hayır kurumlarının korunması, idame ettirilmesi, benzer yeni kurumların ihdas edilebilmesini sağlayacak bir dizi pozitif haktan yararlanmalarını öngörmüştür.⁸⁰ Din özgürlüğünü koruyan hükümler Lozan Antlaşması'yla sınırlı kalma-

mış, İkinci Dünya Savaşı sonrası BM çatısı altında oluşturulan uluslararası insan hakları rejimi uyarınca, "herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı vardır" hükmü getirilmiştir.⁸¹ 1993'te BM Genel Kurulu'nun kabul ettiği Ulusal, Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Ait Bireylerin Hakları Bildirisi ve AİHS gibi Türkiye'nin taraf olduğu evrensel ve bölgesel uluslararası hukuk belgeleri de, din özgürlüğüne ilişkin maddeler içermektedir.

1923'ten günümüze gayrimüslim azınlıklar din ve ibadet özgürlüğü alanında garanti edilen birçok haktan mahrum edilmiş ve bu hakları kısıtlayıcı uygulamalara maruz kalmışlardır ve hakların kullanımı için gereken kurumsal destek çok kısıtlı olmuştur. Anayasa hükmünde olmasına rağmen Lozan Antlaşması'nın içerdiği azınlık hakları tam olarak uygulanmamıştır. 12 Eylül 2010 Anayasa Referandumu'nda 1982 Anayasası'nın 10. maddesinde yapılan son değişiklikle pozitif hakların eşitlik ilkesine aykırı olmadığı hükmünde, gayrimüslim azınlıklara yer verilmemiştir. Uluslararası hukuk belgelerinde dini özgürlük için öngörülen evrensel normların gerisinde kalınmış; kurumsal özgürlük alanı alabildiğine dar tutulmuştur. Son dönemde gayrimüslimlere yönelik kin ve nefret söyleminin ve saldırıların artmasına karşın, caydırıcı yaptırımlara girilmemiştir. Kısacası, Türkiye'de gayrimüslimlerin dini özgürlükleri, kilise ve havralarda ibadet hakkıyla, dini tören ve ayinlere gösterilen "hoşgörü"nün izin verdiği alanla sınırlı kalmıştır.

Buna karşın AB'ye giriş sürecinde çıkarılan uyum yasalarıyla kilise vakıflarının sorunlarına bir ölçüde çözüm getirilmiş olması, 2003'te İmar Kanunu'nda yapılan değişiklikle ("cami" yerine "ibadethane" ibaresinin benimsenmesi)

80 İçduygu ve Soner 2006, "Turkish Minority Rights Regime: Between Difference and Equality," *Middle Eastern Studies*, cilt 42, sayı 3, Mayıs, Routledge, Taylor & Francis Group, s. 447-486.

81 "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi", Madde 18, <<http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/iheb.html>>.

dinsel amaçlı binalar arasında eşitliğin gözetilmesi,⁸² son dönemde Anadolu’da tarihi Ermeni kilise ve manastırlarının restorasyonunda devletin ve yerel yönetimlerin destek sağlaması, AİHM’de görülen davalarda cemaat vakıfları lehine verilen kararların sağladığı kazanımlar, olumlu yönde bir değişimin umudunu vermiştir. Bu tür olumlu değişimlere karşın, dinsel hakların ihlallerindeki yaygınlık ve özgürlük alanının kısıtlanması, AB ilerleme raporlarına, ABD Dışişleri Bakanlığı’nın yayınlarına ve insan hakları platformlarının izleme raporlarına yansımaya devam etmektedir.⁸³

DİN, İNANÇ VE İBADET ÖZGÜRLÜĞÜ

Katılımcılar, kiliselerde pazar ve yortu günlerindeki ayinlerin, dini törenlerin ve günlük ibadetin yapılmasında hiçbir sorun ve kaygı yaşanmadığını ifade etmektedirler: “Kiliselerde manevi güven içindeyiz.” Sokakta, işyerinde, devlet dairelerinde veya özel alanların dışında dini kimliklerin açığa çıktığı durumlarda ise tedirginlik yaşanmaktadır. Toplumsal baskı, dinini saklama gereği yaratabilmekte ya da dini kimliğin ortaya çıkmasıyla “yabancı” muamelesi görme endişesi yaşanmaktadır. Dinsel kimliğin yaşanması için özgürlüğün şart olduğu vurgulanmaktadır: “Din sadece ibadet, kilisede ayine katılmak değildir.”

İstanbul’da, Alibeyköy ve Küçükçekmece gibi Anadolu’dan göç eden Ermenilerin görece yeni yerleşim alanlarında kiliselerinin olmaması ve yeni kilise yapımına izin verilmemesi, ibadet özgürlüğünü başlı başına kısıtlayan bir engellemedir. Kiliselerin yalnızca bir ibadet alanı değil, cemaat üyeleri için toplumsal bir alan olması, kaynaşma ve dayanışma ortamı sağlaması, böyle bir kısıtlamanın “kasten” uygulandığını düşündürmektedir. Dini ibadete düşkün olunsun veya olunmasın, kiliseye yakın olmak için kilisesi olan bir semtte oturmanın, çan kulesini görüp sesini duymanın, kimi Ermeni bireylere, ailelere ayrıca toplumsal bir güven duygusu verdiği ifade edilmektedir.

Sayıları çok az olmakla birlikte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaşayan Ermeni aileler, kilise bulunmadığı için vaftiz, cenaze töreni, ayin gibi dini pratikleri –çok özel durumlarda İstanbul’dan bir papazın gelmesi dışında– yerine getirememekte veya civarda varsa başka bir Hıristiyan kilisesine (örneğin Elazığ’da Süryani Kilisesi) gitmektedirler. Oysa Anadolu’daki dindar Ermeniler, “bir papazlarının, önderlerinin” olmasını istemektedirler. 1950 ve 1960’larda Anadolu’dan İstanbul’a toplu göçün yaşanmasından önce de Ermeni nüfusun görece seyrek olduğu bazı yörelerde benzer sorunların yaşandığı, ayrıca Müslümanlarla birlikte yaşanan köylerde vaftiz için başka bir köye gidildiğinde bunun “gizliden gizliye” yapıldığı ifade edilmektedir. İstanbul’a göçler öncesinde Doğu Anadolu köylerindeki hayatlarını aktaran katılımcılar, kendileri için Ermeni kimliğinin daha çok dinsel bir anlam taşıdığını ifade ederek, yaşanan baskıların din farkından kaynaklandığını belirtmişlerdir. Müslüman komşuları tarafından “doğru dine davet” edildikleri, bazen de bir “şeyhin” Ermeni aileleri ziyaretinde “Müslüman misyonerliği” yaptığı, bu yolla Müslümanlaştırılan insanların daha sonra “dönme” muamelesi görülüp aşağılandığı anlatılmıştır. Bu gibi durumlar,

82 Reyna ve Zonano, 2003, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vatıfları*, Gözlem Yayınları, İstanbul, s. 144-146.

83 Avrupa Komisyonu 2010; ABD Dışişleri Bakanlığı [US Department of State] 2010, “Turkey: Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor-International Religious Freedom Report”, <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2010/148991.htm>>; Protestan Kiliseler Derneği-Hukuk ve İnanç Özgürlüğü İzleme Kurulu 2010, “Hak İhlalleri İzleme Raporu”, <http://www.protestankiliseler.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1150>.

muhataplarında “dinsel hoşgörü”nün aslında çok sınırlı olabileceği kanısını doğurmaktadır.

Yasalar gereğince dini ibadetin ancak tescil edilmiş mabetlerde yapılabilmesi, bir belediye-nin sınırları içinde yeni bir dini yapının inşa edilebilmesi için hükümet kararının gerekli olması, aşılması zor bir engeldir. Türkiye’deki Protestanların resmi ibadet yeri olarak kayıtlı olmayan mekânlarda ibadet etmeleri durumunda karşılaştıkları şiddete atıfla, sorunun yalnızca yasal mevzuatın kısıtlayıcılığıyla ilgili olmadığı, “misyoner avcılığı” gibi bir zihniyet kalıbından kaynaklandığı da düşünülmektedir.

KİLİSE VE MEZARLIKLARIN TAHRİBİ

1915’le başlayan süreçte, Ermeni kilise ve mezarlıklarının tahribi rutin bir uygulama haline gelmiştir. Üstelik bu durum, Anadolu’nun “üçra” yerleriyle sınırlı kalmamıştır. İstanbul’un merkezinde, Karaköy’de en eski Ermeni kiliselerinden biri olan Krikor Lusavoriç Kilisesi’nin 1950’lerde istimlak nedeniyle zarar görmesinin yöneticiler tarafından ciddiye alınmaması, hem ibadet özgürlüğünü ihlal eden bir davranış, hem de bir “kültürel katliam” örneği olarak hatırlanmaktadır. Osmanlı sınırları içinde 1912’de Osmanlı arşivlerinde kayıtlı 2200 kilise ve manastır varken, günümüzde Anadolu’da ayakta kalabilenlerin sayısının minimal düzeyde olması “kültürel katliam”ın boyutlarını göstermenin yanı sıra, “dinsel hoşgörü”nün samimiyeti konusunda da ciddi kuşku yaratmaktadır.

Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden başlamak üzere tehcir, nüfus mübadelesi ve İstanbul’a göç nedeniyle cemaati kalmayan tüm Hıristiyan kiliselerinin büyük tahribata uğradığı, hatta ahır olarak kullanıldığı malumdur. Anadolu’daki birçok Ermeni kilisesinin 1915’te yakılmasıyla başlayan tahribat, Cumhuriyet döneminde de çeşitli biçimlerde devam

Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden başlamak üzere tehcir, nüfus mübadelesi ve İstanbul’a göç nedeniyle cemaati kalmayan tüm Hıristiyan kiliselerinin büyük tahribata uğradığı, hatta ahır olarak kullanıldığı malumdur.

etmiştir. 1930’larda Yozgat’ta Ermeni vatan-daşların yol vergisini öde(ye)memesine karşılık olarak kiliselerinin yıktırılması, ceza kesiminin doğrudan dinsel kimlikle bağlantılandırıldığı-nın açık bir göstergesidir. Ermeni “cemaati”nin daha çok bir arada yaşadığı İstanbul’da kiliselerin aktif olmasına, Patrikhane’nin “çatı kuruluş” olarak koruyuculuğunu sürdürmesine karşın, Anadolu’da görece ayakta kalabilmiş kiliselerin tamiri de mümkün olamamıştır.

Son dönemde yaşanan bazı olumlu gelişmeler de dikkat çekmektedir. Halen 10 Ermeni ailenin yaşadığı Diyarbakır’da, Büyükşehir Belediye Başkanlığı’nın da katkısıyla geçtiğimiz aylarda 16. yüzyıla tarihlenen ve Ortadoğu’nun en büyük Ermeni kiliselerinden biri olan Surp Giragos Kilisesi’nde gerçekleştirilen restorasyon, Van Ahtamar adasındaki Surp Haç Kilisesi’nin restorasyonunu takip eden ikinci önemli örnektir. Birkaç Ermeni ailenin yaşadığı ve Hrant Dink’in de doğduğu yer olan Malatya’daki Çavuşoğlu mahallesindeki 250 yıllık (mülkiyeti Malatya Belediyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Millî Emlak Genel Müdürlüğü arasında paylaşılan) Taş Horan (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi’nin restorasyonuna yörenin Müslüman halkının da destek vermek istemesi,⁸⁴ nadir de olsa Ermenilerin dini ibadet alanlarına ve Anadolu’daki kültürel

84 *Armenian on web Forum* 2009b, “Malatya-Merkez-Surp Asdvadzadzin Taş Horan Ermeni Kilisesi”, <<http://team-aow.discuforum.info/t3200-Malatya-Tas-Horan-Ermeni-Kilisesi.htm>>.

mirasına saygı gösterilmesinin bir ifadesi olarak yeni bir umut vermiştir.

Tarihi Ermeni yapıtlarının tahribatına ve buralarda define arama girişimlerine yerel yöneticilerin ve idarenin göz yummuş olması da esefle anılmaktadır. Kilise ve manastırların yanı sıra mezarlıkların da tahrip edilmesi, hatta ortadan kaldırılması büyük bir acıya sebep olmaktadır. İstanbul'dan örnek vermek gerekirse, Yeşilköy'deki mezarlık "halk pazarı"na dönüştürülmüş, Topkapı'daki mezarlık yok edilmiş, Kuruçeşme'dekinde ise ölü gömme yetkisi kaldırılmıştır. Anadolu'da yakın çevrede Ermeni mezarlığı kalmamış olan yörelerde "gömülecek yerimiz kalmadı" duygusunun "azap" verdiği; özellikle eski Ermeni mezarlıkları üzerine Polis Okulu gibi resmi binaların yapılmasının, bir "kara mizah" örneği olarak Sivas'ta askeri birliklerin kilise ve manastır arazisine konuşlandırılmasının "aleni bir baskı" olduğu aktarılmaktadır:

Atalarımızın ve aile büyüklerimizin gömülü olduğu mezarlıkların ortadan kaldırılması basit bir saygısızlık ve umursamazlık değildir. Mezarlık gibi kutsal mekânların yok edilmesi, atalardan kalan dinimizin Anadolu'daki izlerini silmeye yönelik bilinçli bir teşebbüstür.

1932'de Yozgat'ta valilik girişimiyle kiliseler yıktırılmış, İstanbul'a kaçanların tarlaları paylaşılmış ve mezarlıkları tahrip edilmiştir. Ekim 2010'da Burunkışla köyündeki Ermeni mezarlığının, kaymakamın da desteğiyle "yeniden açılışı", burada ayin düzenlenmesi ve onarıma başlanması, geçmişte yapılmış bir "adaletsizliğin onarılması" yönünde küçük de olsa bir adımdır.

KİLİSELERİN BAKIMI, ONARIMI VE İBADETE AÇILMASI

Lozan Antlaşması'nın 41. maddesinde yer alan, gayrimüslim vatandaşların önemli oranda buldukları il ve ilçelerde azınlıkların eğitim,

din ve hayır işleri için devlet, belediye ve diğer bütçelerden pay ayrılması hükmünün ancak 1974'e kadar kısmen uygulandığı (1950'li yıllarda devlet bütçesinden ayrılan payların sadece okul yönetimlerine aktarıldığı) belirtilmektedir. Kısaca ifade edersek, cemaat kurumları şimdiye dek devletin ve belediyelerin maddi desteğinden ancak kesintili olarak ve çok cüzi miktarlarla yararlanabilmişlerdir. Kiliselerin idamesi ve onarımı gibi ihtiyaçlar, çok büyük ölçüde cemaat vakıflarınca ve bağışlarla karşılanmaktadır. Son dönem kiliselerin elektrik giderlerinin camilerde olduğu gibi Diyanet İşleri Başkanlığı'nca karşılanıyor olması olumlu bir gelişme olmakla birlikte, "eşitliğin" sağlanması için Diyanet İşleri bütçesinden Patrikliklere ve Hahambaşlıklara pay aktarılması önerilmektedir.⁸⁵

Eski eser niteliğindeki kiliselerin onarımında da yakın tarihlere kadar yasal kısıtlamalar ve bürokratik engeller nedeniyle ciddi sorunlar yaşanmaktaydı. 1936'dan kalma bir uygulamaya göre, Vakıflar Tüzüğü'nün belirlediği cüzi miktarlarla yapılması mümkün olmayan vakıf taşınmazlarının onarımı için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün (VGM) izni gerekiyordu. İzin alınması, hem VGM'nin teftiş ve denetleme görev ve yetkisini aştığı için, hem de tabii olduğu uzun prosedür gereği cemaat vakıfları için taşınmazların onarımı hususunda caydırıcı

Lozan Antlaşması'nın 41. maddesinde yer alan, gayrimüslim vatandaşların önemli oranda buldukları il ve ilçelerde azınlıkların eğitim, din ve hayır işleri için devlet, belediye ve diğer bütçelerden pay ayrılması hükmünün ancak 1974'e kadar kısmen uygulandığı (1950'li yıllarda devlet bütçesinden ayrılan payların sadece okul yönetimlerine aktarıldığı) belirtilmektedir.

85 Döşemeciyan vd. 2011.

cılık etkisi doğuran bir uygulamaydı. VGM, 1999'da Vakıflar Tüzüğü'nün bununla ilgili maddelerinin uygulanmasına son verdiğini bildirerek cemaat vakıflarının maliyetine bakılmaksızın kendilerine ait taşınmazların bakım ve onarımı için izin gereğini ortadan kaldırmıştı.⁸⁶ Buna karşın katılımcılar, kilise onarımlarında sorunların ortadan kalkmadığını, yönetmelik doğrudan kilise tamirine ilişkin bir prosedür içermediği için hâlâ bürokratik zorluklarla karşılaştıklarını ifade ettiler:

Kilise tamiri cami tamirinden farklı bir muameleye tabi tutulmamalı. Böyle olunca kilise tamiri normal vatandaşlık talebi olmaktan çıkıyor. Her seferinde bürokrasinin keyfine ve vakıf yöneticilerinin bürokratlarla kurduğu kişisel ilişkilere bağlı kalmak baskı yaratıyor. Laiklik ve eşitlik adına kiliselerin fiziki idamesi için gerekli önlemlerin alınması tamamen serbest bırakılmalıdır.

Van'da Ahtamar adasındaki tarihi Surp Haç Kilisesi'nin restorasyonunun bitmesinden sonra, 19 Eylül 2010'da düzenlenen resmi açılış töreninde yaşananlar ise çelişkili duygulara vesile oldu. Ermeni tarihinin Anadolu'daki en eski ve parlak dönemlerinden birine, Van yöresinde 10-11. yüzyıllarda hüküm süren Ermeni Artzruni Krallığı dönemine tarihlenen (915) bu dini anıtın⁸⁷ harabe durumundan çıkarılarak onarım görmesi, kadim Ermeni varlığının hatırlanması adına önemli bir gelişmeydi. Ancak, açılış töreninde kilisenin haçının yerleştirilmemiş olması, devletin "samimiyeti" konusunda kuşku yarattı. Törende, Başepiskopos Aram Ateşyan yönetiminde yapılan ayin, Sümela Manastırı'nda Rum Ortodoks Patriği Bartholomeos'un Ağustos 2010'da yönettiği ayinden sonra Anadolu'da eski büyük Hıristiyan mabetlerinde düzenlenen ikinci dini tören

olmuştu. Ancak, Ahtamar Surp Haç Kilisesi'nin ibadete açık tutulmaması, daha sonraki günlerde ziyarete giden Ermenilere ibadet için izin verilmemesi, din özgürlüğüne aykırı bir kısıtlamaydı. Aynı şekilde, tarihi Ermeni yerleşimi Ani'deki Surp Pırgiç Kilisesi'ni ziyaret edenlerin dua okumaları da yasaklanmıştı. 1 Ekim 2010 tarihinde Ahtamar adasındaki kilisenin açılışına 'misilleme' olarak, Ani'de eski bir Ermeni kilisesinden bozma, restorasyonu tamamlanmamış Ebu'l Manucehr Camii'nde MHP'li bir grubun cuma namazını kılması, din özgürlüğü hakkının eşitsiz kullanımı kadar, Türk milliyetçiliğinin Anadolu'daki Ermeni tarihinin hatırlanmasına karşı verdiği sert tepkinin çarpıcı bir örneği oldu.

DİN ADAMI EĞİTİMİ

Din ve ibadet özgürlüğünün önemli bileşenlerinden biri olan din adamı eğitiminin engellenmesi, Ermeni toplumunun karşılaştığı temel sorunlardan biridir. Cemaate din hizmeti verecek din adamlarının ve Ermeni okullarında din dersi eğitimi verecek öğretmenlerin yetiştirilmesi karşısında mevzuattan kaynaklanan engeller vardır. Cumhuriyet yasaları, gayrimüslim cemaatler için din konusunda özel yüksek öğrenime izin vermediği için, ruhban yetiştirmek konusunda karşılaşılan kısıtlamalar başlı başına bir sorun olmaktadır.

Üsküdar'da Surp Haç Kilisesi bünyesinde dini eğitim vermek üzere 17. yüzyılda açılmış olan derslik, daha sonra genişletilerek 18. yüzyılın sonlarında Surp Haç Okulu olarak tesis edilmiş ve 1932'de kapatılıncaya kadar hizmet vermiştir. 1954'te Patrik Karekin I Haçaduryan'ın özel girişimi sonucu Demokrat Parti hükümetinin izniyle din adamı yetiştirmek için Surp Haç Tibrevank Ruhban Okulu olarak eski yerinde yeni bir kurum tesis edilmiştir. Ancak, yüksekokul statüsündeki bu Ermeni ruhban okulu, öğrenci eksikliği bahane edilerek "tam faaliyet göstermediği" gerekçesiyle 1967'de Milli Eğitim

86 Reyna ve Zonano 2003, s. 91-92.

87 Redgate 2000, *The Armenians*, Blackwell, Oxford, s. 205-207.

Müdürlüğü'nün kararıyla kapatılmıştır.⁸⁸

Sonradan Türkiye'de özel üniversitelerin açılmasına izin verilmesine rağmen, halen bu okulun yeniden açılmasına izin verilmemektedir. Bunun yanı sıra T.C. vatandaşı olmayan ve Türkiye dışındaki manastır ve ilahiyat fakültelerinde eğitim almış Hıristiyan din görevlilerinin Türkiye'de hizmet görmesine izin verilmesi de, din adamı ihtiyacının karşılanmasına mani olmuştur.

2003 yılında Hıristiyan azınlıkların ruhani temsilcilerinin TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Başkanlığı'na hitaben kaleme aldıkları talepler arasında, "ülke genelinde mevcut tüm Hıristiyanlara hizmet götürülmesi ve aynı zamanda Hıristiyan dininin yaşayabilmesi için hayati önemde olan din adamı eğitiminin yasal olarak gerçekleştirilmesine olanak sağlanması" yer alıyordu. Din adamı eğitimiyle ilgili olarak dile getirilen bir başka talep de, "Hıristiyanların dini ihtiyaçlarının karşılanması için yabancı ülkelerden davet edilen ve/veya davet edilecek olan din adamlarına görev yapmaları için Türk vatandaşlığı veya ikamet izni verilmesi"ydi.⁸⁹

Katılımcılar, Üsküdar'daki Surp Haç Tibrevank Ruhban Okulu'nun kapatılmasının yanı sıra, hizmet verecek din adamının Türkiye doğumlu olması şartının din eğitiminin engellenmesinin bir aracı olarak kullanıldığını ve açıkça "baskı yaratıldığını" ifade ettiler. Türkiye'de din adamı yetiştirecek bir ruhban okulunun bulunmaması ve ruhanilerin Türkiye doğumlu olma şartı aranması, pratikte Ruhani Kurul'da görev yapacak üst seviyede ruhanilerin yetiş(e)memesi gibi bir sonuç doğurmaktadır. Buna bağlı olarak katılımcılar, Türkiye'de kaliteli din adamı yetiştirilememesinin; *vardapet* seviye-

Sonradan Türkiye'de özel üniversitelerin açılmasına izin verilmesine rağmen, halen Surp Haç Tibrevank Ruhban Okulu'nun yeniden açılmasına izin verilmemektedir. Bunun yanı sıra T.C. vatandaşı olmayan ve Türkiye dışındaki manastır ve ilahiyat fakültelerinde eğitim almış Hıristiyan din görevlilerinin Türkiye'de hizmet görmesine izin verilmemesi de, din adamı ihtiyacının karşılanmasına mani olmuştur.

sinde (Kilise kurallarına göre evlenmeme yemini eden daha yüksek ruhani) olanların yurt dışında (örneğin Eçmiadzin ve Kudüs'teki ruhban okullarında) eğitim alma zorunluluğunun ortaya çıkmasının; yabancı ülkelerde eğitim alan ruhanilerin geri gelme ihtimalinin düşük olmasının yarattığı zorluklara değindiler. İstanbul'da yaklaşık 30 kiliseye yetecek sayıda din adamı bulunmamaktadır. Hatay iline bağlı Samandağ'da Anadolu'nun günümüzde tek Ermeni köyü olma özelliğini taşıyan Vakıflı Köyü'nün uzun süredir papazının olmaması, cenazeler için İstanbul'dan papaz gitmesi ve doğan çocukların vaftiz edilememesi, sözü edilen kısıtlamaların yarattığı bir "anormallik" örneğidir. Bu koşullar altında, Ermeni toplumu içinde papaz adaylarının azlığı da göz önüne alındığında, zaman zaman artık kendi mesleğini yapmayan evli insanlara kilisede eğitim verilerek *vardapet* olmayan din adamı (*kahana*) yetiştirme yoluna gidilmektedir.

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Gerek Lozan Antlaşması'nın gerekse Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerinin hükümlerine rağmen, Türkiye'de gayrimüslim vatandaşların ve dini kurumlarının karşılaştığı kısıtlamalar ve engeller, başta Avrupa Konseyi ve Avrupa Komisyonu'nun raporlarında olmak üzere çeşitli uluslararası belgelerde din özgürlüğü ihlalleri olarak yer almaktadır. İhlallerin bir kısmı iç hukuktaki yasal kısıtlamalardan

88 Bilindiği gibi Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı olan Heybeliada Ruhban Okulu da özel üniversitelerle birlikte 1971'de kapatılmıştı.

89 *Agos* 2003.

kaynaklanırken, bir kısmı da devlet ve toplum katında karşılaşılan ayrımcı uygulama ve davranışlarla ilgilidir. Kiliselerde dini ibadet özgürlüğü kısıtlanmamakta, ancak bunun dışındaki geniş alanda din özgürlüğüne aykırı bir dizi engelleme ve zorlama getirilmektedir.

Daha önce de değindiğimiz, 13 Mayıs 2010 tarih ve 27580 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan genelgede Başbakan Recep Tayyip Erdoğan "son yıllarda sürdürülen demokratikleşme çalışmaları çerçevesinde ülkemizdeki gayrimüslim azınlıkları ilgilendiren konularda yapılan düzenlemelere rağmen uygulamadan kaynaklanan bazı sebepler[le] bu konudaki sorunların tam anlamıyla giderilmediği"ni belirtirken, "kontrolü belediyelere geçmiş olan gayrimüslim mezarlıklarının korunma ve bakımı"ndaki özensizliğe ve "gayrimüslim cemaatler aleyhine yapılan kin ve düşmanlığı teşvik edici yayınlar"a da atıfta bulunmuştur. Anadolu'daki Ermeni kilise ve mezarlıklarının tahrip ve yok edilmesi "Ermeni kimliğinin psikolojik boyutuna vurulan bir darbe" olmakta, aynı zamanda Ermenilerin kadim topraklarında "tarihsizleşme"si sonucunu yaratmaktadır. Her ne kadar Türkiye'de bir başbakanın ilk defa bir genelgeyle gayrimüslim vatandaşların kimlik ve kültürlerini yaşama ve yaşatma hakkına sahip olduğunu ifade edip karşılaştıkları sorunların giderilmesinde "ilgili kurum ve kuruluşların gerekli hassasiyeti göstermesini" istemesi olumlu bir gelişme olarak görülse de, şimdiye kadar vaki olan ihlaller (örneğin define için kazı yapılması, mezarlıkların tahribi, üzerlerine bina yapılması) konusunda idari makamların takibat yoluna gitmesi, kanun çerçevesinde cezai önlemler alınması gerekmektedir. Ayrıca geçmişte meydana gelen tahribatın telafi edilebilmesi için de hükümetlerin ve idarenin girişimde bulunması gerekmektedir.

13 Mayıs 2010 tarihli Başbakanlık Genelgesi'nde (EK-4), gayrimüslimleri ilgilendiren olumlu düzenlemeler arasında, 2003'te ilgili idari otoritelerin onayıyla yeni ibadet mekânlarının açılabilmesine de değinilmiştir. Ancak, gerek bürokratik süreçler gerekse cemaatlerin kısıtlı olanakları böyle bir açılımın hayata geçirilmesini zorlaştırmaktadır. Lozan Antlaşması'nın hükümlerine göre devlet ve yerel yönetim bütçelerinden pay ayrılması maddi kolaylık getireceği gibi, eşitlik ilkesinin gözetilmesini de sağlayacaktır. Aynı çerçevede kiliselerin ve mezarlıkların bakımı ve onarımı için de devlet ve yerel yönetimlerin katkı sağlaması düşünülmelidir. Son dönem Anadolu'daki bazı kadim Hıristiyan kilise ve manastırlarının onarımı olumlu gelişmeler olarak kaydedilmekle birlikte, bunların çoğunlukla cemaatin katkısı, bağışlar ve bazı Avrupa fonlarının kullanımı yoluyla gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ayrıca buralarda resmi törenlerin dışında ibadete izin verilmemesi, eşitsizliğin devamını getirmektedir. Gerek yıkıntı halde kalmış gerekse onarım gören kadim Ermeni kilise ve manastırlarının üzerinde hükümetçe Ermeni toplumunun söz ve tasarruf sahibi olmasını sağlayacak yeni düzenlemelere girişilmesi de, soykırımın getirdiği yıkımın telafi edilmesi yönünde önemli bir adım olacaktır.

Din ve inanç özgürlüğünün önemli bir bileşeni olan din adamı eğitime ilişkin kısıtlamalar, Ermeni toplumunun karşılaştığı temel sorunlardan biridir. Surp Haç Tibrevank Ruhban Okulu'nun Teoloji Yüksek Bölümü'nün kapalı kalması üzerine Patrik Mesrob II Mutafyan'ın üç yıl önce din adamlarının eğitimi için bir üniversite bölümü açılması önerisi dikkate alınmamıştır. Hükümete yapılan başvurulara (ve üst düzey devlet yetkililerinin tekrar açılabilmesine yönelik olumlu beyanlarına) rağmen, Heybeliada Ruhban Okulu'nun da yeniden eğitime başlamasına halen izin

verilmediği bilinmektedir. Rum Ortodoks cemaatinin de din adamı eğitiminde karşılaştığı bu temel sorunun kısmen giderilmesi için, Rum Ortodoks Patrikhanesi'nde en yüksek organ olan Kutsal Sinod'da görev yapacak 12 metropolite Ekim 2010'da T.C. vatandaşlığı verilmiştir. Ancak, Apostolik Ermeni cemaatinin, kendi kiliselerinin ruhaniler arası ilişkileri ve yapılanması açısından farklı özellikler taşıması nedeniyle benzer bir çözüme sıcak bakmadığı, Türkiyeli Ermeni din adamlarının eğitimi için Tibrevank Ruhban Okulu'nun yüksek kısmının tekrar açılmasının temel çözüm olduğu anlaşılmaktadır.

Gayrimüslim toplulukların, kiliselerin hükmi şahsiyetleri olmamasına bağlı olarak örgütlenmelerine izin verilmemesi, din özgürlüğünü kısıtlayan en temel sorun olarak Avrupa Komisyonu'nca hazırlanan ilerleme raporlarında sürekli kaydedilen bir durumdur. Avrupa Konseyi Venedik Komisyonu'nun Mart 2010'da hazırladığı raporda, gayrimüslim cemaatlerin tüzel kişiliklerinin olmamasının, AİHS'in din özgürlüğünü koruyan 9. maddesinin din özgürlüğünün kolektif boyutunu öne çıkaran 11. maddesiyle birlikte yorumlanması gerektiği şeklindeki AİHM yorumuna aykırı düştüğü vurgulanmaktadır.⁹⁰ Ancak, Türkiye'de kiliselerin maddi ve mali varlığının doğrudan tüzel kişiliği olan cemaat vakıfları tarafından yönetildiği düşünüldüğünde, bu tür önerilerin ne kadar geçerli olduğu tartışmalıdır. Türkiye'de bir sonraki bölümde ele aldığımız cemaat vakıflarının sorunları arasında yer alan kilise vakıflarının mülkiyet haklarının ihlalinin din özgürlüğünü kısıtladığı açıktır. Patrikhane'nin de bir kurum olarak tüzel kişiliği olmamasının yarattığı sorunlara daha önce değinmiştik. Buna karşın, patriklik gibi bir dini üst kurum altında cemaate tüzel kişilik tanınması tamamen farklı bir örgütlenme

modelini öngörmektedir ki Türkiye'de Ermeni toplumunun da böyle bir modeli benimseyip benimsemeyeceği ayrı bir tartışma konusudur. Nitekim yine bir sonraki bölümde değinilen tartışmalarda doğrudan "cemaat" aidiyeti temelinde örgütlenmenin genel bir kabul görmediği, buna karşın kilise, hastane, yetimhane ve okul vakıfları gibi temel Ermeni kurumlarının işleyişinin özgürleşmesine önem verildiği ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, dini gruplara tüzel kişilik tanınmasının Anayasa'nın 2., 13., 14. ve 24. maddelerinde yer alan laiklik ilkesine aykırı olduğu ve Türkiye'de bunun bütün din gruplarına eşit uygulandığı, devlet yetkilileri ve hukuk çevrelerince sıklıkla dile getirilmektedir. Cemaatlere tüzel kişilik tanınmasının Türkiye'deki mevcut hukuki yapının dışında apayrı bir örgütlenme modeline dayandığı tartışması bir yana, laiklik çerçevesinde Türkiye'de bütün din gruplarına eşit davranıldığı savının uygulamada geçersiz olduğu görülmektedir. Tüzel kişiliği haiz olmasa da devlet yönetimin bir parçası olan ve din adamı eğitiminden ibadet mekânlarının inşasına ve bakımına kadar geniş bir alanın idaresini üstlenen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcudiyeti, temelde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitsizlik olduğunu göstermektedir.

Geçtiğimiz aylarda eski Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu'nun bir konuşmasında Türkiye'de Hıristiyanların ibadet özgürlüğünün güvencesi olarak sarf ettiği cümleler de, bu eşitsizliğin nasıl bir zihniyetle meşru kılınmaya çalışıldığını göstermiştir: "Türkiye'de Hıristiyanların kendi kiliselerinde ibadet etmeleri, bizim ali cenaplığımızın bir örneğidir. Biz bunu geleneğimizin bir parçası, dinimizin bir gereği olarak görüyoruz."⁹¹ Gayrimüslimlerin din özgürlüğünün hukuken Lozan Antlaşması ve

90 Avrupa Komisyonu 2010; Hukuk Yoluyla Demokrasi İçin Avrupa Komisyonu 2010.

91 Bardakoğlu, "İmam Sosyal Hayata Karışmalı", <<http://tumgazeteler.com/?a=6386937>>.

Anayasa (Madde 24) çerçevesinde korunmasının söz konusu olduğu Türkiye’de, bunun garantisini Osmanlı döneminden kalma bir “zimet” anlayışını öne sürmek, üst konuma sahip Müslümanların “hoşgörüsü” ve “yüce gönüllüğü”nden dem vurmak, eşit vatandaşlık ilkesine ve hukuk devleti anlayışına tamamen aykırı bir tutumdur. Eşitliğe aykırı, dinsel temelli bir “hoşgörü”ye dayalı “koruma” anlayışının toplum katında da benimsendiğine ve bunun ne tür ayrımcı tutumlara yol açtığına “Ermeni Kimliği ve Ayrımcılık” bölümünde değinmiştik. Bardakoğlu’nun aynı konuşmada Diyanet İşleri Başkanlığı’nın “ülkemizdeki 72 milyonun başkanlığı” olduğunu ifade etmesi, farklı din ve mezheplerin kurumsal varlığını inkâr eden, laikliğe aykırı bir iddiadır. Doğru-

dan devlet bütçesi ödeneğiyle çalışan Diyanet’in şimdiki kadar Sünni-Hanefi inancına bağlı olmayanların dinsel hizmetleri için ayrılmış bir bütçesinin olmadığı düşünül- düğünde de, iddia edilen “kucaklayıcılığın” hiçbir maddi temele dayanmadığı açıktır. Sadece Sünni-Hanefi Müslümanların “Diyanet”i olarak görev yapan bu devlet dairesinin varlığı, devletin zaten bütün dinlere eşit mesafede durmadığını gösterir. Bu yapıda bir Diyanet İşleri Başkanlığı var olduğu sürece laikliğin tesisi için gayrimüslim toplumların dini özgürlüğünü kısıtlayan uygulamaların ortadan kalkması ve din kurumlarına devletten maddi-finansal destek sağlanması için yeni yasal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Vakıflar ve Dernekler: Hukuki Statü ve Mülkiyet- Yönetim-Örgütlenme Sorunları

Cemaat vakıfları gayrimüslimlere ait kilise, manastır, mezarlık, okul, hastane, yetimhane gibi kurumların yönetimini üstlenen vakıflardır. Osmanlı döneminden miras kalan bu kuruluşlar, günümüz Ermeni toplumunun din, eğitim, kültür yaşamının, hayır ve sağlık kurumlarının devamı için hayati bir önem taşımaktadır. Günümüzde Apostolik, Katolik ve Protestan Ermenilere ait vakıfların toplam sayısı 51'dir ve bunlardan 46'sı İstanbul'da bulunmaktadır. Büyük çoğunluğu doğrudan kilise vakfı, bazıları ise kilise ve okul veya kilise ve mezarlık vakfı olarak çalışmaktadır. İstanbul'daki vakıflar arasında 2 hastane (Surp Pırgiç ve Surp Agop) ve 2 yetimhane (Karagözyan ve Kalfayan) vakfı da bulunmaktadır. Medeni Kanun (1926) sonrasında kurulmuş sadece 2 vakıf mevcuttur: Türkiye Ermenileri Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı (1965) ve Sağlık, Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardım Vakfı-SEV (1997).

Ermeni toplumu kurumları arasında Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi, Getronagan Ermeni Lisesi ve Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi, Kalfayan ve Karagözyan yetimhaneleri ve Surp Haç Ermeni Lisesi vakıflarının hayratı, mahalli kilise vakıflarından farklı olarak İstanbul'da geniş bir alana yayılmıştır ve genellikle Ermeni toplumunun tümüne hizmet vermektedir. Bu "5 cemaat vakfı" İstanbul Ermeni toplumu tarafından genel cemaat vakıfları olarak kabul edilmekle birlikte, yasal çerçevede herhangi bir eşgüdüm sağlanamadan ayrı vakıf yönetimleri tarafından idare edilmektedir. Buna karşın teamüller ve idari izinlerle sağlanan bir olanak doğrultusunda dört yılda bir, mahalli vakıf

seçimlerinden farklı olarak, yönetici seçimleri İstanbul genelinde toplu halde yapılmaktadır. Bu vakıflar arasında Surp Haç Lisesi Vakfı'nın karşılaştığı, aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız, tescil sorunu nedeniyle "5 Vakıf Seçimleri" olarak adlandırılan seçimler 1985'ten beri fiiliyatta "4 Vakıf Seçimleri" olarak yapılmaktadır.

Daha çok padişah fermanlarıyla Osmanlı döneminden beri varlıklarını sürdüren cemaat vakıflarının, İslami vakıfların aksine, tasdik edilmiş vakfiyeleri (vakıf senetleri) yoktur. Çünkü bu kurumlar vakıf değil hayır müessesesi olarak faaliyet gösteren anonim kurumlar olarak meydana gelmişlerdir. Kendilerine ait toprak ve taşınmaz elde etmeleri ancak padişahların tahsisiyle mümkün olmuştur. Bu hayır kurumlarının gelir getirmesi için, edindikleri taşınmazlar da günün mevzuatı elvermediği için zarureten tapuda cemaatten güvenilir bir kişi (nam-ı müstear) ya da bir aziz veya azize (nam-ı mevhum) adına kaydediliyordu. Apostolik Ermeni cemaati özelinde vakıfların yönetimi 1863 Nizamnamesi'ne kadar patriklik tarafından, 1863 sonrasında da kurulan ruhani ve cismani meclislerin oluşturduğu komisyonlarca yapılmıştır. 1912 (1328) tarihinde çıkarılan bir kanunla, cemaatin dini, hayri ve eğitim kurumları da tüzel kişilik kazanarak edindikleri taşınmazları tapuda kendi adlarına kaydetme hak ve imkânına kavuşmuşlardır.⁹²

92 Kurban ve Hatemi, 2009, "Bir 'Yabancı'laştırma Hikâyesi: Türkiye'de Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyeti Sorunu", TESEV Yayınları, İstanbul, s. 9-10.

Lozan Antlaşması'nın 40., 41. ve 42.(3) maddeleriyle gayrimüslim azınlıkların dinsel, sosyal ve eğitim kurumları pozitif haklar çerçevesinde koruma altına alınmış, cemaat vakıflarına özerklik tanınmış ve bu hakların "dokunulmazlığı yasal üstünlük ilkesi [Madde 37] ile de güvence altına alınmıştır".⁹³ Ancak, Cumhuriyet döneminde çıkarılan çeşitli kanunlar Lozan Antlaşması'na aykırı bazı kısıtlamalar getirmiştir. 1926 tarihli Medeni Kanun yeni vakıfların kurulmasına onay verirken, cemaat vakıflarını bu uygulamanın dışında bırakmıştır.⁹⁴ 1930 Belediyeler Kanunu'yla mezarlıkların belediyelere devri cemaat vakıflarına da uygulanmış, 1935'te çıkarılan 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'yla da cemaat vakıfları VGM'nin vesayeti altına alınmıştır. Vakıflar Kanunu bütün mevcut vakıfları VGM'nin denetimine tabi tutarken, "mülhak vakıf" olarak tanımladığı cemaat vakıflarının tüzel kişilik haklarını ayrıca sınırlandırmış ve zapta alınmalarını kolaylaştıracak hükümler getirmiştir. 1949'da kanunda yapılan bir değişiklikle "mülhak vakıf" statüsünden çıkarılmış olsalar da, uygulamalar ve VGM'ye tanınan denetim yetkileri itibariyle tüzel kişilik ehliyetleri sınırlı bırakılmıştır.

Vakıfların taşınmazlarının tapuya kaydı gerekçesiyle çıkarılan 1936 Beyannamesi

uygulanması ise, çelişik ve daha sonraki dönemlerde hukuk dışı kararların alınmasına yol açan sonuçlar doğurmuştur. Bu uygulamayla, vakıfların elindeki taşınmazların listesini içeren mal beyannameleri hazırlanması talep edilmiştir. Ancak, vakfiyesi olmayan cemaat vakıflarının Beyanname'de bildirdikleri taşınmazlarının bir kısmının "nam-ı mevhum" ve "nam-ı müstear" adına kayıtlı olması nedeniyle Vakıflar İdaresi bunların tapuda vakıf adına tesciline imkân vermemiş ve taşınmazların mülkiyetleri zaman içinde çeşitli sebepler ileri sürülerek Vakıflar İdaresi'ne veya Hazine'ye devredilmiştir. 1936 Beyannamesi'nden sonra elde edilen bazı vakıf taşınmazlarına ise beyannamelerde mal edinmelerine dair bir açıklık yer almadığı gerekçesiyle yargı kararlarıyla el konulmuştur. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu da 1974'te aldığı bir kararla (Ek-2) bu durumu onarken, cemaat vakıflarını "yabancı" tüzel kişilikler olarak vasıflandırdığı için mal iktisaplarının devleti tehdit eden bir boyutu olduğuna hükmetmiştir.

Cemaat vakıfları; Lozan Antlaşması çerçevesinde tanınan mülkiyet haklarını ihlal eden uygulamalar, yargı kararları ve yasal boşlukların neden olduğu kısıtlamaların yanı sıra vakıf seçimleri ve yönetiminde de günümüze kadar gelen bir dizi sorunla boğuşmak zorunda kalmışlardır. Diğer yandan, dernekler yasasındaki sınırlama ve yasaklar, askeri darbe dönemlerinin hukuk dışı siyasi kararlarıyla artan ayrımcı uygulamalar da Ermeni okulları mezunlarınca kurulan derneklerin çatısı altında yürütülen toplumsal ve kültürel etkinliklerin çok dar bir alana hapsedilmesine neden olmuştur. Devlet katının tutumundan kaynaklanan sorunlar olduğu gibi, Ermeni toplumunun iç dinamiklerine bağlı olarak, vakıfların ve derneklerin işleyişinde de önemli aksaklıklar mevcuttur.

Vakıfların taşınmazlarının tapuya kaydı gerekçesiyle çıkarılan 1936 Beyannamesi uygulaması ise, çelişik ve daha sonraki dönemlerde hukuk dışı kararların alınmasına yol açan sonuçlar doğurmuştur.

93 A.g.e., s.11.

94 Madde 74(2) "Kanuna, ahlaka, ve adaba veya milli menfaatlere aykırı olan veya siyasi düşünce veya belli bir ırk veya cemaat mensuplarını desteklemek için kurulmuş olan vakıfların tesciline karar verilemez". Bkz. a.g.e., s.12.

2000'li yıllarda AB'ye giriş sürecinde gündeme gelen uyum yasaları çerçevesinde çıkarılan yeni vakıflar ve dernekler kanunlarıyla görece bir iyileşme sağlanmakla birlikte, örgütlenme alanının çağın gereklerine göre hâlâ çok kısıtlı tutulduğu görülmektedir. Vakıfların taşınmaz mülkiyet sorunları ise ancak kısmi bir çözüme kavuşmuştur. Şubat 2008'de yürürlüğe giren 5737 sayılı yeni Vakıflar Kanunu ve Kanun'a ilişkin Eylül 2008'de çıkarılan yönetmelikteki bazı olumlu düzenlemeler, 1999 Helsinki Zirvesi'nin Türkiye'nin AB adaylığına olumlu yaklaşmasıyla Türkiye'de başlayan kısmi açılımın devamı niteliğindedir. Yine de cemaat vakıfları hukuki statü, mülkiyet hakları, iç yönetim ve yönetici seçimine ilişkin yasal düzenlemelerin yetersizliği ve müphemliği, idare ve yargının tutarsız uygulama ve kararları nedeniyle sorunlarının çözüme kavuşmasında bir dizi engelle karşılaşmaktadır. Devlet makamlarının, yasa koyucuların ve siyasi çevrelerin tutumlarına bağlı olarak, vakıfların tamamen özerk biçimde yönetilemesi ve faaliyet alanlarının kısıtlanması temel bir sorun olarak gözükmektedir. Diğer yandan, vakıfların iç yönetimindeki aksaklıklar, geniş demokratik katılımı engelleyen uygulamalar, Ermeni toplumu içinde gündeme gelen ayrımcı tutumlar da bu kurumların etkin çalışmasını olumsuz etkilemektedir.

Cemaat vakıfları hukuki statü, mülkiyet hakları, iç yönetim ve yönetici seçimine ilişkin yasal düzenlemelerin yetersizliği ve müphemliği, idare ve yargının tutarsız uygulama ve kararları nedeniyle sorunlarının çözüme kavuşmasında bir dizi engelle karşılaşmaktadır.

CEMAAT VAKIFLARININ HUKUKİ STATÜSÜ VE MÜLKİYET SORUNLARI

1935'te çıkarılan 2762 sayılı Vakıflar Kanunu⁹⁵ ve daha sonra 1970'lerde uygulamaya konan 1936 Beyannamesi şartı, diğer gayrimüslim vakıflarının yanında Ermeni "cemaat" vakıflarının da karşılaştığı temel sorunların ana kaynağını teşkil etmiştir. Katılımcılar arasındaki hukukçular, azınlık vakıflarının tüzel kişilik olarak haklarının dikkate alınmamasının taşınmazlarına el konulmasına dayanak sağladığını belirtmişlerdir. Ayrıca Kanun'un yürürlüğe girmesinden sonra vakıflara ait taşınmazların tescili için yapılan başvuruların bir kısmı, vergi kayıtlarına ve diğer belgelere rağmen, taşınmazın "nam-ı mevhum" ve "nam-ı müstear" olarak kayıtlı olduğu hususu dikkate alınmadan gerçekte var olmayan bu isimlerin "gaip" ya da mirasçısı olmadığı –veya mirasçısının onayı bulunmadığı– gerekçesiyle vakıf adına tescil talepleri reddedilmiştir. Kadastro düzeltimleri yapılan yerlerdeki taşınmazların bir kısmının ise kaydı açık bırakılmış, bazıları da Hazine'ye devrolmuştur. Bu tür taşınmazların tescili için 1967 yılına kadar VGM'ye yapılan yazılı başvuruların akamete uğraması sonucu bunların bir kısmı da elden çıkmıştır. Anılan taşınmazların vakıf adına tescili istemiyle açılan davaların sonuçlanması uzun zaman almakla kalmamış, davacı vakıflara maddi külfetler yüklemiştir. Ayrıca 1966-1967'den itibaren de idare, cemaat vakıflarının tüzel kişiliğinin bulunmadığı ve bu nedenle mal edinmeyeceği şeklinde hukuki

95 2762 sayılı ve 5 Haziran 1935 tarihli Vakıflar Kanunu için bkz. *Resmi Gazete* No. 3027, 13 Haziran 1935. Vakıflar Kanunu ve 1936 Beyannamesi üzerine bildiri ve tartışmalar için bkz. İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Azınlık Hakları Çalışma Grubu 2002, *Cemaat Vakıfları: Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri*, İstanbul Barosu Yayınları.

dayanaktan yoksun savlarla, bu vakıfların yeni taşınmaz mal iktisap etmesine engeller çıkarmaya başlamıştır.

Vakıflara ait taşınmazların bir tür mal sayımı olarak belgelenmesini sağlamak amacıyla, kanun koyucu tarafından 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun geçici (a) maddesine konan beyannameye dayanarak idare ve yargı tarafından ileri sürülen gerekçeler de sorun yaratmıştır. Bu sorunların bir kısmı, mezkur kanuna göre hazırlanan beyannamelerde “unutulan, yazılmayan veya saklanıp yer almayan” taşınmazlara ilişkindir. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 1974 tarihli kararıyla 1936'da verilen beyannameleri vakfiye senedi saymasıyla, cemaat vakıfları kısıpaca alınmıştır. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu hukuk dışı bir yorumla, 1936'dan sonra cemaat vakıflarının başka taşınmaz edinmeyeceği yönünde bir hüküm olmamasına rağmen, 1936 Beyannamesi'nin VGM'ye verilmesinden sonra satın alma, miras, bağış ve vasiyet yoluyla intikal eden taşınmazlara el konulmasını onamıştır. Bu uygulamayla, söz konusu taşınmazlar cemaat vakıflarına hiçbir ödeme yapılmadan varsa eski sahiplerine veya mirasçılara, yoksa da VGM, Hazine ve Millî Emlak'a devredilmiştir.

Müslüman vakıflarının bazılarının da benzer mülkiyet sorunları yaşadığı, örneğin tarihi ve mimari değeri olan bazı eserlerin mülkiyetinin 1957'te VGM'ye devredildiği, ayrıca 28 Şubat (1997) sürecinde bazı yeni vakıfların siyasi baskıya maruz kaldığı kaydedilmektedir.⁹⁶ Ancak, Balıklı Rum Hastanesi Vakfı'nın, bir hayırsever tarafından bağışlanan taşınmazın vakıf adına kaydettirilmesi için Hazine'yi de hasım göstererek açtığı davanın Yargıtay'a intikali sonucunda, 1974'te çıkan söz konusu nihai karar çok çarpıcıdır. Yargıtay Hukuk

Genel Kurulu'nun 8 Mayıs 1974 tarihinde oybirliğiyle aldığı kararın gerekçesindeki ibareler (Ek-2), Lozan Antlaşması ve Anayasa hükümlerinin hiçe sayıldığını ve vatandaşlar arasında etnik ayırım yapıldığını açıkça itiraf eder niteliktedir:

[...] Türk olmayanların meydana getirdikleri Tüzel kişiliklerin taşınmaz mal edinmeleri yasaklanmıştır. Çünkü; Tüzel kişiler gerçek kişilere oranla daha güçlü oldukları için, bunların taşınmaz mal edinmelerinin kısıtlanmamış olması halinde, Devletin çeşitli tehlikelerle karşılaşacağı ve türlü sakıncalar doğabileceği açıktır [...] Esasen Osmanlı İmparatorluğu devrinde de [...] yabancı gerçek kişilere Türkiye'de taşınmaz mal edinme hakkı verilmişken, [...] yabancı tüzel kişiler bundan ayrık tutulmuşlardır.⁹⁷

1936 Beyannamesi bahanesiyle gayrimüslim vakıfların taşınmazlarına el konmasının ve nihayet Yargıtay'ın 1974'te aldığı bu kararın arkasında, Kıbrıs'ta 1960'larda baş gösteren sorunlar nedeniyle Türkiye-Yunanistan arasında başlayan siyasi çatışmaların yattığını ve devletin gayrimüslimleri bir “tehdit unsuru” olarak algıladığının bir kez daha belgelenmiş olduğunu belirtmişlerdir.

Katılımcılar, bu gerekçenin hukuk dışı siyasi bir yorumla ortaya çıktığına işaret etmişlerdir. 1936 Beyannamesi bahanesiyle gayrimüslim vakıfların taşınmazlarına el konmasının ve nihayet Yargıtay'ın 1974'te aldığı bu kararın arkasında, Kıbrıs'ta 1960'larda baş gösteren

⁹⁶ Kurban ve Hatemi 2009, s. 21.

⁹⁷ İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Azınlık Hakları Çalışma Grubu 2002, s. 87.

sorunlar nedeniyle Türkiye-Yunanistan arasında başlayan siyasi çatışmaların yattığını ve devletin gayrimüslimleri bir “tehdit unsuru” olarak algıladığının bir kez daha belgelenmiş olduğunu belirtmişlerdir.

1936 Beyannamesi’ne dayandırılan uygulama neticesinde, Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi, Surp Pırgiç Hastanesi, Feriköy Surp Vartanants Kilisesi ve diğer bazı Ermeni vakıfların tapuda adlarına kayıtlı olan gayrimenkullerine yargı yoluyla el konulmuştur.⁹⁸ Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi Vakfı’nın 1962’de Tuzla’da satın aldığı ve üzerine yetim ve yoksul Ermeni çocukları için yaz kampı kurduğu arsaya ait tapunun VGM tarafından iptali için açılan dava sonucunda, arsanın kamp tesisleriyle birlikte 1985’te ilk sahibine geri verilmesi, hukuk dışı uygulamalar arasında en hazin örnek olarak hatırlanmaktadır.⁹⁹

Katılımcılar, cemaat vakıflarına ait tapuya tescil olmuş taşınmazlara Vakıflar İdaresi’nce el konulmasını, yargı yoluyla ilk sahiplerine geri verilmesini, gayrimüslimlere karşı izlenen bilinçli bir politikanın göstergesi olarak yorumlamaktadırlar:

Devlet gayrimüslimleri vatandaş saymıyor; Müslümanlara verilen hakkı gayrimüslimlere tanımıyor; mal edinilmesini tehlikeli sayıyor; gayrimüslim kurumların hayatiyeti demek olan vakıfların denetimini elinde tutmak istiyor; ekonomik gücün törpülenmesi hayatiyeti koparıyor.

1974 Yargıtay kararından sonra iyice belirginleşen haksız uygulamaların telafisi, Türkiye’nin 1999 Helsinki Zirvesi’nde AB’ye aday üye ilan

edilmesinden sonra giriştiği reformlarla bir ölçüde sağlanmaya başlamıştır. Birinci AKP hükümeti döneminde 2002-2003 yıllarında AB uyum paketleri içinde çıkarılan bir dizi kanunun (4771, 4778, 4928) bazı maddeleri cemaat vakıflarının sorunlarının çözümüne yöneliktir. 4771 sayılı kanun (madde 4) 1936 beyannamelerini bertaraf ederek, vakfiyeleri olsun veya olmasın cemaat vakıflarına taşınmaz edinme ve taşınmaz mallar üzerinde tasarruf yetkisi vermiştir. Ancak, bu konuda Bakanlar Kurulu’nun izninin şart koşulması, daha önce açılan davalarda kamu kurum ve kuruluşlarının mülkiyetine geçmiş taşınmazların iadesi için çözüm getirilmemesi ciddi eleştirilere sebep olmuştur. Özellikle İçişleri ve Dışişleri bakanlıklarının iznini gerekli gören hüküm, cemaat vakıflarını halen “yabancı” kurumlar olarak algılayan ve polis/istihbarat örgütleri aracılığıyla denetlenmeleri gerektiğine inanan bir zihniyete işaret etmektedir.¹⁰⁰

AKP hükümetinin “Kopenhag Paketi” olarak bilinen 2 Ocak 2003 tarihli 4. AB Uyum Paketi’nde yer alan 4778 sayılı kanunla bazı iyileştirmeler hedeflenmiş, ancak taşınmaz edinmenin bu sefer VGM’nin iznine bağlanması ve 24 Ocak 2004’te çıkan Vakıflar Yönetmeliği’nin getirdiği kısıtlamalar yeni sorunlara yol açmıştır. VGM’nin taşınmaz edinmede izin mercii olarak yetkili kılınması, Vakıflar İdaresi’nin daha önceki baskıcı uygulamaları ve hak ihlallerinin onaylanması anlamına gelmektedir. Diğer yandan, Yönetmelik başka vakıflardan talep edilmeyen bir koşul getirerek, cemaat vakıflarının taşınmaz alma ve tasarruf etme başvurularını “gerektiğinde ilgili bakanlık, kamu kurum ve kuruluşlarının görüşü alınarak” karara bağlanmasını öngörmekteydi.¹⁰¹

98 Ermeni vakıflarının yanı sıra Rum ve Süryani cemaatlerinin el konulan taşınmazlarının listesi için bkz. Kurban ve Hatemi 2009, s. 41-59.

99 İnsan Hakları Derneği 2000, *Tuzla Ermeni Çocuk Kampı: Bir El Koyma Öyküsü*, İstanbul, Me-Pa Medya Pazarlama.

100 Oran 2004, *Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama, İletişim Yayınları*, İstanbul, s. 124.

101 4771 ve 4772 sayılı kanunlar ve 2003 yönetmeliği

Baskın Oran'a göre, adı verilmeyen kamu kurum ve kuruluşları emniyet ve istihbarat kuruluşlarıyla Azınlık Tali Komisyonu'dur.¹⁰² Sonuçta, bürokratik engeller nedeniyle 2.250 civarında el konulmuş taşınmazın iadesi için 2003 ve 2004 yıllarında yapılan başvurular arasında tescille sonuçlananların oranı %20'yi aşmamıştır. Ermeni vakıflarının, 1936 Beyannameyi uygulamaları çerçevesinde el konulmuş 262 taşınmazın iadesi için, Vakıflar Kanunu'nun geçici 7. maddesi uyarınca Kasım 2008 itibarıyla VGM'ye yaptığı başvuruların yalnızca %10'u olumlu sonuçlanmıştır.¹⁰³ Bu süreç içinde Vakıflar İdaresi'nin cemaat vakıflarına ait olup devlet tarafından zaptedilmiş ve kontrolü VGM'ye geçmiş taşınmazların iadesine karşı çıktığı, üçüncü şahısların özel mülkiyetine geçmiş taşınmazların ise geri alınmasının hiç mümkün olamayacağı görüşünde ısrarlı olduğu, dolayısıyla yeni yasal reformlara karşı bürokrasinin direndiği ortaya çıkmıştır.

4771 ve 4772 sayılı kanunlar için 2004'te çıkarılan yönetmeliğin ekindeki, faaliyette bulunan cemaat vakıflarını gösteren listede bazı cemaat vakıflarının yer almamasının yarattığı sorunlar yeni davalarla yargıya taşınmıştır. Sözü edilen listede yer almayan ve Danıştay'da dava açan vakıflardan biri de Surp Haç Lisesi Vakfı'dır. Din adamı yetiştirmek üzere yüksek okul olarak 1954'te Skolya-Tıbradun adıyla çok eskiden kurulmuş olan bir okulun devamı olarak yeniden faaliyete geçen Surp Haç Tıbrebank Ruhban Okulu'nun yüksek teoloji kısmının 1967'de devlet baskısıyla kapatılmasından sonra, Surp Haç Lisesi azınlık okulu olarak eğitim hayatına devam etmiştir. Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı olarak faaliyette

bulunan cemaat vakıfları listesine alınması için yapılan başvuru kabul edilmemiş, dahası 1999'da MEB, Azınlık Tali Komisyonu'nun Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı'na hukuki statünün "yanlışıyla" verildiği iddiasına dayanarak okul binası dahil bütün taşınmazlarla ilgili olarak Maliye Bakanlığı'nca dava açılması gerektiğini ileri sürmüştür. Oysa 1954 yılı sonrasında edinilen taşınmazlar tapuya kaydettirilmiş ve İstanbul Valiliği'nce de Vakfın tüzel kişiliği açıkça belgelenmiştir. Diğer yandan, İstanbul Valiliği çelişik bir uygulamayla 1965'ten beri dört yılda bir yapılan Vakıf yönetici seçimlerinin sonucunu onaylamış olmasına karşın, 1985'te seçilen yöneticilere belge vermemiştir. Vakıflar Kanunu'nun 2004 yılı yönetmeliğinin ekindeki listede Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı'nın yer almaması üzerine de Vakıf, Danıştay'da dava açmıştır. Davanın amacı, Vakfın yıllarca süren statü belirsizliğini gidermek, dolayısıyla hem taşınmazların Vakfın adına tescilini sağlamak hem de Vakıf yönetici seçimlerinin yasallığını kabul ettirmektir. 1985'te seçilen Vakıf yöneticilerinin İçişleri Bakanlığı tarafından onaylanmamasıyla başlayan hukuk dışı fiili durum, Vakfın yöneticisiz kalması sonucunu doğurmuştur.¹⁰⁴ Danıştay'ın 2005'te Vakıf lehine verdiği kararın VGM tarafından temyize götürülmesi üzerine dava uzamıştır. Geçtiğimiz günlerde Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı'nın bir cemaat vakfı olarak kurulduğunu ve halen aynı statüde olduğunu kabul eden Danıştay 10. Dairesi'nin kararı Danıştay Dava Daireleri Kurulu tarafından bozulmuş, Vakıf bu olumsuz kararın düzeltilmesi için yeni bir başvuruda bulunmuştur.¹⁰⁵

102 için bkz. Reyna, Y., E.M.Zonano, 2003, s. 127-146.

102 Oran 2004, s. 125-126.

103 Bu bilgiler Avukat Setrak Davuthan ve Avukat Sebu Aslangil'le yapılan sözlü görüşmelerden derlenmiştir.

104 Bakar 2001, "Uygulamadan Ayrımcılık Örnekleri ve Azınlık Vakıflarının Sorunları", *Ulusal, Uluslararası ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları* içinde, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, s. 272; Özuzun 2003, "Bir Azınlık Klasığı Daha", *Radikal*, 23 Mart.

105 Agos 2011d.

Katılımcılar, Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı'nın bir cemaat vakfı olarak tanınmasını engelleyen idare ve yargı kararlarını, bir yanıyla hukuki tutarsızlık, diğer yanıyla da devletin gayrimüslimlere yönelik olumsuz tutumunun bir örneği olarak eleştirmektedirler. Daha önce seçilen yöneticilere seçim mazbatasını verilirken, 1985'te bundan imtina edilmesi ve 1954 itibarıyla taşınmazlarıyla birlikte tescil edilen Vakfın 1980'lerde, 1936 sonrası kurulmuş olduğu gerekçesine sığınarak tanınmamaya başlanmasıyla, "hukuk dışı fiili durum" yaratılmıştır. Ayrıca 2008'de çıkan son 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ve Yönetmeliğin 183. maddesi daha öncekileri geçersiz kıldığından, 2003 Vakıflar Yönetmeliği (ve ekindeki liste de) ilga edilmiş sayılmalıdır. Hukuki tutarsızlık ve "fiili durum" yaratma, Türkiye'de bürokrasinin işleyişinde ender rastlanan vakalar olmamakla birlikte, Surp Haç Ermeni Kilisesi Vakfı'na yönelik bu tutum, katılımcıların da ifade ettiği gibi, temel olarak devletin gayrimüslimleri "yabancı" addeden siyasi refleksinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, birtakım olumlu ek düzenlemeler içeren 5555 sayılı Vakıflar Kanunu'na muhalefet partisi CHP'nin karşı çıkışında öne sürdüğü argüman ve Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Kanun'un cemaat vakıflarına ilişkin 9 maddesini veto ederken ileri sürdüğü gerekçe, katılımcılar tarafından bu refleksin en bariz kanıtı olarak vurgulanmıştır.

5555 sayılı Vakıflar Kanunu tasarısı, 2006 yılı içinde TBMM'de tartışılırken CHP'li milletvekilleri bu yasa tasarısıyla Sevr Antlaşması'na geri döndüğünü ve "yabancılara" Türkiye'de "vakıf cenneti" sunulduğunu ileri sürmüş, CHP lideri Deniz Baykal da Lozan'ın ve eşitlik ilkesinin "delindiği"ni iddia etmiştir. Baykal'ın argümanında dikkat çeken bir husus da, Yunanistan'da Müslüman-Türk azınlıklara uygulanan baskıdan hareketle "mütekabiliyet" ilkesinin çiğnendiğini ifade etmesi olmuştur.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Radikal 2006a, "CHP'nin İtirazı: Karşılıklılık

Katılımcılar, Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı'nın bir cemaat vakfı olarak tanınmasını engelleyen idare ve yargı kararlarını, bir yanıyla hukuki tutarsızlık, diğer yanıyla da devletin gayrimüslimlere yönelik olumsuz tutumunun bir örneği olarak eleştirmektedirler.

Lozan Antlaşması'nın Türkiye'de gayrimüslimlere tanınan hakların paralel yükümlülük olarak Yunanistan'daki Müslüman azınlığa da tanınacağını belirten 45. maddesinin hak ihlallerine bir dayanak sağlamış olduğu, tamamen geçersiz bir iddiadır. Modern uluslararası hukuk açısından insan ve azınlık haklarının bu tür kısıtlamalara tabi tutulmaması gerektiği açıktır.¹⁰⁷

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in veto ettiği maddelerin tümü, cemaat vakıfları lehine getirilen (mal edinimleri ve taşınmazları üzerinde tasarrufta bulunma, uluslararası faaliyette bulunma, ekonomik işletmeler kurabilme gibi) daha önceki hak ihlallerini telafi edici ve ayrımcı uygulamaları ortadan kaldırmaya yönelik bazı olumlu düzenlemeleri içermektedir (Ek-3). Sezer'in veto gerekçesi ise, özetle, eskiden kurulmuş cemaat vakıflarının, bu niteliklerini değiştirmemelerine karşın, Lozan'a ve Anayasa'ya aykırı, ekonomik ve toplumsal güç elde etmelerine yol açacak yeni haklar ve ayrıcalıklar elde edecekleri iddiasına dayanmaktadır.¹⁰⁸

Katılımcılar, CHP'nin ve Sezer'in tasarıya karşı çıkışını şiddetle eleştirmektedirler:

İlkesi Yok Sayıldı, İhanet!", 22 Eylül.

¹⁰⁷ Kurban ve Tsitselikis 2010, *Bir Mütekabiliyet Hikâyesi: Yunanistan'da ve Türkiye'de Azınlık Vakıfları*, TESEV Yayınları, İstanbul, s. 10.

¹⁰⁸ Radikal 2006b, "Vakıf Reformu Köşke Takıldı", 30 Kasım.

Devlet ve muhalefet partileri Lozan'ı ters okuyor ve hukuki engel var söylemine sığıyor. Oysa, tasarıda cemaat vakıflarına ilişkin olumlu düzenlemeler aslında Lozan'ın öngördüğü pozitif hakların tesisi olarak yorumlanmalıdır.

Mütekabiliyet anlayışı eşit vatandaşlık ilkesine aykırıdır ve bizlerin vatandaş değil de yabancı olarak algılandığı[mızı] gösterir.

Sezer'in veto gerekçesi gayrimüslimlerin var olma mücadelesinin hâlâ bir tehdit olarak algılandığını gösteriyor.

Medyanın da mütekabiliyet söylemini kullanması toplum katında yabancı algısının pekişmesine neden oluyor.

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün, Sezer'in veto ettiği maddelerde bir değişiklik yapmadan Kanun'u onaylamasıyla 5737 sayılı Vakıflar Kanunu Şubat 2008'de, yönetmeliği de Eylül 2008'de yürürlüğe girmiştir. Muhalefet partileri CHP ve MHP'nin yasanın iptali için yaptıkları başvuru, 2010 Haziran'ında Anayasa Mahkemesi tarafından reddedilmiştir. Yeni yasa, cemaat vakıflarına özetle mal edinme, mallar üzerinde her türlü tasarrufta bulunma (Madde 12); VGM'ye bildirimde bulunmak kaydıyla yurt içi ve yurt dışı kuruluşlardan aynı ve nakdi bağış alma (Madde 25) ve iktisadi işletme ve şirket kurma (Madde 26) haklarını tanımaktadır. Bu yasayla VGM'nin en üst seviyedeki organı olan Vakıflar Meclisi'nde ilk defa cemaat vakıflarınca seçilecek bir üyeye yer verilmesi de (Madde 41) olumlu bir gelişme olmuştur. Ayrıca cemaat vakıflarının 1960'lardan yakın tarihlere kadar el konulan mallarının bir kısmının iadesi öngörülmektedir (geçici 7. madde).¹⁰⁹ Ancak, hukukçu katılımcıların da dikkat çektiği gibi, bu sınırlı bir düzenlemedir ve el konmuş taşınmazların ancak bir kısmının iadesini mümkün

kılmaktadır. El konulduktan sonra üçüncü kişilerin mülkiyetine geçen taşınmazların iadesi mümkün olamadığı gibi, bu malların tazmini de öngörülmemiştir. Ayrıca, geçici 7. maddedeki müphem ifadeler de sorunludur. 1936 Beyanamesi'nde bildirilmiş ve tapuya kayıtlı olup el konulmuş olan malların halen cemaat vakıflarının "tasarrufunda bulunması" şartı, son derece çelişik bir düzenleme yaratmıştır. Yasanın tasarruf dışına çıkmış taşınmazların iadesi için daha açık hüküm getirmesi beklenirken, fiiliyatta "tasarrufunda bulunması" şartını koymuş olması, aslında getirilen olumlu düzenlemelerin dolaylı biçimde kısıtlandığını göstermektedir. Bu durumda, 1974 Yargıtay kararıyla VGM'ye veya Hazine'ye geçmiş olan malların ancak bir kısmının iadesi öngörülmektedir. 1974 Yargıtay kararı dışında başka gerekçeler ve uygulamalar (örneğin, mahkeme kararıyla malların tapu kayıtlarının silinmesi sonucunda Hazine, VGM ve eski sahibine geri verilmiş olması veya eski sahibin bulunmadığı durumlarda bir kayyumun idaresine bırakılıp ardından Hazine ve VGM'ye adına kaydettirilmiş olması) nedeniyle vakıfların tasarrufundan çıkmış olan malların iadesi de mümkün olmamaktadır. Bu durumda, katılımcıların da ifade ettiği gibi, 1974 sonrası haksız uygulamaların telafisi kadar "1974 anlayışına geri dönmeyi önlenmesi için de anayasal güvence" sağlanmalıdır.

Çalıştayda dikkat çekilen diğer bir nokta da, Şubat 2008 tarihli 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nda eskiden olduğu gibi yeni cemaat vakıflarının kurulmasının sınırlanmış olmasıdır. Madde 5/2'de, Medeni Kanun'da yer alan "belli bir ırk ya da cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurulamaz" (Madde 101/4) hükmüne atıfla kesin bir sınırlama getirilmektedir. Bunun yanı sıra, uluslararası faaliyete ilişkin 25. maddede vakıfların uluslararası faaliyet ve işbirliğinde bulunabilmesi için "vakıf senetlerinde" bunun zikredilmiş olması

¹⁰⁹ 20.2.2008'de kabul edilen 5737 sayılı Vakıflar Kanunu için bkz. 26800 sayı ve 27.2.2008 tarihli Resmi Gazete.

şartının aranması, cemaat vakıfları için ciddi bir engel yaratmaktadır. Daha önce de değinildiği gibi, Osmanlı döneminden kalma cemaat vakıflarının vakıf senedi olmadığı için, katılımcılar, uluslararası faaliyet kapsamına giren “yurt dışında şube ve temsilcilik açma, üst kuruluş kurma ve yurt dışındaki kuruluşlara üye olma” türü faaliyet alanını aslında çağın gerekleri ve vakıfların ihtiyaçları doğrultusunda genişletecek bir olanaktan mahrum bırakılmalarını esefle karşılamaktadırlar. Bu noktada da “faaliyet özgürlüğü” kısıtlanmıştır. Katılımcılar, yeni yasa çıkmadan önce vakıf yöneticilerine danışılmasını teklif etmelerine ve ilgili makamlara daha geniş kapsamlı düzeltimler için öneriler götürmelerine rağmen, bunların büyük bir kısmının dikkate alınmamasından da şikâyetçidirler. Ermenistan’daki kültürel ve toplumsal amaçlı vakıflarla işbirliği ve yardımlaşmanın önünün tıkanmış olması da hayal kırıklığı yaratmıştır.

Son olarak üzerinde durulan bir husus da “kanunun uygulanmasında milletlerarası müteakabiliyet ilkesi[nin] saklı” tutulmasıdır (Madde 2). Yukarıda değindiğimiz gibi, ülke vatandaşlarının eşitliğine ve insan haklarına aykırı bu anlayışın, bazı olumlu değişiklikleri içeren yeni yasada da uygulamada belirleyici bir kıstas olarak yer alması, Türkiye’de yasa koyucuların hâlâ eski zihniyet kalıplarının etkisinde olduklarını göstermektedir.

AB reformlarının, olumlu bir gelişme sağlamakla birlikte, yetersiz kaldığını belirten katılımcılar, 1974 Yargıtay kararı sonrasında el konulan malların iadesinde iç hukuk yolu tüketildikten sonra AİHM’e başvuruların yapılmasının yeni bir süreç başlattığını ifade etmişlerdir. Bu başvurular sonucunda Ermeni vakıfları içinde başta Surp Pırgıç Hastanesi Vakfı olmak üzere diğer bazı vakıfların da (örneğin Samatya Surp Kevork Ermeni Kilisesi, Mektebi ve Mezarlığı Vakfı) AİHM’de açtığı davalar neticesinde ya

hükümet dostane çözüm olarak el konulan malın vakfa iadesini kabul etmiş ya da dava Türkiye aleyhine sonuçlandığında hükümet üçüncü kişiler eline geçen mallar için tazminat ödemeyi kabullenmiştir. Bilindiği gibi, İstanbul Rum Patrikhanesi’nin Büyükkada’da el konmuş yetimhane binasının tapusu da AİHM’in kararı sonucunda Patrikhane’ye verilmiştir.¹¹⁰ Katılımcılar, cemaat vakıfları için bu yeni hukuk sürecinin umut vaat ettiği ve hukuk mücadelesi yoluyla direnme ve hak aramanın artması gerektiği görüşünde birleşmişlerdir. Diğer yandan, iç hukuk yoluyla başvuruların devamında ısrarlı olmak gerektiği de vurgulanmıştır. Nitekim, kısıtlı olsa da yeni vakıflar yasasının sağladığı olanakla, devlet tasarrufuna alınmış taşınmazların iadesi için VGM’ye yapılan başvurular sonucunda, örneğin Surp Pırgıç Hastanesi’nin iadesini istediği 19 gayrimenkulün 7’siyle ilgili olarak Vakıflar Meclis’inden olumlu karar çıkmış olması, iç hukuk yoluyla da bazı kazanımların elde edilebileceğini göstermektedir. İstanbul’daki vakıfların hukuk mücadelesi, Kayseri ve Diyarbakır’daki kilise vakıf yöneticilerini el konmuş taşınmazların iadesi için benzer girişimlerde bulunmaları yönünde yüreklendirmiştir.

Katılımcıların aktarımına göre, yasal kısıtlamalar dışında sorunların bir kısmı da “idarenin tutarsızlığı”ndan kaynaklanmaktadır. Örneğin, Vakıflar İdaresi’nin bağlı olduğu Devlet Bakanlığı ile Tapu İdaresi’nin bağlı olduğu Bayındırlık ve İmar Bakanlığı arasındaki farklı uygulamalar çözümsüzlük yaratabilmektedir. Taşınmazların tescili için Vakıflar Meclisi’ne yapılan başvurularla ilgili olumlu karar çıksa da, bunların tapuya tescilinde zorluk çıkarılmaktadır. Kanun yeterince açık kaleme alınmadığı ve “hiçbir şart aranmaksızın” anlamında “amir hüküm” olarak ifade edilme-

110 *Radikal*, “Patrikhane’de Çifte Bayram”, 30 Kasım 2010.

diği için, yasalardaki müphemlik “bürokrasinin eline koz vermektedir”. Bu gibi durumlar “kanun yazma tekniğine vâkıf olmamanın” ötesinde, “kasti” bir niyetin var olduğu kuşkusunu güçlendirmektedir.

VAKIF YÖNETİMİ VE YÖNETİCİ SEÇİMLERİ

Vakıfların yönetiminde ve yönetici seçimlerinde karşılaşılan sorunlar iki yönlüdür. Birincisi yasal kısıtlamalar ve boşluklardan, ikincisi de vakıfların iç yönetiminde kemikleşmiş, çağın gerisinde kalan ve geniş katılımı engelleyen tutumlardan kaynaklanmaktadır. Daha geniş bir açıdan yaklaşıldığında, sorunların kaynağında hem hukuksal düzenlemelerin hem de Ermeni toplumunun iç yönetiminde şimdiye dek alışlagelmiş pratiklerin dayattığı sıkışık bir örgütlenme modelinin yattığı görülmektedir. Son dönemde vakıfların yönetimine ilişkin gözlemlenen gelişmeler ve katılımcıların bunun üzerinden yürüttüğü tartışma, yeni bir örgütlenme modeli arayışının olduğunu göstermektedir. Ermeni cemaat vakıfları arasında eşgüdümü ve genelde cemaat vakıflarının özel durumlarına uygun farklı yasaların çıkarılmasını ön plana çıkaran bu arayışın bir yönü de, “cemaat” yönetiminde sivilleşme talepleriyle ilgilidir.

Gayrimüslimlere ait hayri, dinsel, sosyal ve eğitsel kuruluşlar, 1935 yılında yayımlanan 2762 sayılı Vakıflar Kanunu’yla “cemaat vakfı” olarak adlandırılmıştır. Cemaat vakıflarının yönetimleri de Cumhuriyet’in ilk döneminde 1863 Nizamnamesi uyarınca kurulmuş olan Cismani Meclis komisyonlarına bırakılmıştır. Ancak, Cismani Meclis 1934’te ismini İdare Heyeti olarak değiştirmiş ve 1939’da kendini lağvetmiştir. Bu değişikliğin nedeni, 1938’de Kanun’da yapılan bir değişiklikte vakıfların yönetiminin seçilmiş heyetler yerine atanmış “tek müteveli” sistemiyle Vakıflar İdaresi’nin kontrolü altına alınmasıdır. Cismani Meclis

yerine 1934’te İdare Heyeti olarak görev yapmaya başlayan, Ermeni toplumu içinden seçilmiş kişilerin oluşturduğu özerk yönetim birimi de 1938’te kendini lağvetmek durumunda kalmıştı; bunun sebebi, o zamanlar gündeme gelen baskıcı ve Lozan Antlaşması’na tamamen aykırı uygulamaydı.

Bilindiği gibi, İkinci Dünya Savaşı öncesinde başlayan ve savaş döneminde Varlık Vergisi ve 20 kur’a gayrimüslimlerin askere alınması biçiminde uygulanan ayrımcı politikalar, savaş sonrasında Türkiye’nin liberal Batı dünyasında saygınlık kazanması için başlattığı demokratikleşme çabalarıyla kısmen yumuşatılmıştır. 1949’da 2762 sayılı 1935 Vakıflar Kanunu’nda tekrar yapılan bir değişiklikte “cemaatlere ve esnafa mahsus vakıflar bunlar tarafından seçilen kişi ve heyetlerce idare edilir” ve “ilgili makamlarla VGM tarafından teftiş edilirler” hükmü getirilmiştir. Böylelikle “cemaatlere mahsus vakıflar” a tüzel kişilik vasfına uygun olarak yönetimde bir tür özerklik tanınmıştır.

1954 yılında DP hükümeti Ermeni vakıflarının yönetimini üslenen heyetler arasında eşgüdümü sağlamak üzere 14 kişilik seçilmiş bir “merkez müteveli heyeti” kurulmasına izin vermiş, 1956’da görev süresi biten heyet, resmi makamların onayıyla görevini sürdürmüştür. Ancak, yeni bir yasal düzenlemeye gidilmeden hükümetin özel iznine bağlı olarak görev yapan merkez müteveli heyeti, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında İstanbul Askeri Valisi Refik Tulga’nın emriyle lağvedilmiştir. Böylece günümüzde de geçerli olan uygulamaya göre, her vakıf ayrı ayrı yönetilmekte ve eşgüdüm sağlanamamaktadır.”¹¹¹

Bazı katılımcılar, vakıflar arasında eşgüdüm sağlamak üzere geçmişte uygulanan “merkez müteveli heyeti” gibi ortak bir icra kurulunun oluşturulabilmesi için yasal düzenlemeye

111 Bakar 2001, s. 265-268.

ihtiyaç olduğunu, ancak bu konuda devlet katına sunulan önerilerin geri çevrildiğini vurgulamışlardır. 2008 Vakıflar Kanunu hazırlanırken, vakıflar yasasında bir “üst kuruluş”un oluşturulabilmesine ilişkin bir hüküm olması yönündeki öneri reddedilmiştir.

Ayrıca, birbirinden bağımsız yönetilen vakıfların kendi iç yönetiminde de karşılaşılan bazı temel sorunlar dile getirilmiştir. Kilise ve okul gibi apayrı işlevleri olan kurumların aynı vakıf çatısı altında yönetilmesinin sakıncalar doğurduğu, yönetim kurulunda genellikle aynı kişilerin yer almasının bir “iktidar odağı” yarattığı ve yönetimin “şeffaf” olmadığı aktarılmıştır. Bu duruma çözüm olarak profesyonellerden oluşan bir icra kurulunun oluşmasını; hatta etnik kökene bakılmadan maaşla çalışacak donanımlı ve iyi eğitilmiş yönetici kadronun çalıştırılmasını önerenler olmuştur. Aralarında vakıf yöneticiliği yapmış kişilerin de bulunduğu katılımcılar, bir anlamda özeleştiriyi yaparak, vakıf yönetimlerinin şimdiye kadar gençlerin ve kadınların katılımına büyük ölçüde kapalı tutulduğunu da belirtmişlerdir. Geniş katılıma açık olmayan vakıf yönetimlerini eleştiren kimi katılımcılar da, sınıfsal ayırım yapıldığını, buna karşı Patrikhane çevresinin de desteklediğini düşündükleri “amira” tipi “aristokrat” vakıf yöneticilerinin etkisinin kırılması gerektiğini ifade etmişlerdir.

AB süreci uyum yasaları gündeme geldiğinde, 2004 yılında vakıf temsilcilerince 4771 ve 4778 sayılı yasaların uygulanması yolunda yardımcı olmak amacıyla on üç kişiden oluşan Ortak Emlak Komisyonu kurulmuştur. Geçici komisyonlar gibi kurulan Komisyon’un amacı, Ermeni kurum ve vakıflarının tüm gayrimenkullerini tespit edip belgelemektir. Vakıfların yönetiminde yasal olarak eşgüdüm sağlanamaması nedeniyle ortaya çıkan ortak bilgi eksikliğinin giderilmesi de hedefler arasındaydı. Komisyon aynı zamanda vakıflardan kira

Aralarında vakıf yöneticiliği yapmış kişilerin de bulunduğu katılımcılar, bir anlamda özeleştiriyi yaparak, vakıf yönetimlerinin şimdiye kadar gençlerin ve kadınların katılımına büyük ölçüde kapalı tutulduğunu da belirtmişlerdir. Geniş katılıma açık olmayan vakıf yönetimlerini eleştiren kimi katılımcılar da, sınıfsal ayırım yapıldığını, buna karşı Patrikhane çevresinin de desteklediğini düşündükleri “amira” tipi “aristokrat” vakıf yöneticilerinin etkisinin kırılması gerektiğini ifade etmişlerdir.

bedellerininin bildirilmesini istemişti. Buna karşı çıkan vakıflar olduğu gibi, zamanla Komisyon’un çalışmaları sırasında tartışılmaya başlayan “ortak havuz” fikrine tepkiler geldi. “Ortak havuz” fikri vakıflar arası maddi dayanışma ve mali eşgüdüm sağlanabilmesi amacıyla önerilmişti. Mali olanakları kısıtlı olan vakıflar bu fikri desteklerken, görece daha varlıklı olan vakıflar gelir kaynaklarının denetlenmesini istemedikleri için böyle bir oluşuma karşı çıktılar. Katılımcılar arasında bulunan bir Komisyon üyesi, vakıfların etkin yönetimi için profesyonel bir ekip kurmak istemelerine de karşı çıktığını ve gayrimenkullerin tespiti çalışması bittikten sonra olumsuz tepkiler karşısında Komisyon’un lağvolduğunu belirtmiştir.

Ermeni cemaat vakıflarının karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, mali kaynak yetersizliğidir. Özellikle okulları olan, ancak çok kısıtlı mali olanaklara sahip vakıflarda (örneğin, Feriköy’de Merametçiyan, Topkapı’da Levon Vartuhyan okullarının bağlı olduğu vakıflar) bütçe açıkları yaşanmaktadır. Katılımcıların ifadesiyle, devlet desteği olmadan “kendi yağıyla kavrulan” zor durumdaki bu vakıfların idamesi, “sevgi sofraları” anlamındaki “siro seğan” ya da halk arasındaki tabiriyle, kurbanlık et dağıtıldığı için “kurban” anlamına gelen “madağ”larda toplanan bağışlar ve “cemaat içindeki varlıklı hayırsever”lerin katkısıyla sağlanabilmektedir. Dolayısıyla, ortak havuz

bu tür zorlukların üstesinden gelebilmek, başka bir anlatımla mali bakımdan rahat olan vakıfların kaynaklarının güç durumdaki vakıflara aktarılması açısından önemli bir oluşum olabilirdi. Yasal bir dayanağı olmamasına karşın “adil” ve “şeffaf” bir çalışma yöntemi benimsendiğinde Ermeni toplumunun güvenini sağlayarak işlerlik kazanabilirdi. Bu tür bir girişim aynı zamanda patrikliğin dünyevi meselelere müdahalesini işlevsiz kılarak sivilleşmenin yerleşmesine de yol açabilirdi.¹¹²

2008 yılında yürürlüğe giren yeni Vakıflar Kanunu (Madde 25/2), cemaat vakıflarını da kapsayarak “yurt içi ve yurt dışındaki kişi, kurum ve kuruluşlardan ayni ve nakdi bağış ve yardım” alabilme, “yurt içi ve yurt dışındaki benzer amaçlı vakıf ve derneklere ayni ve nakdi bağış ve yardımda” bulunabilme hükmünü içermektedir. Böyle bir yasal dayanağın sağlanmasıyla “ortak havuz” fikrinin hayata geçirilmesinin önü açılmıştır. Uzun tartışmalardan sonra Ermeni cemaat vakıfları arasında “ortak bir koordinasyonla cemaatin maddi ve manevi değerlerini en yüksek seviyede tutmak ve bu amaca uygun bir ortak çalışmayı yapılandırmak amacıyla” 2009 Nisan’ında Vakıflararası Dayanışma ve Diyalog Platformu’nun (VADİP) kurulması için fikir birliğine varılmıştır. Katolik Ermeni vakıflarının da dahil olduğu 47 vakıftan 45’inin katıldığı VADİP için on kişiden oluşan bir koordinasyon kurulu oluşturulmuştur. Ortak bir muhasebe oluşturmak ve eğitimin kalitesini artırmak, sosyal ve kültürel projeler geliştirmek üzere ilk çalışmalara başlanması kararlaştırılmıştır.¹¹³

Katılımcıların VADİP üzerine yürüttüğü tartışmada birkaç farklı nokta vurgulanmıştır.

¹¹² Ortak havuz tartışmalarını yansıtan bir değerlendirme için bkz. Koptaş 2008, “Sorunların Kaynağı Güvensizlik ve Samimiyetsizlik”, *Ağos*, 19 Eylül.

¹¹³ *Ağos* 2009a, “VADİP’in Kuruluş Amacı, Üyeleri ve Basın Bildirisi”.

Bu platformun mantıken doğru olduğuna, ama yasal dayanağı olmadığı için bir anlamda “ölü doğdu”ğuna işaret edenler olmuştur. Yasal bir zeminin olmamasından ötürü koordinasyon kurulunun ve başkanının Patrikhane çevresinden bağımsız hareket edememesi, amaçlanan sivil koordinasyonun gerçekleşmemesi eleştirilmiştir. Buna karşılık, platformun, yasal zeminde kurulsada Patriğin manevi desteğini almasının önemli olduğunu ifade edenler de olmuştur. Bununla birlikte Ermeni toplumu içinde bazı kesimlerin dile getirdiği, doğrudan Patrikhane’ye bağlı ve Patriğin manevi başkanlığında merkezi bir denetleme ve koordinasyon kurulunun oluşturulmasına karşı çıkmıştır. Ortak havuz oluşturulmasının gerekli olduğu, ancak vakıfların sorunlarını sadece maddi temelde ele almanın yanlış olduğu da ifade edilmiştir:

Mal, mülk artsa da, daha çok tasarruf etmek de vakıfların kötü yönetilmesi sorunu bitmeyecek. Ortak ihtiyaçlar, yoksulların durumunun düzeltilmesi öne çıkmalı. Geniş katılımlı, demokratik, sınıfsal ayırım gütmeyen yönetimlere ihtiyaç var. Bunun için de Ermeni toplumu içinde demokrasi mücadelesi vermek gerekir.

Tartışma sırasında bazı katılımcılar, VADİP’in yıllardır eksikliği hissedilen ve dillendirilen “sivil yönetim modeline” örnek teşkil etmesinin umulduğunu, ancak hiyerarşik bir işleyişi olduğunun ve etkin çalışmadığının anlaşıldığını belirtmişlerdir. VADİP’in işleyişine yöneltile bir eleştiri de şöyledir: “Sivil temsiliyet olabilir, ama iktidarcılık oynaması kabullenilemez. Bu tutuma karşı bir muhalefet gelişmesinden memnunum, toplum içinde demokrasi böyle olur.”

Çalıştaylardan sonra VADİP’in yeni koordinasyon kurulunun seçimi arifesinde yapılan bir değerlendirmede, iki yıllık süre içinde eğitim komisyonunun çalışmalarının dışında somut gelişmeler olmadığı, bazı vakıflar arasında

dayanışma sağlansa da “ortak havuz” konusunda ilerleme kaydedilemediği ifade edilmiştir. Buna karşı VADİP’in toplantılarını basına açık yaparak şeffaflaşma açısından olumlu bir adım atmasının ve vakıf yöneticileri arasında diyalog ve bilgi alış verişi sağlanmasının küçümsenmeyecek gelişmeler olduğu da vurgulanmaktadır.¹¹⁴

Vakıf Seçimleri

Vakıf yönetiminde şimdiye dek karşılaşılan temel sorunlardan biri de, vakıf yönetici seçimleriyle ilgilidir. Katılımcılar tarafından dile getirilen sorunların bir bölümü, devletin cemaat vakıflarını “kısıka alma” refleksinden, diğerleri ise doğrudan cemaat vakıflarında şeffaflıktan ve profesyonellikten uzak, kapalı ve geniş katılımı engelleyen bir iç yönetim anlayışının hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Vakıflar Kanunu birkaç kez değişmesine rağmen, yakın zamanlara kadar nasıl uygulanacağını gösterecek bir tüzük çıkarılmamıştır. Seçimlerin nasıl yapılacağı, seçmen ve seçilenlerin nitelikleri, seçim çevresi ve seçilen heyetlerin yetkileri belli olmadığı için yasal bir boşluk meydana gelmiş ve bu boşluk duruma göre değişen “polis emirleri” ve “gizli kararlar”la doldurulmuştur. Katılımcıların da belirttiği gibi, vakıf yönetici seçimlerinde yasal bir belirsizlik yaratmak ve hukuk dışı polisiye tedbirler ve müdahaleler uygulamak, devlet baskısının açık bir göstergesi olmuştur.

Katılımcıların da değindiği gibi, yasal düzenlemeler çerçevesinde vakıf yönetici seçimlerinde karşılaşılan sorunlar temelde yakın zamanlara kadar seçimlerin nasıl yapılacağına dair bir yönetmelik/tüzük olmamasıyla ilgiliydi. 1949’da yapılan değişiklikle Kanun cemaat vakıfları için “mensuplarınca seçilen heyetlerce idare edilir” hükmünü getirmiş, ama seçimin ne şekilde yapılacağı hususunda bir açıklık

getirmemişti. Sonuçta vakıf yöneticileri seçimleri dört yılda bir teamüle dayanan kurallara göre yapılmış ve vakfın çevresinde otursun veya oturmasın İstanbul genelinde oturan Ermeni cemaati üyeleri söz konusu vakfın yönetim kuruluna üye olma hakkına sahip olmuşlardır. Ancak, 1972’den sonra vakfın çevresinde oturmayan cemaat üyelerinin vakıf yönetimine seçilmemeleri gerektiği şeklinde bir uygulama getirilmiştir. Bu uygulama, vakfın çevresinde oturan insanların azalmaya başlaması nedeniyle yeterli yönetici bulunamaması sonucunu getirmiş ve vakıf yönetimlerini zor durumda bırakmıştır”.¹¹⁵ Nitekim, katılımcıların da vurguladığı gibi, her kilise çevresinin bir seçim bölgesi kabul edilmesi İstanbul’un bazı semtlerinde ciddi sorunlara yol açmıştır. Okul ve kilise gibi kurumların olduğu mahallelerde nüfus yapısının zamanla değişmesi de sorunların çıkmasında etkili olmuştur. Örneğin Kumkapı ve Yeniköy gibi semtlerde daha önce yoğun olan Ermeni nüfusun başka yerleşim alanlarına göç etmesiyle, hem seçmen hem de yönetici adaylarının sayısının büyük ölçüde azalması bu bölgelerde seçimlerin sağlıklı bir şekilde yapılamaması sonucunu getirmiştir. Aynı zamanda yeni oluşan ve Ermeni kilisesi ve okulu olmayan semtlerde yaşamakta olup halen bu eski yerleşim alanlarındaki kurumlardan yararlananların da vakıf yönetim kurulu seçimlerine katılması veya aday olması mümkün olmamıştır. Beykoz Kilisesi’ni, cemaati kalmadığı gerekçesiyle VGM zaptetmiş, ancak açılan dava sonucunda Danıştay bu işlemi iptal etmiştir. Buna karşın örneğin

¹¹⁵ Avukat Setrak Davuthan’ın bu açıklaması için bkz. İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Azınlık Hakları Çalışma Grubu 2002, s. 21. Bu uygulama 1972 tarihli “Vakıf Seçimlerinde Uygulanacak Seçim Usul ve Esasları” başlıklı İçişleri Bakanlığı emri doğrultusunda her kilise çevresinin bir seçim bölgesi kabul edilmesi ve vakıf yöneticileri için vakıf seçim bölgesinde ikamet etme zorunluluğunun getirilmesiyle başlamıştır.

Üsküdar'da ikamet edenlerin Beykoz'daki Surp Nigoğos Ermeni Kilisesi Vakfı yöneticisi olmaları mümkün olmamıştır. Bu durumda Beykoz'daki vakfın yönetici seçimi, yöneticilik vasfı olup olmadığına bakılmaksızın, bu semtte oturan çok az sayıdaki cemaat mensubu Ermeniler arasında yapılmıştır.

5737 sayılı son Vakıflar Kanunu'na (Şubat 2008) dayanılarak hazırlanan ve Eylül 2008'de yürürlüğe giren Vakıflar Yönetmeliği'nin 29. maddesinde, seçim çevresinin İstanbul ve Anadolu'da daha geniş ilan edilebilmesi hususunda bir olanak sağlanmaktadır:

Cemaat vakfı hayratının bulunduğu ilçe, o vakfın seçim çevresidir. Ancak, vakfın müracaatı üzerine bölge müdürlüğüne yapılan araştırma sonucuna göre; cemaat vakfının bulunduğu ilçede yeterli cemaatin bulunmaması hallerinde vakfın bulunduğu il, vakfın bulunduğu il mücavir alanında yeterli cemaatin bulunmaması halinde ise cemaati en fazla olan çevre il Genel Müdürlükçe seçim çevresi olarak ilan edilebilir.¹¹⁶

Bu durumda cemaat vakfı yöneticileri kendi inisiyatifleriyle seçim döneminde seçim çevresinin geniş ilan edilmesi hususunda vakıflar bölge müdürlüklerine başvuruda bulunabileceklerdir. Vakıf yöneticisi seçilebilmek için "seçim çevresinde ikamet etmek" şartı (Madde 31) da seçim çevresinin geniş ilan edilmesi durumunda esnek yorumlanabilecek ve vakfın bulunduğu ilçe dışında ikamet edenlerin de aday olabilmesi mümkün olacaktır. Nitekim, Kayseri Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ve Diyarbakır Surp Giragos Ermeni Kilisesi vakıf yönetici seçimleri İstanbul'da kurulan seçim sandıklarında yapılmış ve yeni yöneticiler seçilmiştir. Katolik vakıflarından Samatya Anarat Hıçutyun

Rahibeleri Manastır ve Mektebi Vakfı seçimleri de İstanbul genelinde yapılmıştır.

İstanbul Beyoğlu'nda Üç Horan Kilisesi olarak bilinen Surp Yerrortutyun Ermeni Kilisesi Vakfı yönetici seçimlerinin 2009'dan yakın zamana kadar süren seyrinde yaşanan çekişme, gözlemciler tarafından kabaca "cemaat içi mücadele" olarak yorumlanmıştır. Özetlemek gerekirse, 22 Mart 2009'da yapılan seçimlerde iki rakip liste yarışmıştır: eski vakıf yöneticilerinin oluşturduğu "Beyaz Liste" ile muhaliflerin yer aldığı "Sarı Liste". Muhalifler, Ermeni vakıfları içinde maddi imkânları en fazla olanlardan biri olan Üç Horan Kilisesi Vakfı'nın uzun yıllardır yöneticiliğini yapan kurulu, Vakfın mal varlığı ve bunun tasarrufu konusunda şeffaf davranmadığı, Ortak Emlak Komisyonu'na bilgi vermediği, imkânları varken ortak havuz fikrine ve VADİP çerçevesinde işbirliğine yanaşmadığı, Vakıflar Kanunu'nun 25. maddesine göre başka Ermeni kilise ve okul vakıflarına yasal olarak maddi destek yapabilecekken bundan imtina ettiği, Vakfın daha etkin çalışmasına (örneğin Tokatlıyan Hanı'nın daha etkin tasarrufuna) yönelik projeler geliştirmede için eleştirmişler ve alternatif bir listeye seçime girmişlerdir. Seçim öncesi mevcut yönetim kurulunun yeni yönetmeliğin sağladığı olanağı göz ardı edip, seçim çevresinin Beyoğlu ilçesi yerine İstanbul ili genelinde ilan edilmesi için Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne başvuruda bulunmaması da, muhaliflerin tepkisini çekmiştir. Muhalifler seçimlerde usulsüzlük yapılması nedeniyle seçimin iptali için başvuruda bulunmuşlardır. VGM'ce seçimin usulsüz yapıldığı gerekçesiyle iptaline dair verilen kararın iptali için Vakıf Yönetim Kurulu'nun idari yargıda açtığı davanın reddedilmesinden sonra, 6 Şubat 2011'de yeni seçim yapılmıştır.

Seçimlerin yenilenmesi öncesinde yapılan çalıştaylarda katılımcılar, özel olarak Üç Horan Kilisesi Vakfı seçimini tartışmanın yanı sıra, vakıf seçimlerinde karşılaşılan genel sorunları

116 Vakıflar Yönetmeliği için bkz. <http://www.vgm.gov.tr/001_Menu/02_Mevzuat/VakiflarYonetmeligi.cfm>.

da dile getirmişlerdir. Genellikle “4 Cemaat Vakfı” seçimleri de dahil olmak üzere vakıf seçimlerine katılımın düşük olduğu, seçimlerin tek listeye yapıldığı ve bunun vakıf yönetiminde yenilenmenin önünü tıkadığı saptaması yapılmıştır.

Yukarıda zikredilen yönetmeliğin çıkmış olması, bir anlamda açıklık ve yasal dayanak sağlamıştır. Bu doğrultuda vakıf yönetici kurulu seçimlerinin il genelinde yapılması için vakıf yöneticilerinin başvuruda bulunması gerekmektedir. Katılımcılar arasından şu saptamayı yapanlar olmuştur:

Yönetim kurulu aynı zamanda seçim kurulu olarak görev yapıyor ve “maçın hakemi” oluyor. Vakıf yöneticileri bu başvuruyu yapmamakla aslında Ermeni toplumunun kendi bacağına kurşun sıkmasına neden oluyorlar.

Meseleye hukuki açıdan yaklaşanlar, yönetmelikte seçim mahallini ilçe bazında tanımlayan ancak VGM izniyle bütüne yayılan bir seçim çevresi oluşturulabileceği hükmünün değiştirilerek, seçimlerin doğrudan İstanbul genelinde yapılabilmesi için başvuruda bulunulabileceğini belirtmişlerdir. Bu noktada aslında tek tek vakıf seçimleri yapmak yerine bir “merkez seçim kurulu”nun oluşturulması ve bütün vakıf seçimlerinin (Anadolu’daki vakıfları da kapsayacak şekilde) aynı zamanda böyle bir kurulun kontrolü altında yapılmasını önerenler olmuştur. Ancak böyle bir yapılanmaya izin verecek yasal bir düzenleme yapılması için daha önce devlet katına iletilen bir önerinin geri çevrildiği, nitekim yeni yönetmeliğin de buna olanak vermediği eklenmiştir. Bu önerinin dikkate alınmamasının nedeni olarak “devlet cemaat kavga etsin istiyor” yorumunu yapanlar olmuştur.

Üç Horan seçimleri özelinde yaşananların tartışmasında öne çıkan bir yorum da şudur:

Bunu cemaat içi çekişme yerine demokratik

mücadele olarak görmeliyiz. Demokratik mücadele sadece seçimlerde alışlagelmiş tek liste usulü yerine alternatif listelerin rekabete girmesinden ibaret değildir; aynı zamanda sınıfsal ve yöresel ayrımcılığa; burjuva Beyaz Ermenilerin hegemonyasına karşı duruşu da içerir. Üç Horan Kilisesi seçimlerinde, Ermeni basını içinden bir kesimin de desteklediği, mevcut yönetimin güçlü iktidarına karşı muhalif bir duruş sergilenmiş olması toplum içi demokrasinin bir gereğidir.

Dernekler

Türkiyeli Ermeniler, sosyal ve kültürel yaşamlarını koruma, toplum içinde dayanışma sağlama amacını güden bazı kültürel kuruluşlara sahiptirler. Bunlar arasında Ermeni okulları mezun dernekleri önemli bir yer tutar. Geç Osmanlı döneminde başlayan bir geleneğe dayanan ve Cumhuriyet döneminde ilk olarak Esayan, Pangaltı Mikhitaryan ve Getronagan okulları mezunlarınca 1947’de kurulan bu dernekler, 1950 ve 1960’lı yıllarda yaygınlaşmıştır. 1946’da Ermenice tiyatro yasağının kalkmasının ardından, bu derneklerin bazılarında Ermenice oyunlar sahneye konmuştur. Derneklerdeki tiyatro hareketine, Hagop Ayvaz’ın yayımladığı, Türkiye tiyatrosunun en önemli ve eski belgelerinden biri olan Ermenice tiyatro dergisi *Kulis* (1946-1996) de tanıklık etmiştir.¹¹⁷ Günümüzde Ermeni toplumu içinde etkin olan 14 mezun derneği mevcuttur. Bu derneklerin çatısı altında yetişenler, 1970’lerde çeşitli Ermeni müzik ve dans topluluklarının kurulduğunda da etkin rol oynamışlardır.

1961’de kurulan Türkiye Ermenileri Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği, mezun derneklerinden farklı olarak öğretmenler arasında “ilmi, mesleki, manevi ve maddi her

117 Ataoğlu 2001, “Dar Alanda Kısa Paslaşmalar”, *Görüş* dergisi “Türkiyeli Ermeniler” sayısı, Ağustos-Eylül, TÜSIAD.

türlü yardımlaşmayı sağlamak” amacını gütmüş, Derneğin kurucularından kimileri 1965’te aynı ad altında bir vakıf kurmuşlardır. 2000 yılının sonunda, Hatay Samandağ ilçesinde günümüz Anadolu’sunda kalan tek Ermeni köyü olan Vakıflı Köyü kökenlilerin İstanbul’da kurduğu Vakıflı Köyü Derneği ise, “hemşehrilik” temelinde kurulmuştur. Daha yakın geçmişte Sasonlu, Malatyalı ve Dersimli Ermenilerin, mimar ve sanat tarihçilerinin kurduğu bazı yeni derneklerin yanı sıra, genç kesimlerin önyak olduğu sivil oluşumlar, Ermeni toplumu içinde yeni bir örgütlenme modelinin de benimsenmeye başladığını göstermektedir.¹¹⁸

Osmanlı döneminde 19. yüzyılda Ermenice eğitimin yaygınlaştırılması, eğitim düzeyinin yükseltilmesi, kültürel canlanma, hayırseverlik, kilise ve cemaat kurumlarının desteklenmesi ve ulusal dayanışma gibi çeşitli amaçlarla İstanbul ve Anadolu’da çok sayıda hayırsever ve kültürel cemiyet kurulmuştu. 1915’te Ermeni cemiyetleri de darbe almış ve yeniden tesis edilmeleri ne maddi ne de siyasi anlamda mümkün olabilmıştır. Cumhuriyet’in çeşitli dönemlerinde yürürlüğe konan dernekler kanunları ve bu kanunları gündeme getiren baskıcı siyaset anlayışı, dernek türü örgütlenme açısından uzun yıllar caydırıcı ve engelleyici bir işlev görmüştür. AB süreci kapsamında çıkarılan 4 Aralık 2004 tarihli ve 5253 sayılı yeni Dernekler Kanunu ise, sivil toplum içinde örgütlenmenin görece özgürleştiği yeni bir dönemin başladığına işaret etmiştir.

Kısaca özetlersek, 1938 Cemiyetler Kanunu tam anlamıyla bütün toplumu “zapturapt” altına almıştır. 1946’da demokratik düzene geçme hazırlığı içinde Kanun’da yapılan bazı değişikliklerle, tescil ve izin alma zorunluluğu ortadan

kalkmıştır. 1947’de kurulan ilk örneklerin ardından, önce DP iktidarı döneminde daha sonra da toplanma ve dernek kurma özgürlüğü getiren 1961 Anayasası’nın kabulünden sonra, Ermeni okulları mezun derneklerinin sayısında önemli bir artış olmuştur. 12 Mart 1971 askeri müdahalesinin 1961 Anayasa’sında yaptığı kısıtlayıcı değişikliklerin ardından, 1972 Dernekler Kanunu’yla yasakların kapsamı genişletilmiştir. 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Milli Güvenlik Konseyi’nin (MGK) kararıyla derneklerin faaliyeti durdurulduğunda, mezun dernekleri de etkinliklerini sona erdirmiştir. 1983’te yürürlüğe giren Dernekler Kanunu’na bağlı olarak dernekler yeniden toparlanmış, ancak 1972 ve 1983 kanunlarının getirdiği ek kısıtlamalar nedeniyle mezun dernekleri dışında Ermeni toplumu içinde başka derneklerin kurulması mümkün olmamıştır.¹¹⁹

Gerek 1972 gerekse 1983’te çıkarılan dernekler kanunlarında din, mezhep, tarikat, cemaat, ırk esasına dayanan veya adını kullanan derneklerin yasaklanması geniş kapsamlı tutulmuş ve derneklerin bölge, ırk, sınıf, din veya mezhep mensuplarına ayrıcalıklar yaratacak amaçlarla kurulamayacağı hükmü getirilmiştir. 1983’te çıkarılan kanun, “sakıncalı” bulunan amaçları daha açık ifade ederek, “Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde ırk, din, mezhep, kültür ve dil farklılığına dayanan azınlıklar olduğunu ileri sürmek veya Türk dilinden veya kültüründen ayrı dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak suretiyle azınlık yaratmak” amacıyla dernek kurulmasını yasaklamıştır.¹²⁰ Askeri müdahalelerle güçlenen yasakçı zihniyetin öncelikle Türkiye’de geniş sol kanat içinde ve Kürtler arasında örgütlenmeyi baskılamak

118 Bunların dışında tamamen sportif faaliyetler yürüten ve çeşitli spor dallarında takımlar kuran kuruluşlar ise spor kulüpleri olarak Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden itibaren faaliyet göstermektedir.

119 Toksöz 1983, “Dernekler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 372-377.

120 Aslandaş 1996, “1980 Sonrası Dernekler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 12, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 307-306.

amacında olduğu ve doğrudan gayrimüslim azınlıkları hedef almadığı söylenebilirse de, gayrimüslimlerin kendi kültürlerini korumak üzere kuracağı derneklerin de yasaklanmış olması, açıkça Lozan Antlaşması hükümlerine aykırıdır.

1983'teki düzenlemeler, merkezîyetçi bir anlayışla derneklerin denetimini ve taşınmaz mal edinmelerini de doğrudan İçişleri Bakanlığı veya mülki amirlerin takdirine bırakmıştır. Getirilen ek kısıtlamalara rağmen ilköğretim ve lise eğitimi veren Ermeni okullarından mezun olan gençlerin bir araya gelmesi ve yapılan etkinliklerle İstanbul Ermenilerinin sosyal ve kültürel hayatını canlı tutma ve yeniden üretme amacını taşıyan bu dernekler, 1984'te yeniden faaliyete geçmiştir. Ancak, maddi imkânları ve insan kaynakları kısıtlı kalmıştır.

Katılımcılar, 1983'ten sonra İstanbul Emniyet Müdürlüğü bünyesinde görev yapan "azınlıklar masası"nın keyfi tutumuyla çok zorlayıcı ve polise tedbirlere cevaz veren bir denetime maruz kaldıklarını anımsamaktadırlar. "Azınlıklar masasının" aynı zamanda "yabancılar masası"yla iç içe geçmesi nedeniyle de ayrımcı muamelenin pekiştiğini ifade etmişlerdir. Nitekim, Ergenekon davası içinde açığa çıkan, 2003'te gerçekleştirilen seminer toplantısında ele alınan "Balyoz Darbe Planı" dahilinde bazı gayrimüslim kuruluşların hedef gösterildiği ve bunlar arasında bazı mezun dernekleriyle Türkiye Ermenileri Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği'nin yer alması, "tehdit unsuru" algısının devletin asker kanadının zihniyetinde ne denli güçlü bir yere sahip olduğunu göstermektedir.¹²¹

Bu derneklerin faaliyetleri arasında Ermenice

Gayrimüslimlerin kendi kültürlerini korumak üzere kuracağı derneklerin de yasaklanmış olması, açıkça Lozan Antlaşması hükümlerine aykırıdır.

ve Türkçe tiyatro sahnelemek, dergi çıkarmak, 1970'lerde daha yaygın olmak üzere Türkiye ve dünya siyaseti üzerine tartışma toplantıları düzenlemek sayılabilir. Katılımcılar günümüzde bu derneklerin etkinliklerinin azaldığını ve gençlerin bu kurumlara eskisi kadar ilgi göstermediğini aktarmışlardır. Bunun nedenleri olarak da, Ermenice konuşanların azalmasını, tiyatro etkinliği düzenlemenin zorlaşmasını, maddi olanaksızlık karşısında yeni ve yaratıcı etkinliklere girişilememesini ve gençlerin Türkiye toplumu içinde popüler kültür etkinliklerine katılmayı tercih etmelerini saymışlardır. Dolayısıyla, çağın cazip kıldığı başka etkinlikler karşısında mezun derneklerinin ilgi çekmek için farklı kültürel ortamlar yaratması ve yeni iletişim ve kültürel etkinlik anlayışlarına uygun projeler geliştirmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bunun dışında, geçtiğimiz ocak ayında VADİP'in düzenlediği bir toplantıya katılan bir grup dernek yöneticisinin, bazı mezun derneklerinin birleşerek "cemaat dernekleri" çatısı altında daha etkin bir yönetime kavuşabileceği önerisini getirdiği anlaşılmaktadır.¹²²

2004'te çıkarılan 2908 sayılı yeni Dernekler Kanunu, önekilere kıyasla daha özgür örgütlenme imkânı sağlamaktadır. Yeni Kanun'la, "fiil ehliyetine sahip gerçek veya tüzel kişiler önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahip" olmuştur (madde 3). Kanun çerçevesinde sivil toplum kuruluşları olarak örgütlenmek de daha kolay hale gelmiştir. Gayrimüslim vatandaşlar açısından önemli olan bir değişiklik de, önceki kanunlarda din, mezhep, dil ve kültür esasına göre

121 "Orak Azınlık Eylem Planı", <<http://www.stratejikboyut.com/haber/orak-azinlik-eylem-planii--32908.html>>.

122 Agos 2011a.

dernek kurmayı yasaklayan hükümlere yer verilmemiş olmasıdır. Uluslararası faaliyette veya işbirliğinde bulunmak, yurt dışında temsilcilik veya şube açmak, yurt dışında kurulmuş olanlara katılmak (madde 5), benzer amaçlı dernek, siyasi parti, sendika ve mesleki kuruluşlardan yardım almak (madde 10), önceden mülki idare birimlerine bildirmek kaydıyla yurt dışındaki kurum ve kuruluşlardan aynı ve nakdi yardım almak (madde 21) ve taşınmaz mal satın alıp satmak (madde 22) gibi haklarla donanmış olmak da derneklerin faaliyet alanını genişletme ve etki yaratma potansiyelini artırma olanağı sağlamaktadır.

2000 yılının sonunda İstanbul'da kurulan Vakıflı Köyü Derneği, Anadolu Ermenilerin İstanbul'da kurduğu ilk dernek olmuştur. Amaçları arasında, üyeler arasında sosyal, kültürel, ekonomik dayanışma ve yardımlaşmayı gerçekleştirmek, gereksinimi olan üyelerin yakınlarına eğitim yardımı yapmak, Vakıflı Köyü'nün güzelleştirilmesi ve kalkındırılması için çalışmak yer almaktadır. Dernek, klasik hemşehri dayanışmasının ötesinde, bir sivil toplum kuruluşu gibi çalışmaktadır.¹²³ Çalıştayın katılımcıları arasında Vakıflı Köyü'ne mensup ve derneğe üye olanlar, köye özgü Ermeni lehçesinin yaşatılması için de çaba gösterildiğini ve Ermenistanlı dilbilimcilerden yardım aldıklarını belirtmişlerdir. Köyün iyi korunmuş olmasında, 1939'a kadar Fransız idaresine bağlı yaşamının etkili olduğu vurgulanmıştır. Derneğin kurulmasıyla birlikte, Anadolu'da tek kalan bu Ermeni köyüne gösterilen ilginin artmasından, Hatay ilindeki mülki amir, yerel yönetici ve iş adamlarının zaman zaman "pozitif ayrımcılık" yaparak destek vermelerinden memnun olduklarını, ama köyde bir okul olmamasının yarattığı

zorluğu ve "medyatik köy" olmanın da bazı bedelleri olduğunu ifade etmişlerdir.

Son yıllarda Ermeni toplumunda yeni bir örgütlenme modelinin benimsenmeye başladığının bir işareti olarak, farklı amaçlarla kurulmuş üç yeni dernekte söz edilmiştir. Bunlardan kısa adı HAY-CAR olan Hayrat Canlandırıcı ve Araştıran Mimar ve Mühendisler Dayanışma Derneği, ilk toplantısını 1999'da yapmış ancak resmen 2007'de kurulmuştur. Türkiye Ermenileri arasında mesleki bir dernek olarak örgütlenen HAY-CAR, Türkiye'de mühendislik ve mimarlık alanında birçok projeye katılmış ve mesleki bilgilerin gelişmesi amacıyla birçok etkinlik düzenlemiştir. HAY-CAR'ın öne çıkan faaliyet ve projeleri arasında, Türkiye'deki Ermeni mimarisi, tarihsel anıtları, kilise ve manastırlarına ilişkin yaptığı çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında, Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi'nin restorasyon çalışmasının tanıtımı; Kumkapı Meryem Ana Kilisesi ve Mektebi Vakfı bünyesindeki Vortvots Vorodman Kilisesi'nin İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti etkinlikleri kapsamında ele alınan restorasyon çalışması; Karadeniz, Van, Muş, Elazığ, Diyarbakır'da Ermeni mimarisinin özgün örneklerinin incelenmesi ve bazı Ermeni vakıflarının bünyesindeki hastane, okul binaları ve konutlarının yeniden projelendirilmesi yer almaktadır. Bazı katılımcılar, HAY-CAR örneğinden hareketle benzer mesleki derneklerin kurulmasının hem Ermeni toplumu içinde çağdaş bir dayanışma olanağı sağlayacağını hem de geniş toplumla ilişkilerin geliştirilmesinde etkili olacağını ifade etmişlerdir.

İstanbul'da yaşayan Malatyalı Ermenilerin Ağustos 2010'da kurduğu Malatyalı Hayırsever Ermeniler Derneği (Malatya Hay-Der) ilk bakışta bir hemşehrilik derneği gibi görünse de, Vakıflı Köyü Derneği örneğinden farklılık göstermektedir. Dernek yöneticileri, Türkiye ve yurt dışındaki Malatyalı Ermenileri bir araya

¹²³ Vakıflı Köyü'nün tarihçesi ve Derneğin etkinlikleri için bkz. Özdoğan vd. 2009, s. 264-268.

getirme ve aralarında kültürel/sosyal dayanışmayı artırarak sosyal paylaşım sağlamanın yanı sıra, “ülkemizin toplum yapısının temel taşlarından biri olarak geçmişten beri toplum yaşamına büyük hizmetlerde bulunmuş azınlıkların değerlerini koruyabilmek, yaşatabilmek, sonraki nesillere aktarabilmek ve ülke kültürüne katkıya devam edebilmek” amacıyla olduklarını ilan etmişlerdir. Hedefleri arasında da, Malatya kökenli Ermeni gençlerin tarih ve kültür bilinçlerini artırmak, atalarının bıraktığı değerlerin farkında olmalarını sağlamak bulunmaktadır. Kültürel asimilasyona engel olmak için, gençlerin, bilgi, belge, kayıt ve anıların aktarılması yoluyla Anadolu’da tamamen yok olmaya yüz tutmuş Ermeni mirası hakkında bilinçlendirilmesinin elzem olduğu düşünülmektedir. Dernek yöneticileri, Malatya Valisi, Belediye Başkanı ve sivil toplum kuruluşlarıyla ilişkiler kurarak Malatya Ermeni Mezarlığı ile Taş Horan ve Venk’teki Surp Lusavoriç Kiliseleri’nin bakımı ve onarımı için geliştirilen projelere aktif destek sağlamaktadırlar. Bu tür girişimlere Malatya halkının da sıcak baktığı anlaşılmakta ve onlarla geçmiş paylaşımları hatırlayıp kaynaşmanın, yörenin ortak tarihsel kültürel zenginliğini bir nebze de olsa yeniden üretmenin yolunu açacağına inanılmaktadır. Derneğin girişimleri, halen Malatya’da yaşayan çok az sayıdaki Ermeni tarafından coşkuyla karşılanmıştır.¹²⁴ Dernek yöneticisi ve üyesi olan katılımcılar, Anadolu’daki tarihsel Ermeni varlığının ve

kültür mirasının hatırlanmasında gerek mezun derneklerinin gerekse diğer kültür kuruluşlarının yetersiz kaldığını, İstanbul’da yaşayan Anadolu kökenli Ermenilerin bu tür girişimlerinin Türkiye toplumu içinde farkındalık yaratma ve kültürel değerlerin canlandırılmasını sağlamak adına Ermeni toplumu içinde önemli bir yeni açılım olduğuna işaret etmişlerdir.

Ekim 2010’da İstanbul’da faaliyete geçen Dersim Ermenileri İnanç ve Sosyal Yardımlaşma Derneği ise, yepyeni bir oluşuma işaret etmektedir. Derneğin kurucusunun de katıldığı çalıştaylarda, Dersim’de 1915’te Aleviliği kabul eden çok sayıda Ermeni’nin torunları olan bir grubun artık Ermeni kimliklerini açıkça yaşamak istediği anlatılmıştır. Mahkemeye müracaat sonucunda isim değiştirip, kimlik belgesinde de din değişikliğinin (Müslüman yerine Hıristiyan) tescil edildiğini belirten katılımcı, mensup olduğu kalabalık aşiret grubunun içinde aslında Ermeniliğin hiç unutulmadığını ve yakın zamanlara kadar gizli bir kimlikle yaşadıklarını ifade etmiştir. “Ermenilik bitsin, kültürü yok olsun diye” Tunceli’de idari makamların Ermeni mezar taşlarını söktürdüğüne ve kiliseleri kazıdığına tanık olduktan sonra yetişkin bir yaşta buna tepki olarak Ermeni kültürel yaşamı içinde var olmayı seçtiğini anlatan katılımcı, derneğin kuruluş amaçlarından birinin de kendisiyle aynı durumda olanları Ermeni kültürünü sahiplenmeye çağırarak olduğunu söylemiştir. Buna karşın, Ermeni toplumu içinde de kendilerini tanımak istemeyenler, Hıristiyanlıklarından kuşku duyarak ayrımcılık yapanlar olduğuna işaret etmişlerdir. Yalnızca Dersimli Ermeniler arasında değil, İstanbul’daki Ermeni toplumu içinden de bir dayanışma sağlamak için kurdukları derneğin dışlanmak istendiğini dile getiren katılımcı, İstanbul Ermeni Apostolik Kilisesi’nin, İstanbul’a görece yeni göç etmiş olan Dersimli Ermeni ailelerin Hıristiyanlığa kabul edilmeleri için Kilise’de belli bir eğitim sürecinden geçmelerini şart koşmasının da

¹²⁴ Derneğin kuruluş amacı ve projeleri için bkz. *Arguvan Haber* 2010, “Malatya Hayder Basın Bildirisi”, <http://www.arguvan-haber.com/malatya-hayder-basin-bildirisi.html> ve *Armenian on web Forum* 2009a, “Bizler Malatya’nın Yerlisiyiz”, <http://team-aow.discuforum.info/t7133-Bizler-Malatya-n-n-Yerlisiyiz.htm>; *Armenian on web Forum* 2009b, “Malatya-Merkez-Surp Asdvadzadzin Taş Horan Ermeni Kilisesi”, <http://team-aow.discuforum.info/t3200-malatya-Tas-Horan-Ermeni-kilisesi.htm>.

güçlükleri ikiye katladığını anlatmıştır. Günümüzde sayıları giderek artan bir şekilde karşımıza çıkan “Müslümanlaş(tırıl)mış” Ermenilerin sesi, 1915’in yarattığı yıkım, zorlama ve altüst oluşun uzun dönemler gizli kalmış bir boyutunu açığa çıkarmaktadır. Ancak bu insanların Ermeni kimliğiyle var olmayı seçmelerinin, Ermeni toplumu içinde bazı kesimleri tedirgin ettiği, bunun da daha çok Türkiye’de siyasal ve bürokratik otoritelerin Ermenilere karşı sergilediği ayrımcı tutumları körükleyebileceği endişesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Bu görece yeni derneklerin kurulmasından önce, 1990’ların ikinci yarısından itibaren çeşitli etkinliklerle seslerini duyurmaya başlayan sivil aktivist oluşumlar da gündeme gelmiştir. Genç kuşak İstanbullu Ermeni kadınların 1998’de Ermeni toplumu içinde kadın-erkek eşitliği, toplumsal cinsiyet temelli rol kalıpları ve kadın kimliğiyle ilgili sorunlar üzerine başlattığı tartışma, Ermeni kadınlarının tarihini gündeme getirme ve Osmanlı/Türkiye’deki Ermeni kadın hareketini hatırlatma amacını da taşımaktaydı. Bu kadınlar, Getronagan ve Esayan liseleri mezun derneklerinde 1999 ve 2000’de düzenledikleri panel, seminer ve sergi gibi etkinlikleri müteakip 2001’de Hay-Gin Platformu’nu kurdular. Platformun adı, Osmanlı kadınlarının 19. yüzyıl ortalarında başladıkları aile, eğitim, çalışma ve siyaset hayatındaki özgürleşme mücadelesi içinde önemli roller üstlenmiş beş öncü Ermeni feminist yazar, edebiyatçı ve aktivistten biri olan Hayganuş Mark’ın 1919-1933 yıllarında editörlüğünü yaptığı *Hay-Gin* (Ermeni Kadını) dergisine dayanmaktadır. Cumhuriyet tarihinde Ermeni kimliği üzerinden ilk örgütlenmelerden biri olan Hay-Gin Platformu, cemaat dışında kamusal alanda da varlık göstermiş ve Türkiye’deki diğer kadın kuruluşlarıyla işbirliğine girmiştir.¹²⁵

125 Osmanlı-Türkiye’de Ermeni feminist hareketi için bkz. Ekmekçioğlu 2006, *Bir Adalet Feryadı*:

Ermeni gençleri arasında sivil aktivist bir kesim, Hrant Dink’in Ocak 2007’de hunharca katledilmesinden sonra Nor Zartonk (Yeni Uyanış) ismiyle bir sivil oluşumu hayata geçirmiştir. Amaçları arasında “Türkiye Ermeni Toplumu’ndan yola çıkarak Türkiye halklarının entelektüel gelişimlerini sağlamaları yolunda çalışmalar yapmak” olduğunu bildiren bu sivil platform, “Türkiye’de Azınlık Olmak” adlı anket çalışmasından, Türkiye’de demokratikleşme, sivilleşme, insan hakları, Türkiye halklarının özgün kültürel zenginliklerini konu alan siyasi ve kültürel tartışma toplantılarına ve internet radyoculuğuna uzanan geniş kapsamlı faaliyetler yürütmektedir. Her ne kadar platform Ermenice bir ad taşısa ve kurucuları arasında Ermeni gençler öne çıkmış olsa da, eşitlik ve özgürlük ilkelerini benimseyen, ırkçılığa, cinsiyetçiliğe ve her türlü ayrımcılığa karşı olan herkesin katılımına açık tutulmuştur. Nor Zartonk, Türkiye Ermeni toplumunun karşılaştığı sorunların eşit vatandaşlık düzleminde irdelenmesini ve Ermenilerin iç yönetiminde sivilleşmenin esas olması gerektiğini savunmaktadır.¹²⁶ Katılımcıların arasındaki Nor Zartonk üyeleri, Ermenice-nin korunmasını ve çocuklarla gençler arasında yaygınlaşmasını önemsediklerini, okul dışı bir mecra olarak internet radyosu yayıncılığında Ermenice programlara özel bir yer verdiklerini belirtmişlerdir. Ermeni toplumunun sorunlarını, sadece çeşitli kesimlerden gelmiş insanların katıldığı TESEV çatısı altında düzenlenen çalıştaylarda değil, Ermeni toplumu içinde de sürekli tartışmak gerektiğini ifade eden Nor Zartonk üyesi bir katılımcı, şunu önermiştir:

Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar, Aras Yayıncılık; Hay-Gin grubunun etkinlikleri ve Platformun kuruluşu için bkz. a.g.e. s. 334-335; ve Özdoğan vd. 2009, s. 382-384.

126 Nor Zartonk’un amacı, faaliyetleri ve basına yansımış söylem ve çalışmaları için bkz. Nor Zartonk (Yeni Uyanış), <<http://norzartonk.org>>.

Yasaların değişmesini istiyorsak, ayrımcı uygulamalardan şikâyetçiysek, o zaman taleplerimizi dile getirmeliyiz; üst makamlara dilekçeler vermeliyiz. Hak aramak için daha aktif vatandaşlar olmalıyız.

Mezun derneklerinin, Ermeni kurumlarının yaşatılmasında cemaat vakıfları kadar merkezi bir rol oynamasalar da, uzun yıllar Ermeni kültürünün yeniden üretilmesinde çeşitli yasal kısıtlamalar ve bürokratik engellere karşın önemli bir işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır. 2000’li yıllarda kurulan dernekler ise, bir yandan yeni girişim ve projelerle İstanbul ve Anadolu’da Ermeni tarihine ilişkin kültürel varlığın hatırlatılması, canlandırılması yönünde önemli bir katkı sağlarken, diğer yandan, bir katılımcının ifadesiyle Türkiye’de son dönemde başlayan “utangaç yüzleşme”ye aracı olmaktadır. Hay-Gin ve Nor Zartonk gibi sivil platformlarla birlikte ve 1990’ların ortasından günümüze gelen süreç içinde değerlendirildiğinde, yeni örgütlenme biçimlerinin “cemaat içinde kapalı yaşama” refleksinin giderek daha fazla terk edildiğinin bir kanıtı olduğunu söyleyebiliriz.

Hrant Dink’in “hayallerini, mücadelesi, dili ve yüreğini yaşatmak amacı” ve “yurttaşlık bilincine sahip bireylerden oluşan şeffaf bir toplum yapısı içinde etnik, dini, kültürel ve cinsel tüm farklılıklar için, herkes için demokrasi talebi”yle 2007 yılında İstanbul’da kurulan Uluslararası Hrant Dink Vakfı ise, çok özel bir konuma ve işleve sahiptir. Vakıf, Hrant Dink’in Türkiye’de başta Ermeni kültürü olmak üzere bütün farklı kültürlerin tarihsel geçmişleriyle bağlarını koparmadan günümüzde yaşatılması ve yarına aktarılması; Türkiye’nin her alanda demokratikleşmesi; Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi ve toplum katında diaspora ve Ermenistan’la diyalog kurulması için verdiği mücadeleyi devam ettirmek amacıyla faaliyet göstermektedir.

Nefret söylemine karşı farkındalık yaratmayı, milliyetçilik ve ırkçılıktan arındırılmış tarih çalışmalarına destek vermeyi, her türlü önyargı ve ayrımcılığı yok etmek üzere farklı kültürel gruplar arasında diyalogu artırmayı ve ortak tarihsel/kültürel mirasın korunmasını hedefleyen Vakıf, bu doğrultuda ses getiren birçok etkinliğe imza atmıştır. Yurt içi ve dışındaki çeşitli medya ve sivil toplum kuruluşlarıyla, üniversite ve eğitim kurumlarıyla kurduğu işbirliğiyle de geniş bir etki alanı yaratmaktadır.¹²⁷

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Türkiye Cumhuriyeti’nde Türkiye Ermenilerinin dinsel, toplumsal ve kültürel yaşamlarını sürdürmelerinde merkezi önem taşıyan kurumların büyük çoğunluğu Osmanlı döneminde kurulmuş “cemaat vakıflarıdır”. İslam hukuku normlarına ve Osmanlı yönetiminin millet sistemi pratiklerine göre tesis edilmiş olan cemaat vakıfları, Cumhuriyet’in kurulma aşamasında Lozan Antlaşması’nın azınlık haklarına ilişkin hükümleriyle koruma altına alınmıştır. Üst hukuk özelliği taşıyan bu uluslararası antlaşmanın hükümlere atfettiği yükümlülüğe karşın, Cumhuriyet döneminde çıkarılan yasalar ve uygulanan ayrımcı politikalar genelde gayrimüslim azınlıkların Lozan Antlaşması’nda öngörülen eşit vatandaşlık konumuna ve pozitif haklarına aykırı kısıtlamalar getirmiştir. Merkezîyetçi, dinsel ve etnik farklılıklar karşısında homojenleştirici bir ulus-devlet modelini dayatan Cumhuriyet rejimi, Ermeni cemaat vakıflarının idamesini çok zorlaştıran koşullar getirmiştir.

Cemaat vakıflarının maddi varlığını tehdit eden uygulamaların başında, gerek Vakıflar Kanunu çerçevesinde gerekse hukuk dışı idari kararlar-

¹²⁷ Vakfın kuruluş amacı, hedefleri ve faaliyetleri için bkz. Hrant Dink Vakfı, <<http://www.hrantdink.org>>.

la, tasarruflarındaki taşınmazların tesciline getirilen engellerle tapuya kayıtlı bile olsa mevcut taşınmazlarına Vakıflar İdaresi'nce el konulması olmuştur. Tüzel kişiliği haiz olmakla birlikte cemaat vakıflarının uzun dönemler boyunca taşınmaz edinmelerinin kısıtlanması, mülkiyet haklarının ancak sınırlı kullanılabilmesi sonucunu getirmiştir. Mülkiyet haklarının ihlalindeki en üst nokta, 1974'te Yargıtay'ın tamamen siyasi ve ideolojik bir refleksle "yabancı" tüzel kişilerin taşınmaz edinemeyeceği doğrultusunda verdiği hukuk dışı karar olmuştur. 1960'lardan yakın geçmişe kadar gelen süre içinde Ermeni cemaat vakıfları el konulan taşınmazlarının iadesi veya tazmini için Türkiye'de hukuk mücadelesi vermiş, son dönemde bu mücadeleyi AİHM katında sürdürmüştür.

AB sürecine giren Türkiye'de gündeme gelen reformlar çerçevesinde tüm cemaat vakıflarının geçmişteki taşınmaz kayıplarını telafi edici yeni yasaların çıkarılması olumlu gelişmelere neden olmakla birlikte, Osmanlı döneminde vakfiye senetleri olmadan kurulan ve daha sonra (1935) cemaat vakfı olarak tescil edilen kurumların özel durumlarını dikkate alan ve Lozan Antlaşması çerçevesinde de pozitif haklarının serbest ve geniş kullanımına olanak verecek yasal düzenlemelerin olmaması, katılımcıların da eleştirdiği temel noksanlık olarak belirlemektedir. Vakıflar İdaresi'nin ayrımcı tutumundan ve idari tutarsızlıklardan kaynaklanan engellemeler de cemaat vakıflarının idamesini güçleştirmektedir. İster yasa yapım sürecinde ister icraat ve yargı katında olsun, gayrimüslim "azınlık"ları "yabancı" addeden, "mütekabiliyet"e sığınan ve "tehdit algısı"na dayanan zihniyet karşısında hak aramak ve hukuk mücadelesi vermek büsbütün zor olmaktadır. Yine de katılımcılar, büyük çoğunlukla "hukuk mücadelesi"nden vazgeçilmemesi, "anormal" koşullara rağmen "normal vatandaşlık hakları"nın dile getirilmesi ve "demokratik" yöntemler içinde "talep

edilmesi" çağrısını yapmışlardır. Bu çağrının cemaat vakıflarına ilişkin özel bir yanı olmakla birlikte, "Türkiye'nin demokratikleşmesi" kapsamında daha geniş bir talebe dayandığını ve tüm yurttaşların katılımına yönelik yapıldığını da belirtelim.

Osmanlı döneminden kalan kurumlar içinde sadece cemaat vakıflarının tüzel kişiliğe sahip olması ve son dönem çıkan yeni yasayla da hükmi şahsiyetinin kısmen güçlendirilmiş olması önemsenmektedir. Ayrıca, geçmişte faaliyet alanlarını kısıtlayan ve vakıflar arasında yardımlaşmayı engelleyen bazı düzenlemelerin yürürlükten kalkmış olması sevindiricidir. Ancak, yurt dışındaki vakıflarla işbirliğinin, kanun hükmünce – zaten olmayan ve olmadığı bilinen– "vakfiye senedi"nde belirtilen amaçlar arasında yer alması şartına bağlı tutulmuş olması, esefle karşılanmıştır. Medeni Kanun'un (madde 101) "cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurulamaz" hükmüyle yeni vakıfların kurulmasının engellenmiş olması da örgütlenme özgürlüğünü kısıtlamaktadır. Bunun en son örneği, Bitlis-Bingöl Ermenilerini Kalkındırma Derneği'nin vakfa dönüşmesi için yapılan başvurunun reddedilmesi olmuştur. Türkiye Diyanet Vakfı'nın Sünni-Müslümanlara hizmet amacıyla kurulmuş olduğu düşünüldüğünde, Medeni Kanun'un getirdiği bu kısıtlanmanın ayrımcı bir anlayışla uygulandığı açıktır.

Vakıfların idamesi bu kurumların yönetiminde karşılaşılan sorunlar nedeniyle de güçleşebilmektedir. Yasa gereği vakıfların yönetiminde yasal zemine dayanan bir eşgüdümün yoksun bırakılmasının yanı sıra, iç yönetim teamüllerinden kaynaklanan bazı uygulamalar da etkin bir yönetimin gerçekleşmesini engellemektedir. Bu konuda en çok eleştirilen hususlar, şeffaflığın olmaması, yöneticilerin belirlenmesinde ve seçiminde demokratik bir katılıma yer verilmesi, bazı olumlu örnekler dışında kemikleşmiş

yönetici kurullarının çağın gereklerine uygun projeler geliştirmemesidir. Maddi olanaklar elverdiği ölçüde donanımlı, iyi eğitim almış, maaşlı profesyonel idareciler istihdam ederek bir tür icra kurulu oluşturmak cazip bir öneri olsa da, henüz yasada ve yönetmeliklerde buna izin veren hükümler mevcut değildir.

Cemaat vakıflarına, bir katılımcının benzetmesiyle “dar bir elbise biçildiği” açıktır. Bu kurumlara hükmi şahsiyet tanınmış, ama “özerklik alanı” kısıtlı bırakılmıştır. Tüm gayrimüslim azınlık kurumları düşünüldüğünde cemaat vakıfları dışında hiçbirinin tüzel kişiliği haiz olmaması, genel olarak gayrimüslim azınlıklara en başından beri kendi aralarında örgütlenme özgürlüğü tanınmadığını göstermektedir. Gayrimüslim azınlıkların varlıklarını koruma ve yeniden üretmesinde hayati önem taşıyan cemaat vakıflarına da çok dar bir örgütlenme alanı tanınmıştır. Son dönem yapılan reformlar doğrudan örgütlenme özgürlüğünün genişlemesine olanak sağlamamaktadır. Lozan Antlaşması’nda tanınan pozitif hakların, günümüzde “azınlık haklarını” çok daha geniş manada ele alan çağdaş uluslararası sözleşmeler uyarınca yeniden yorumlanarak yasal güvenceler altına alınması gerekmektedir. Türkiye’de siyasi çevrelerde ve devlet katında, “Lozan Antlaşması’nın çiğneneceği” iddiasına sığınarak bu doğrultuda politika üretmekten kaçınılmaktadır. İddianın arkasındaki ‘ideolojik bagajın’, azınlık haklarına ilişkin bir “paranoya” içerdiği malumdur. Ancak Türkiye’nin taraf olduğu Kopenhag Kriterleri ve başka uluslararası sözleşmeler, aslında sadece Lozan Antlaşması’daki azınlık haklarına ilişkin yükümlülükleri yerine getirmeyi değil, bunun ötesinde yeni düzenlemelere gidilmesini gerektirmektedir.

Cemaat vakıflarının yönetiminde yasal olarak eşgüdümüne olanak sağlanmamasına karşın,

maddi sorunlarının giderilmesi, mal varlığının tespiti ve korumaya alınması, vakıflar arasında maddi dayanışma sağlanması, bilgi ve deneyimlerin paylaşılması amacıyla yeni sivil oluşumlar gündeme gelmiştir. Son dönemde vakıflar arasında maddi dayanışmayı mümkün kılan yasal düzenleme de bunun itici güçlerinden biri olmuştur. Diğer yandan, Ermeni toplumu içinde patriklik dışında sivil temsil yetki ve vakıfların koordinasyonuna yönelik sivil bir yapılanma arayışı, 1990’ların sonlarında başlamıştır. Başlangıçta Ermeni toplumu içinde patriğin sivil temsil yetkisinin sorgulanmasıyla başlayan tartışma, “cemaat içi yönetimin” ayrı bir sivil önderliğe ihtiyacı olup olmadığının irdelenmesiyle devam etmiştir. Katılımcılar arasında, vakıfların yönetimine ilişkin yapılan tartışmada, yasal zemine dayanmayan herhangi bir üst sivil oluşumun etkin olamayacağı çekincesi bir yana bırakılırsa, aslında birbirini dışlamayan, iki ayrı duruş belirginleşmiştir. Birincisi, kolektif bir çözüm arayışından hareketle, geçmişte bir dönem uygulanan seçilmiş bir “merkez müteveli heyeti” gibi ortak bir yönetim heyetinin oluşmasından, ikincisi ise bireysel hakları ön plana çıkararak herhangi bir cemaat içi örgütlenmenin dışında, Türkiye toplumu içinde eşit yurttaşlığa dayanan ortak “demokratik mücadeleye” katılımdan yanadır. Sivilleşmeyi tamamen “cemaat” dışında ve Ermeni yurttaşların her türlü etnik köken ve dinsel inancı mensup başka yurttaşlarla birlikte hareket ettiği inisiyatiflere katılımı olarak yorumlayanlar, VADİP gibi oluşumlara da mesafeli yaklaşmaktadırlar. Sivil bir üst yapılanmadan yana olanlar VADİP’i eleştirirken, platformun umut edildiği kadar etkin olamamasını, yaptırım gücü taşıyamamasını yanı sıra güçlü vakıfların işbirliği ve “ortak havuz” konusunda samimiyetsiz davranması gibi cemaat içi faktörlere bağlamışlardır.

Vakıfların yönetiminde eşgüdüm sağlanması için sivil bir oluşuma önem verenler, daha etkin olabilmesi için yasal zeminin sağlanmasının aslında “pozitif ayrımcılığın” bir gereği olduğunu da vurgulamışlardır. Eşit yurttaşlık zemininde ortak demokrasi mücadelesini savunanlar, “mağduriyet” konumunu pekiştirdiği gerekçesiyle karşı çıktıkları pozitif ayrımcılığın gayrimüslim azınlıkları edilginlenleştirdiğini, dolayısıyla onların da her şeyi devletten bekler hale geldiklerini iddia etmişlerdir.

Cumhuriyet’in kuruluşundan beri azınlık haklarının korunmasına yönelik yükümlülüklerin büyük ölçüde yerine getirilmediği ve eşit vatandaşlık statüsüne aykırı ayrımcı politikaların uygulandığı Türkiye’de, “pozitif haklar”ın içinin boşaltılarak anlamını yitirmesi şaşırtıcı olmasa gerektir. Ne var ki, yüzyıllara dayanan geçmişi olan azınlık vakıflarının sivil taraflardan daha özgürce yönetilebilmesi için, bireysel eşit yurttaşlık haklarına paralel biçimde, kurumsal yapıları gereğince pozitif haklar talep etmesi kaçınılmazdır. Vakıfların maddi varlığını koruyup geliştirmesi için taşınmazların tasarrufundan vakıf yönetici seçimlerine, münferit veya ortak proje geliştirmeye, yurt içi ve yurt dışında benzer kurumlarla etkin işbirliğine uzanan geniş bir alanda evrensel hukuk normlarına uygun bir biçimde örgütlenme özgürlüğüne sahip olması gerekmektedir. Yeni bir kurumsal yapılanmaya olanak verecek yasal düzenlemelerin talep edilmesinde “pozitif haklar” mantığı sağlam bir dayanak sunmaktadır.

Lozan Antlaşması’nda tanınan haklara rağmen vakıflara devlet ve yerel yönetimlerin bütçesinden katkı sağlanmadığı gibi, kendi çabalarıyla gelişmeleri de engellenmiştir. Ancak, son dönemde bazı olumlu gelişmeler dikkat çekmektedir. Örneğin, Diyarbakır’da yerel yönetimin Surp Giragos Kilisesi’nin restorasyonuna katkıda bulunması;

İstanbul’da Bakırköy Belediyesi’nin Dadyan Okulu’nun bahçesinde modern bir okul binasının inşa edilmesine destek vermesi; Şişli’de Karagözyan Yetimhanesi Vakfı’na ait daha önce bazı şahıslarca el konulmuş arazinin yeniden Vakfın tasarrufuna iade edilmesinden sonra burada kira geliri getirecek bir binanın inşa edilmesi için hazırlanan projenin hayata geçirilmesinde Başbakan Erdoğan’ın girişimde bulunması, istisnai durumlar olmakla birlikte umut vericidir.¹²⁸ Bu ve benzer desteklerin kalıcı ve sürekli olması beklenir. Bu noktada AKP hükümetinden “dinsel hoşgörü” söyleminin dışına çıkarak sorunların çözümüne “etnik kimliğe” saygı ve hukuk normları çerçevesinde yaklaşmasını talep etmek zorunlu hale gelmiştir.

Vakıflardan farklı bir statüde kurulan mezun derneklerinin çeşitli yasal kısıtlamalara ve baskıcı uygulamalara rağmen “cemaat içinde” Ermeni kimliği ve kültürünün korunmasında uzun yıllar önemli bir işlev yüklenmiş olduğu açıktır. Son dönemde gençlerin katılımının azalması karşısında bu derneklerin çağdaş iletişim olanakları ve kültürel mecraların kullanılması yoluyla canlandırılması ihtiyacı belirlemiştir. Mesleki kuruluş, hemşehrlik dayanışması, Anadolu’daki Ermeni varlığının açığa çıkarılması gibi amaçlarla kurulan ve geniş toplumla ilişki içine giren yeni dernekler ve demokratik sivil inisiyatif çerçevesinde çalışmalar yürüten oluşumlar ise, Ermeni toplumu içinde yeni bir örgütlenme biçiminin yaratıldığını göstermektedir. Katılımcılar, farklı kanallar kullanılarak, toplumsal ve siyasal hayata katılımın artmasının Ermeni toplumunun “cemaat kabuğu”nun olumlu bir biçimde kırıldığına işaret ettiğini ve “seslerini duyurmak” açısından bu girişimlerin yaygınlaşarak gelişmesini umduklarını belirtmişlerdir.

¹²⁸ Dadyan Okulu için bkz. *Agos* 2010d; Karagözyan Yetimhanesi için bkz. *Hürriyet* 2011.

Tarihle Yüzleşme

Bu toprakların gerek uzak gerek yakın tarihine yeni bir gözle, daha geniş perspektiften bakmadan, tarihsel bilgi birikimimizi farklı kaynaklarla beslemeden, günümüzün özgürlük ve demokrasi sorunlarını ve bunların türevi olan Türkiye Ermenilerinin sorunlarını çözmek mümkün değildir. Zira, bugün Türkiye Ermenilerinin durumunu iyileştirmek için atılacak bazı adımların, bu dar açılı tarih yaklaşımı ve tarihsel bilgi eksikliği yüzünden, gerek devlet gerekse toplum tarafından dirençle karşılanması kuvvetle muhtemeldir. Örneğin, bazı noktalarda devletin Ermenilere pozitif ayrımcılık uygulayabileceğinden bahsettik. Bilindiği gibi pozitif ayrımcılık, o güne kadar özellikle devlet uygulamaları sonucu haksızlığa uğramış, sürekli mağdur olmuş kesimlere kamu otoritesince birtakım özel düzenlemeler getirilmesini içerir, yani bir anlamda geçmişin düzeltilmesidir. Bugün okullarda öğretilen, medya organlarıncı desteklenen, toplum nezdinde de genel kabul görmüş Osmanlı/Türk tarihi anlayışını benimseyen kitlelerin, Ermenilerin bu topraklarda, en hafif tabirle haksızlığa uğramış bir kesim olduğunu, dolayısıyla onlara bugün pozitif ayrımcılık yapılabileceğini kabul etmeleri hayli zordur. Ayrıca, devletin ve toplumun Ermenileri “hain ve güvenilmez” olarak nitelemesinin kaynağı da bu milliyetçi tarih anlayışdır. Bu yargılar kırılmadan Ermenilere yaklaşımın devlet ve toplum katında düzelmesi zordur.

Sadece Ermeniler üzerinden değil, daha geniş bir çerçeveden, örneğin Anayasa tartışmaları noktasından bakacak olursak, bir katılımcının dediği gibi, tarihi doğru yazılmayan bir ülkenin

doğru bir anayasaya sahip olması da mümkün değildir; çünkü bir ülkenin anayasada belirlenen siyasi yapısı o ülkenin tarihi üzerine bina edilir: “Tarih dediğimiz şey aslında tam tarih değil mülkün temeline dair bir şeydir. Mülkün temeline dair şeyler de konuşulmadığı sürece yasalar sallanır.” Buradan da anlaşılacağı üzere, Türkiye’de tarihle yüzleşme Ermenilerin başına gelenlerle sınırlı değildir; Türklerin Orta Asya’dan göçünden padişahların annelerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne kadar yaratılan Türk tarihi mitinin bütün unsurlarını kapsar. Dolayısıyla, Türkiye’de demokratikleşmenin önemli bir adımı da tarihle yüzleşmektir.

Peki, “tarihle yüzleşme” ne demektir? Bir katılımcının dediği gibi, tarihle yüzleşmek, “her şeyi unutam, yeniden başlayalım” demek değildir. Tam tersine, tarihle yüzleşmek hatırlamaktır, her şeyin konuşulabilir olduğunu kabul etmektir, bir çeşit hesaplama.

KUTSAL TARİH ANLAYIŞI

Türkiye’de ise, çerçevesi devlet tarafından belirlenmiş Türk tarih anlatısına adeta kutsal, dokunulmaz bir olgu olarak bakıldığı söylenebilir. Tarih, muktedirler tarafından bir kere yazıldıktan ve benimsendikten sonra, onunla çelişen en ufak bir iddia veya yorum bile büyük bir infiale yol açabilmekte, “Türklüğe” hakaret olarak algılanabilmektedir. Tarih, neredeyse dinsel bir olgu, “kendi yapar kendi tapar” sözüne iyi bir örnek haline getirilmiştir. Osmanlı devletinin kuruluş yeri ve zamanından Atatürk’ün kişiliğine kadar her şey bu dokunulmazlığın konusu olabilmektedir. Yaratılan bu

dokunulmazlık halesi insanların tarihe özgürce bakmasını, dolayısıyla tarihte olan biteni bütün yönleriyle öğrenmesini engellemektedir. Bunun, sağlıklı bir tartışma ortamına zemin hazırlayan bir anlayış olmadığı, dolayısıyla terk edilmesi gerektiği açıktır.

Tarihe dair bütün tabuların, dokunulmazlıkların ortadan kalkması, milliyetçi bakışın tarihyazımı üzerindeki baskısının kırılması ve tarihin herhangi bir devletin günümüzdeki siyasi çıkarlarına göre yazılmaması gereklidir. Bu, kademeli bir süreç olarak düşünülmelidir. Türkiye’de tartışma alanını genişleterek normalleşme sürecinde önemli mesafeler kat edilmesini sağlayan birkaç dönüm noktasını belirtmek gerekirse, ilk önce Taner Akçam’ın 1990’ların başında yayımlanan *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* isimli kitabını zikretmek gerekir. Bu kitap zamanında putkırıcı bir işlev görmüş, normalleşmenin yolunu açmıştır. Benzer şekilde, Ayşegül ve Ragıp Zarakolu’nun yönetimindeki Belge Yayınları da Ermenilerin başına gelenlerle ilgili birçok kitap basmıştır ve basmaya devam etmektedir. 2005 yılında mahkemenin yasaklama kararı ve baskılar aşılarak İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde yapılan “İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları”¹²⁹ konferansı da “Ermenilere ne oldu?” sorusunun özgürce tartışılmasında bir dönüm noktası, bir sembol olmuştur.

Demokratikleşmeyi sağlamanın en önemli koşulu, bütün engelleri kaldırarak özgür tartışma ortamını yaratmaktır. Kuşkusuz burada en büyük rol devlete düşmektedir, çünkü fikirlerini açıklayanların, tarih çalışmalarını yapanların adli kovuşturmayla uğramasını ve belki de mahkûm olmasını engelleyebilecek kurum, yasama, yürütme ve yargısıyla

¹²⁹ Bu konferanstaki sunuşlardan oluşan aynı isimli kitap Mart 2011’de İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları’ndan çıkmıştır: Aral 2011.

devlettir. Daha açık bir şekilde söyleyecek olursak, hükümet(ler) ve meclis özgür tartışmayı ve düşünce özgürlüğünü kısıtlayan yasalar yapmamalı, mahkemeler de yasaları özgürlükçü bir bakışla yorumlamalıdır.

DERS KİTAPLARI

Yanlış tarihin nesilden nesile aktarılmasını sağlayan, ötekilere düşmanlığı besleyen en önemli vasıtalardan biri, okullarda okutulan tarih ders kitaplarıdır. Mutlu Öztürk’ün de söylediği gibi, lise tarih kitaplarında “adil Türkler ve nankör ötekiler” temasına çok sık rastlanır; Ermenilerin ihanete meyilli ve zalim bir millet oldukları vurgulanır.¹³⁰ Bütün bu yaklaşımlar, lise öğrencilerinin Ermenilere karşı genel bir düşmanlık beslemesine sebep olmaktadır. Öztürk’ün lise öğrencileri arasında yapılan bir ankete atıfla verdiği oranlar bunu çok net bir biçimde göstermektedir: Ankete katılanlara Ermeni denilince akıllarına ilk ne geldiği sorulmuş; %30,42’si “ihanet” veya “hainlik”, %16,25’i “nankör”, %8,33’ü de “düşman” yanıtını vermiştir.¹³¹ Dolayısıyla, sorunların çözümünün en önemli adımlarından biri bu ders kitaplarını ele almak ve yeni bir bakışla baştan yazılmasını sağlamaktır. Yeni ders kitapları hazırlanırken, insan hakları ve ayrımcılık hakkında uzman akademisyen ve hukukçulardan mutlaka görüş alınmalıdır.

¹³⁰ Öztürk 2009, “Tarih Ders Kitapları ve İnsan Haklarına Dair: Bazı Satırbaşları”, *Tarih Vakfı “Ders Kitaplarında İnsan Hakları” Projesi*, s. 262, 264, <<http://www.tarihvakfi.org.tr/dkih/download/mutlu%20ozturk.pdf>>

¹³¹ Metin 2007, *Lise Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Derslerinde Ermeni Meselesinin Öğretimi: Çağdaş Yayınlar, Mevcut Ders Kitapları, Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri Işığında Yeni bir Ünite Tasarımı*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara, s. 49 (Aktaran Öztürk, 2009, s. 266). Söz konusu anket Gazi Üniversitesi’nde yazılan bir yüksek lisans tezi için Çankırı’da altı farklı liseden 240 lise öğrencisiyle yapılmıştır. Örneklem itibarıyla bütün Türkiye’ye teşmil edilmesi zor olsa da oranlar çarpıcıdır.

1915 VE TÜRK ULUS-DEVLETİ

1915 olaylarının Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda çok önemli bir yere sahip olduğu, başka bir deyişle Cumhuriyet'in temelinde yatan olgulardan biri olduğu konusunda katılımcılar arasında fikir birliği olduğunu söylemek mümkündür. Hatta, bir katılımcıya göre Ermenilerin "başarılı" bir şekilde ortadan kaldırılması, Anadolu'da yeni bir devlet kurulabileceğine dair bir işaret olmuştur:

O soykırımı gerçekleştirebilme bilincidir bu devleti kuran. Yani, orada başarılı olunduğu için bir Türk devleti kurulabilir mantığı gelişmiştir. "Burada bir halkı yok etmek mümkün o zaman yeni bir halk yaratmak da mümkün" diye bakılmıştır.

Nitekim, zaman zaman yüksek mevkideki devlet adamları tarafından dillendirildiği üzere, Ermenilerin (ve Rumların) Anadolu'dan silinmesi, Türk ulus-devletinin kurulmasına elverişli demografik bir zemin yaratılmasının en önemli ayaklarından biri olmuştur. 1915 katliamları ile Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşunun bu şekilde iç içe geçmesi, Türkiye'de bu konunun konuşulmasını daha da zorlaştıran bir etkidir; çünkü bir katılımcımızın söylediğini tekrar edecek olursak, "1915'i tartışmak demek, bu devletin varlığını tartışmak demektir". En azından, birçok Türk'ün algısı bu yöndedir; 1915 tartışmaları devletin varlığına yönelik bir tehdit olarak görülmektedir. Bir katılımcı, 1915'te Ermenilere yapılanın tanım itibarıyla bir soykırım olduğuna inanan Türkler'in bile, bunu kabul edemeyeceğini, çünkü bunun Türk devletinin sonu olacağını söylemiştir. Tarihle yüzleşme gereği ile devletin varlığı arasındaki bu zihinsel bağ koparılmadan, özgür tartışma ortamı yaratmak ve tarihi konuşmak hayli zordur.

1915 VE MÜLKİYET MESELESİ

Bunun yanı sıra, kamuoyunda bunun kadar ifade edilmeyen ama katılımcıların sık sık

vurguladığı gibi, Ermenilerden zorla alınan menkul veya gayrimenkul mülkler, Cumhuriyet ekonomisinin dayandığı temel kaynakların en önemlilerinden biridir. Bu mal ve mülklere el koyanlar da, genellikle ya çeşitli düzeydeki yerel mülki amirler ya da o yörenin önde gelen kişileridir. Bugün yüzleşilmesi gereken en önemli ve zor meselelerden biri budur; çünkü birçok servetin kökeninin sorgulanması gerekecektir ki bunun da kuvvetli bir dirençle karşılaşacağını tahmin etmek zor değildir. Devlet bu mülk meselesinin araştırılmasına, "kurcalanmasına" yanaşmamıştır. Bu tutuma birçok örnek verilebilir. Bir katılımcının sözleriyle söyleyecek olursak:

Tarihsel olarak bakarsanız Anadolu'da, özellikle Ermeni nüfusun yaşadığı yörelerde özellikle 1935'lerde yangın çıkmayan nüfus dairesi yoktur, tapu dairesi yoktur, hep yanar, yanmıştır [...] Nüfus dairelerindeki nüfus kayıtlarının çok ilginç bir şekilde yenilendiğini [görürüz]. Özellikle azınlıkların yaşadığı yörelerde çok yoğun biçimde birkaç kez yenileme görmüştür kayıtlar, yani yeni baştan yazılmıştır. Her yazıldığında bilgiler eksik yazılır. Dolayısıyla, geriye doğru giderken mutlak bir sorunla karşılaşsınız [...] O açıdan müthiş bir sorun var [...] Eski kayıtlara ulaşmak zordur, kişiler soyadını aldığı gün doğmuş gibidir.

MGK'nın Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne 2005 yılında gönderdiği yazıda, Osmanlı dönemine ait Tapu Tahrir Defterleri'nin dijital ortama aktarılarak Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmesinin "etnik ve siyasi istismara" zemin hazırlama ihtimalinden dolayı sakıncalı olduğunu bildirmesi, bu tutumun hafızalarda hâlâ taze olan başka bir örneğidir.¹³²

¹³² *Hürriyet* 2006, "Tapu Arşivlerini 'Sınırlı' Kullanın", 16 Eylül, <<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/5109117.p.asp>>

1915'LE 'YÜZLEŞME'

1915'le 'yüzleşmek' gereklidir, ama kolay değildir; çünkü bu, inandığımız çoğu şeyin aslında doğru olmadığını veya en azından eksik olduğunu görmek demektir ve açık yürekli bir sorgulamayı gerektirir. Üstelik bunu yapması veya benimsemesi gerekenler birkaç birey değil, çok uzun zaman boyunca "tam tersi" gerçeklere inandırılmış bütün bir toplumdur. Türkiye özelinde yüzleşilmesi gereken tarih de oldukça kanlı ve acı dolu bir tarihtir. Ama toplumsal vicdanın temizlenmesinin, daha sağlıklı bir siyasi ve sosyal yapının temellerinin atılmasının yolu, kötü olanın, çirkin olanın bütün açıklığıyla konuşulmasıdır. Örneğin, Türkiye'deki popüler algı, Osmanlı ülkesinde halkların hep uyum ve barış içinde yaşadığı yönündedir. 1915'le 'yüzleşmek' için ilk önce bunun her zaman ve her yerde böyle olmadığı gerçeğini görmek gerekir. Bir katılımcımızın dediği gibi:

Türkiye'de romantiklik çok seviliyor, komşular şöyleydi, böyleydi [...] öyle değildi. Komşular zaten öyle böyle olsaydı bu derece olmazdı bu işler. Sanki Osmanlı dünyanın en entegre bir yeriymiş [gibi], hiç de beraber yaşanılmıyordu doğuda, seyregeydi [ayrı] hayatlar [...] sırf Türk köyleri, sırf Ermeni köyleri var ve bu köyler basılıyor karşılıklı [...] Ermeni kadınlar kaçırılıyor [...] Böyle bir tarihten geliyoruz ve böyle bir tarihten konuşmanın çok da güneşli bir konuşma olacağını sanıyorsanız aldaniyorsunuz. Çünkü çok kanlı bir konuşma o ve bu kanı duymadık henüz çünkü hep etrafından dolaşıyoruz.

Bütün bu zorluklara rağmen 1915'le 'yüzleşme'nin, böylece onu 'aşmanın', genel anlamda Türkiye'nin siyasi kültürüne olumlu katkısı olacaktır; çünkü bugün hâlâ ne yazık ki Türkiye'deki siyaset ve düşünce dünyası, kendinden olmayanın imhası mantığından kurtulabilmiş değildir. 1915'ten sonraki tarih boyunca da yaşadığımız topraklar, kitle katliamlarına sahne olmaya devam etmiştir

– Dersim, Maraş, Çorum katliamları gibi. Bir katılımcının ifadesiyle, "en büyüğüyle" hesaplaşmadığı için "küçükler" onu takip etmiştir.

1915 olayları, farklı olanın yok edilmesidir; bu eylemi meşrulaştırmak veya görmezden gelmek, bugün de güçlü olanın farklı olanı yok etmesini olağan karşılamak anlamına gelir. Demokratikleşme çerçevesinde, 1915'le 'yüzleşmek', Türkiye'nin de önünü açacak, daha barışçıl, daha demokratik ve özgür bir ülke olmasına vesile olacaktır. Katılımcılarımızdan birinin, bindiği takside şoförle arasında geçen diyalog, bu hadiseyle hesaplaşılmamasının, vicdanlarda mahkûm edilmemesinin nasıl yeni şiddet gösterilerine açık kapı bıraktığının bir göstergesidir. Kendisinin Tokatlı olduğunu söyleyen şoför, aslında ailesinin Kafkasya'dan geldiğini, dedeleri '93 Harbi'nde iyi savaştığı için devletin Tokat'ta onlara bir ev verdiğini söyler. Katılımcımız (Ermeni olduğunu şoför bilmemektedir), kendisine bu evin ne evi olduğu sorunca, şoför "kaçan" Ermenilerden birinin evi olduğunu söyler. Katılımcımız kendi bildiği kadarıyla Ermenilerin kaçmadığını, kaçırıldığını, yok edildiğini söyleyince, şoför, "Senin bildiğin çok doğru ve diyorum ki gelsinler gene aynı şeyi yapacağız!" demiştir. Bu tekil bir örnek gibi görünebilir, ama bu zihniyet maalesef halk arasında nadir görülen bir zihniyet değildir. Bu bakış açısı Ermenilerle sınırlı da değildir. Bu anlayışa göre "hak eden" herkes sürülebilir, katliama uğratılabilir. Bu zihniyetin, farklı grupların bir arada demokratik bir biçimde yaşamasına elvermeyeceği açıktır.

1915-1922 yılları arasında Ermenilerin maruz kaldığı soykırımın faillerinin ve sorumlularının kimler olduğu sorusu, tarihle yüzleşmenin önemli bir parçasıdır. Kimi katılımcılar, "bu kadar büyük bir şey komşunun komşuyu katletmesi olmadan olmuyor, bu sadece devletin bir ideolojisi değil, o meşrulaştırmaya

yarıyor,” diyerek, sivil halkın bir kısmının da bu öldürme ve yağma hareketine katıldığını belirtse de, failin “Türkler” olarak ifade edilmemesi gerektiği, “bunu Türkler yaptı” demenin doğru olmayacağı da söylenmiştir. Ermenilere yapılan muamelenin sorumlusunun, halkın bir kısmını bu işe ortak eden zamanın iktidar sahipleri olduğu görüşü ağırlıktadır. Öte yandan, 1915 olaylarını tanımlamak için, “mukatele” veya “kardeş kavgası” tanımlarının kullanılmasının doğru olmayacağı da katılımcılar tarafından belirtilmiştir; çünkü 1915 olaylarında iki eşit ve resmi tarafın dengeli bir mücadelesi söz konusu değildir. Bir tarafta, bir devlet mekanizması ve onun aygıtları, diğer tarafta ise bu aygıtlardan yoksun o devletin vatandaşı olan bir halk –Ermeniler– vardır.

1915 VE TÜRKİYELİ ERMENİ KİMLİĞİ

Türkiyeli Ermeniler 1915’i etnik kimliklerinin temeli haline getirmemiş olsalar da, 1915 onlar için bir travma kaynağıdır.¹³³ Çünkü, Türkiyeli Ermeniler hem “Türklerle” beraber yaşamaya devam etmişler, hem de devlet baskısı yüzünden 1915’i diaspora Ermenilerine kıyasla daha az gündeme getir(ebil)mişler, 1915’in yasını dahi tutamamışlardır. Dolayısıyla, soykırımın tanınmasının onlar için de manevi bir değeri vardır. Örneğin bir katılımcı şöyle demiştir:

Soykırım kabul edilse ne olacak? Şahsen benim gururum kurtulacak. Şahsen ben niye benim babaannem bir ara Emine oldu, bunun cevabını alacağım. Böylece, atalarımın yaşadıklarının “hakkı teslim edilmiş” olacaktır.

¹³³ Bu konuda şu kaynaklara başvurulabilir: Bilal 2004, *The Lost Lullaby and Other Stories About Being Armenian in Turkey*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi; Koçoğlu 2001, *Azınlık Gençleri Anlatıyor*, Metis Yayınları, İstanbul.

Bugün Ermenilerin dünyanın dört bir tarafına dağılmış olmalarının, Ermenistan’ın yoksul bir ülke olmasının, Türkiye Ermenilerinin sayısının bu kadar azalmış ve kültürlerinin yok edilmiş olmasının kaynağında, 1915 soykırımının yattığı açıktır.

1915 sadece kitlelerin imhası değildir. Bir halkın, tabiri caizse geleceğinin çalınması, geçmişe hapsedilmesidir. Daha somut söyleyecek olursak, bugün Ermenilerin dünyanın dört bir tarafına dağılmış olmalarının, Ermenistan’ın yoksul bir ülke olmasının, Türkiye Ermenilerinin sayısının bu kadar azalmış ve kültürlerinin yok edilmiş olmasının kaynağında, 1915 soykırımının yattığı açıktır. Çünkü Ermeniler bu olaylarda yalnız insan kaybetmekle kalmadılar, bu insanlarla birlikte bütün bilgi birikimlerini, eğitilmiş işgücünü, sanatlarını ve düşünce birikimlerini de kaybettiler. Bu devasa kayıp, anlaşılır bir şekilde, 1915’in onlar için merkezi bir yere oturmasına sebep oldu. Bir katılımcı bu durumu, “Biz geçmişe sığınan bir milletiz, yapacak başka bir şeyimiz yok,” şeklinde ifade etmiştir. Bu sözlere rağmen, hem 1915’in getirdiği yıkım, hem devletin baskıları, hem de Türkiye’deki Ermeni okullarında Ermeni tarihine dair okutulabilecek derslere getirilen kısıtlamalar sebebiyle sebebiyle bugün Türkiyeli Ermenilerin kendi tarihlerini bildiklerini söylemek mümkün değildir. Bu durum, toplumsal hafızanın yok olmasını, Ermenilerin kendilerine yabancılaşmasını beraberinde getirmiştir. Gazeteci kimliği de olan bir katılımcımız bu durumu şöyle açıklıyor:

Cemaat, yaşadığı kimlik erozyonu ortamında o kadar yabancılaşmış ki kendi geçmişini, kendi kökünü, kendi içtihadını bile unutmuş. 1863 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi kabul edildiğinde o dönemin koşullarında çok ileri bir zihniyeti temsil ediyor aslında. Ama bugün bu hafıza kaybolmuş [...] Türkiye’de Ermeni sorunu tabu olmaktan çıktıkça insanlar alternatif bir bilgi arayışında olabiliyorlar.

Bunu da gidip Ermeni komşularına sorabiliyorlar örneğin. Zannediyorlar ki Ermeniler kendi tarihlerine son derece vâkıf, o anlamda son derece donanımlı; halbuki böyle bir şey yok. Bugün Türkiye’deki Ermeniler kendi tarihlerini öğrenme olanağına sahip değiller. Cemaatin okullarında böyle bir olanak yok zaten.

Şunu da eklemek gerekir ki, Cumhuriyet’in gerek 1915 gerek Ermeniler konusunda takındığı tavır ve izlediği politika da 1915’i 1915’te bırakmamıştır. Devlet, acıları teslim eden, haksızlıkları gören, ölümlere saygı gösteren bir anlayış ve siyaset yerine, asıl suçlunun kurbanın kendisi olduğunu ispatlamaya girişmiştir. Bu, Ermeniler için 1915’in kendisi kadar yaralayıcıdır. Başka bir deyişle devlet, izlediği inkârcı, baskıcı, yok edici politikalarla, Ermenilere 1915’in yarattığı travmayı atlatma şansını hiçbir zaman tanımamıştır.

SOYKIRIMI ANMA TÖRENLERİ VE ÖZÜR KAMPANYALARI

Katılımcılar, 1915’in bütün yönleriyle ilk önce Türkiye’de –ama sadece burada değil– tartışılması gerektiği, bu olayın yaşandığı yerde çözüleceği kanısındadırlar. Bunun bir yansıması veya uzantısı olarak, soykırım kurbanlarının Türkiye’de özgürce anılabilmemesinin gerekliliği ifade edilmiştir. İHD, 2005 yılından itibaren yaptığı soykırımı anma etkinlikleriyle bu alanda öncü rolü oynamıştır. 2010 yılında da kurbanlar Türkiye’de Taksim Meydanı’nda ve Sirkeci Garı’nda kamusal bir törenle anılabilmektedir. 2011 yılında da benzer anma törenleri yapılmıştır. Sokaktaki anmalar, görünürlükleri yüksek olduğu için kamuoyunda belli düzeyde yankı uyandırmayı başarmıştır.

Daha evvel yurt dışında katıldığı bu tip anmaların yanı sıra geçen seneki adı geçen anmada da hazır bulunan bir katılımcımız, yurt dışındaki anmalarda “hiçbir şey hissetmemesi-ne” rağmen, buradaki anmada duyulandığını

söylemiştir. Katılımcıya göre aslolan, bu toprağın insanlarının tutumudur:

Ben dedelerim için ilk kez bu topraklarda bir mum yakma olanağını buldum, ilk kez. Orada bir gözyaşı dökmek olanağını buldum. Türkiyeli dostlarla bu acıyı paylaşmak Amerikan Başkanı’nın ne söylediğinden çok daha önemliydi.

Öte yandan, soykırım anmaları çerçevesinde Ermeni diasporasını tamamen bu işin dışında tutmak haklı ve siyaseten sonuç getirici bir tavır değildir. “Diaspora” diye adlandırılan Ermenilerin büyük bir kısmının 1915 soykırımının kurbanları olduğu ve kökenlerinin Anadolu olduğu hatırd tutulmalıdır.

Son zamanlarda, bazı aydınların ve sivil toplum aktörlerinin başını çektiği, “Ermenilerden özür dileme” kampanyaları da çalıştaylar sırasında gündeme gelmiştir. Bu kampanyalar genel bir memnuniyet ve takdirle karşılanmakla birlikte, bazı noktalarda tereddütleri, çekinceleri olduğunu söyleyen katılımcılar da olmuştur. Bu tereddütlerin yoğunlaştığı birkaç noktayı belirtmek gerekirse, bu kampanyaların ahlaki ve vicdani boyutunun geri plana itilerek siyasi anlamda araçsallaştırılması, başka bir deyişle uluslararası siyasette Türkiye’nin “elini rahatlatacak” hamleler olarak sunulması, kampanyaların samimiyetine dair şüphelerin doğmasına yol açmıştır. Ayrıca, bu kampanyalarda, 1915’ten nasıl bahsedileceğini, neyin söylenip söylenemeyeceğini belirlemeye çalışan “üstten ve otoriter bir dil” kullanıldığını ileri sürenler de olmuştur. Bir katılımcımız özür metnini¹³⁴ şöyle eleştirmektedir:

Neden bu steril kelimeyi [Büyük Felaket] seçtin? Bizimkiler “çart” diyordu. “Çart” korkunç bir kelime, “kesmek” demek. Kullanabiliyor musun bu kelimeyi? Kullanmı-

134 Metin için bkz. “Özür Diliyorum” imza kampanyası <<http://www.ozurdiliyoruz.com>>

Neden bu steril kelimeyi [Büyük Felaket] seçtin? Bizimkiler “çart” diyordu. “Çart” korkunç bir kelime, “kesmek” demek. Kullanabiliyor musun bu kelimeyi? Kullanmıyorsun. Sen bunu güzelleştirmekle bir şey yapmış oluyor musun? Olmuyorsun.

yorsun. Sen bunu güzelleştirmekle bir şey yapmış oluyor musun? Olmuyorsun. Çünkü bununla baş etmek yerine estetik bir şey seçip edebiyatın içinden, alıp bunu buraya yapıştırıyorsun.

Öte yandan, bunları söyleyen katılımcılara karşılık, bu kampanyalarla eskiye göre birer gelişme kaydedildiğini, dolayısıyla söz konusu kampanyaların desteklenmesi gerektiğini ifade eden başka kişiler de oldu:

Türkiye’deki gelişmeye şöyle bir göz atın, 15-20 sene öncesine bakın ve şimdiki sürece bakın. İnsanların vicdanı artık [uyandı]. İki-üç yüz bin kişi Hrant’ın cenazesinde yürürken ne diye yürüdü? Artık insanların vicdanına dokunan

Türkiye’deki gelişmeye şöyle bir göz atın, 15-20 sene öncesine bakın ve şimdiki sürece bakın. İnsanların vicdanı artık [uyandı]. İki-üç yüz bin kişi Hrant’ın cenazesinde yürürken ne diye yürüdü? Artık insanların vicdanına dokunan bir şey var. Ha, devletin, o erkin bakışı bu mu? Değil. Bu bakışı nasıl değiştireceğiz? Toplumun dinamikleri bu bakışı değiştirmeye yeter. Bu insanlar özür kampanyası yaptılar. Eksikleri var mı, var. Yanlırları var mı, var. Ama bir şey yaptılar ya. Kendilerine göre bir şey yaptılar [...] Bunları reddetmemek lazım.

bir şey var. Ha, devletin, o erkin bakışı bu mu? Değil. Bu bakışı nasıl değiştireceğiz? Toplumun dinamikleri bu bakışı değiştirmeye yeter. Bu insanlar özür kampanyası yaptılar. Eksikleri var mı, var. Yanlırları var mı, var. Ama bir şey yaptılar ya. Kendilerine göre bir şey yaptılar [...] Bunları reddetmemek lazım.

ORTAK TARİH KOMİSYONU

Bilindiği gibi Türkiye devletinin ve mevcut AKP hükümetinin 1915’le ilgili önerdiği temel çözüm yollarından bir tanesi, Türkiye’den, Ermenistan’dan ve üçüncü ülkelerden gelen tarihçilerle oluşturulacak bir komisyon kurulması ve bu komisyonun 1915 olaylarının iç yüzüyle ilgili çalışmalarda bulunmasıdır.

Katılımcılarda, böyle bir ortak tarih komisyonunun sağlıklı bir biçimde işleyeceğine dair şüpheler olduğu gözlemlenmiştir. Bunun önde gelen sebebi, komisyonun maruz kalacağı muhtemel siyasi baskılardır. Bunun yerine, Türklerin ve Ermenilerin belirleyici söz hakkına sahip olmadıkları, sadece gözlemci ve bilgi veren konumunda oldukları uluslararası bir komisyon kurulmasının daha faydalı olabileceği belirtilmiştir. Ayrıca, bu tür bir komisyonun bir nevi “oyalama taktiği” olduğu izlenimi de mevcuttur. Başka bir deyişle, ortak tarih komisyonu teklifinin bu sorunu çözmek için değil, tam tersine, “bir şey yapıyormuş gibi görünerek” diğer girişimlerin önünü tıkamak, sorunu sürüncemede bırakmak için öne sürülmüş bir taktik hamle olduğu izlenimi vardır: “Bir şeyi halletmek istemiyorsanız o işi komisyona havale edersiniz”. Ayrıca kimi Ermenilerin de, daha duygusal bir yaklaşımla, atalarının acılarını tartışmaya açacağı için böyle bir komisyona karşı oldukları gözlemlenmiştir.

Bütün bunların yanı sıra, böyle bir komisyon hakkında henüz tatmin edici şekilde cevaplanmamış bazı sorular vardır. Bu komisyonun yaptırım gücü, bağlayıcılığı olacak mıdır, olacaksa nasıl olacaktır? Böyle bir komisyon,

Ortak tarih komisyonu teklifinin bu sorunu çözmek için değil, tam tersine, “bir şey yapıyormuş gibi görünerek” diğer girişimlerin önünü tıkamak, sorunu sürüncemede bırakmak için öne sürülmüş bir taktik hamle olduğu izlenimi vardır: “Bir şeyi halletmek istemiyorsanız o işi komisyona havale edersiniz”.

yaşananların soykırım olup olmadığı konusunda “son sözü” mü söyleyecektir, böyle bir şey mümkün müdür? Komisyonunda yer almayan tarihçilerin bu komisyonun görüşüne ters görüşler ileri sürmesini kim engelleyebilecektir?

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Tarihle yüzleşmek, sadece devlet adamlarının, siyasetçilerin ve akademisyenlerin işi olarak görülmemelidir. Devlet kadar toplum da, tarihle yüzleşmenin aktörü olabilir ve olmalıdır. Yani, belki de tarihle yüzleşmenin en iyi yolu toplumlar arası diyalogun önünü açmak, zeminini hazırlamaktır.

Yüzleşmenin yönteminin ne olabileceği sorusuna katılımcılardan birinin verdiği cevap ilginçtir:

Önce kendi aile tarihimizle, kendimizle yüzleşmemizi doğru buluyorum. Daha sonra daha büyük çapta yüzleşme olabileceğini düşünüyorum. Nasıl okumaya alfabeyi çözerek başlıyorsak, [tarihle yüzleşmenin] en kolay yolunun da ilk önce kendi ailemizin, kendimizin tarihiyle yüzleşmek olduğunu düşünüyorum. Bu iki toplumun birbiriyle barışık yaşaması için atılacak olan ilk adımın çok kıymetli olduğunu düşünüyorum. Kendi ailemden bu sonuca vardım. Kendi ailemin ağacını yazarken gözlemlerim ki ailemde Müslümanlar var. E o zaman nasıl ben Müslüman kuzenlerime düşmanca duygular besleyebilirim? [...] Tarih kitabı açmadan önce insanların dedesinin yazdığı kitabı okumasını istiyorum.

Alıntıda sözü edilen tekil ve küçük ölçekli yüzleşmeler, zamanla daha büyük ölçekli bir

yüzleşmeye yol açabilir. Örneğin, aile tarihleri ve soyağaçları incelendiği zaman, Türkiye’de Ermeni olanlarla olmayanların sanılandan çok daha fazla iç içe geçtikleri görülecektir.¹³⁵ Bunun görülmesi ve kabullenilmesi, daha gergin konuların konuşulmasını kolaylaştırabilir. Yakın zamanlarda kimi örneklerini gördüğümüz sözlü tarih çalışmaları, aile bazında yüzleşmenin bir yolu olarak zikredilebilir. Bu tür çalışmaların, hem sayıca fazlaştırılması hem de coğrafi olarak daha geniş bir alana yayılması, tarihle yüzleşme için faydalı olacaktır. Bu öneri bir anlamda çözümün küçük parçalara ayrılması olarak da algılanabilir. “Küçük adımlarla ilerleme” ve “çözümü küçük birimlere ayırma”, aslında başlı başına bir yöntem olarak düşünülebilir. Aile tarihiyle yüzleşme bunun bir yolu olabileceği gibi başka yollar da bulunabilir. Örneğin, 1915 söz konusu olduğunda sadece en büyük ve konuşulması en zor soruya, yani bunun bir soykırım olup olmadığına varana kadar, daha mikro çalışmalarla 1915 öncesine dair bilgi birikimini artırma-ya çalışmak ufuk açıcı olabilir.

Yakın tarihin yazımı henüz sonlanmamıştır. Tarihçiler yeni bulgular ışığında tarih yazmaya devam ediyorlar ve edecekler. Kamu otoritesine düşen, bu kişilerin ve onların akademik çalışmalarının önünü açmaktır. Önünü açmaktan kasıt, hem gerekli araştırma imkânlarını sağlamak, hem de çalışmalarına ideolojik sınırlar koymamak ve askeri, sivil bürokrasiden ya da sivil toplum içerisinde engellenecek bu tip sınırlayıcı müdahaleleri engellemektir. Ermeniler söz konusu olduğunda tarihle yüzleşmeyi 1915’le sınırlı görmemek gerekir. Ermenilerin bu topraklar üzerindeki kültürü, tarihi, sanatı, edebiyatı ve yaşayışları ile ilgili çok geniş bir bilgi boşluğu vardır; çünkü

¹³⁵ Son birkaç yıldır yapılan bu tür çalışmalar için bkz. Çetin 2004, *Anneannem*; Altınay ve Çetin 2009; Neyzi ve Kharatyan 2010.

Ermeniler söz konusu olduğunda tarihle yüzleşmeyi 1915’le sınırlı görmemek gerekir. Ermenilerin bu topraklar üzerindeki kültürü, tarihi, sanatı, edebiyatı ve yaşayışları ile ilgili çok geniş bir bilgi boşluğu vardır; çünkü bütün bunlar bugüne kadar devlet eliyle yok edilmiş, yok sayılmıştır.

bütün bunlar bugüne kadar devlet eliyle yok edilmiş, yok sayılmıştır. Tarihle yüzleşme, aynı zamanda bu bilgi boşluğunu kapatacak her türlü çalışmaya destek vermeyi de kapsar. Günümüzde Ermeni toplumuna ilişkin bilgi eksikliğini gidermeye yönelik çalışmalar yapan Aras Yayıncılık ve Uluslararası Hrant Dink

Vakfı’nı burada zikretmek gerekir. Devlet, Kültür Bakanlığı aracılığıyla Ermeni tarihini ve kültürünü tanıtmak için çalışan bu gibi kurumlara destek verebilir.

Bu noktada, devletin hem 1915 hem de genel anlamda Osmanlı Ermenileri üzerine yabancı dilde yazılmış akademik çalışmaların Türkçeye kazandırılmasının önündeki adli ve idari engelleri kaldırması, bu tür çevirileri teşvik etmesi doğru olur. Gerek 1915 gerek diğer tarihi olaylar konusunda akademik çalışma yetersizliğini, dolayısıyla Türkiye toplumunun konuya ilişkin bilgi eksikliğini aşmanın başka bir yolu yoktur. Tüm bu sürecin başarılı olmasının önşartı, tarihi kutsallaştırmayan ve tabulaştırmayan bir yaklaşımın sahiplenilmesidir.

Ermenistan ve Diaspora

Ermenilerin dünya ölçeğinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bir grup olduğu malumdur. Ermenilerin diasporalaşma süreci 11. yüzyıla kadar geri götürülebilirse de, küresel bir diaspora haline gelmeleri büyük ölçüde 20. yüzyılda gerçekleşmiştir. Aynı yüzyılın son on yılında, 1918-1920 arasında çok kısa süren istikrarsız durum hariç, yüzyıllar sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsız bir Ermeni devleti de ortaya çıkmıştır. Geldiğimiz noktada, kendi aralarında da inişli çıkışlı bir ilişkileri olan Ermeni diasporası ile Ermenistan Cumhuriyeti, küresel Ermeni siyasetinin önemli aktörleridir. Dünyadaki Ermeni diasporasının büyük bir çoğunluğunun kökenleri Anadolu'dur ve Türkiye Ermenilerinin diaspora Ermenileriyle akrabalık bağları vardır. "Diaspora Ermenisi"nin, "Ermenistan Ermenisi"nin ve "Türkiye Ermenisi"nin kim olduğunu tanımlamak her zaman kolay olmayabiliyor. Aynı zamanda, diaspora Ermeni kurumlarının ve Ermenistan devlet politikalarının Türkiyeli Ermenilerin genel durumunu dolaylı da olsa etkileme potansiyeline sahip olduğunu görüyoruz. Bu noktada, Türkiye Ermenilerini tartışırken onların diaspora ve Ermenistan hakkındaki fikirlerini ve diaspora/ Ermenistan/ Türkiye üçgenine dair ne düşündüklerini öğrenmek önemlidir.

ERMENİSTAN

Çalıştay katılımcıları arasında en az bir defa Ermenistan'ı ziyaret etmiş olanlar bulunmaktadır. Bu kişiler, Ermenistan hakkında farklı duygu ve düşünceler ortaya koymuşlardır. Kimisi Ermenistan'ın kendileri için "hiçbir şey

"Etrafta Ermenice konuşan insanlar duymak ilginçti, bir de kadın olarak geceleyin dolaşabiliyor olmak da ilginç gelmişti [ama] hiç orali hissetmedim hiç de orali hissedeceğimi zannetmiyorum [...] Herhangi bir Ermeni'nin Ermenistan'la ilgili bir yatırımı olması gerektiğini düşünmüyorum. Her Ermeni'nin Ermenistan'la bir geleceği olmak zorunda değil."

ifade etmediğini" söylemiştir. Bir katılımcımız Ermenistan'a gittiğinde hissettiklerini şöyle ifade etmiştir:

Etrafta Ermenice konuşan insanlar duymak ilginçti, bir de kadın olarak geceleyin dolaşabiliyor olmak da ilginç gelmişti [ama] hiç orali hissetmedim hiç de orali hissedeceğimi zannetmiyorum [...] Herhangi bir Ermeni'nin Ermenistan'la ilgili bir yatırımı olması gerektiğini düşünmüyorum. Her Ermeni'nin Ermenistan'la bir geleceği olmak zorunda değil.

Başka bir katılımcı da benzer bir yaklaşımla şöyle söylemiştir:

Ben bu ülkenin [Türkiye] insanıyım. Ermenistan bana ülkem duygusunu vermiyor [...] Ermenistan'ın Türkiye Ermenileri gibi bir derdi olduğunu da düşünmüyorum. Dolayısıyla, Türkiyeli Ermeniler olarak biz burada Ermeni kimliği altında yalnızız.

Bu yaklaşımlardan farklı olarak, Ermenistan'ı "anavatan" olarak gördüklerini, kendilerini kültürel anlamda Ermenistan'a yakın hissettiklerini söyleyenler de olmuştur. Ermenistan, Türkiye'nin aksine, Ermeni olmanın "normal" olduğu bir yerdir; bu da orada bulunan Türkiye

“Ben Pamukova’ya, [bir zamanlar] dedemin yaşadığı yere, gidebilir miyim? İstanbul’un hemen yanı başında ama beni orada yaşatmazlar. Annemin memleketinde de yaşatmazlar. Türkiye’ye bağlayan ne var? İstanbul, İstanbul’u çok seviyorum o kadar [...] Ermenistan’ı da çok seviyorum, orada rahat ediyorum [...] Bir rahatlık güzellik ortamı var. ... Benim de bir gün buradan gitmem gerekirse gideceğim yer Ermenistan’dır.”

Ermenilerine Türkiye’de tatmadıkları bir rahatlık hissi vermektedir. Ayrıca, kötü anılar hâlâ taze olduğundan, Türkiye’deki herhangi bir olumsuzluk veya baskı durumunda Ermenistan’ı “gidilebilecek, sığınabilececek bir yer” olarak görenler de vardır. Oğlu Erivan’da okuyan, kendisi de defalarca Ermenistan’a gitmiş bir katılımcının söyledikleri böyle hissedenlere iyi bir örnektir:

Ermenistan bir evdir, gidip sığınabileceğim bir yerdir. Bu gittikçe şekillendi bende. Yavaş yavaş anladım ki beni Türkiye’ye bağlayan tek şey İstanbul. Bunu bana Türkiye hissettirdi. Ben durup dururken böyle bir şey hissetmedim. Şöyle düşündüm, ben Pamukova’ya, [bir zamanlar] dedemin yaşadığı yere, gidebilir miyim? İstanbul’un hemen yanı başında ama beni orada yaşatmazlar. Annemin memleketinde de yaşatmazlar. Türkiye’ye bağlayan ne var? İstanbul, İstanbul’u çok seviyorum o kadar [...] Ermenistan’ı da çok seviyorum, orada rahat ediyorum [...] Bir rahatlık güzellik ortamı var. Bu yaz başına kadar Türkiye’den ayrılmayı hiç düşünmüyordum [...] Benim oğlum Ermenistan’da okuyor, dört yıldır Ermenistan’da. Geldiği zaman hasret[ten], seni oraya götürüyem, buraya götürüyem, sana onu yedireyim bunu yedireyim [derim...] Gel seni Kadıköy’e götürüyem, Eminönü’ne götürüyem... O hep yok derdi. Artık bir gün dedi ki, “ben buraya geliyorsam sizi özlediğim için geliyorum, ben burayı özlediğim için gelmiyorum. Ben orada o kadar mutluyum ki”.

Bu çocuk orada maddi anlamda çok zor şartlarda yaşıyor, niye mutlu olsun ki? Seni mutlu eden ne orada diye sordum. “Ben orada özgürlüğün ne olduğunu öğrendim. Rahat rahat nefes almayı, insan olarak yaşamanın nasıl bir şey olduğunu orada öğrendim. Kimseye hesap vermeden, niye benim adım bu, niye buradayım, hiçbir şeye cevap vermek zorunda değilim.” O an anladım ki oğlum bir daha buraya dönmeyecek. Benim de bir gün buradan gitmem gerekirse gideceğim yer Ermenistan’dır.

Ermenistan hakkındaki duygu ve düşünceleri birbirinden farklı olsa da, bazı katılımcıların Ermenistan’ın siyasi bir uzantısı gibi algılanmaktan rahatsızlık duydukları görülmüştür. Ermenistan Ermenilerinin, Türkiyeli Ermenilerin ve diaspora Ermenilerinin siyasi tercih ve önceliklerinin birbirinden farklı olabileceği dile getirilmiştir. Bir katılımcının dikkat çektiği önemli bir nokta, Türkiye’de Ermenistan’ın Türkiyeli Ermenileri yabancılaştırmak için zaman zaman bir araç olarak kullanılmasıdır. Türkiye’deki genel algı, her Ermeni’nin bir şekilde Ermenistan’la bir ilgisi, bir bağı olması gerektiğidir. Örneğin, Ermenilerin sık karşılaştıkları sorulardan bazıları da, “Hiç Ermenistan’a gittin mi?”, “Ermenistan’dan ne zaman geldiniz?” sorularıdır. Bu anlayışa göre, bütün Ermenilerin anavatanı Ermenistan’dır ve Ermeniler Ermenistan’ın organik bir uzantısıdır. Bu algı, kimi katılımcılar için rahatsız ediciyken, kimi katılımcılar için sorun teşkil etmemektedir.

Bütün bunlar bir yana, Türkiye’de Ermeni tabusunun yıkılmasında, Ermenistan’ın bir komşu devlet olarak ortaya çıkmasının da önemli bir rolü vardır. 1990’ların başına kadar Türkiye’deki birçok kimse için “Ermeni” kavramı soyut bir imge düzeyindeydi. Ermenistan’ın ortaya çıkışı bu imgeyi ete kemiğe büründürdü. Bu süreci irdeleyen bir katılımcı şunları söylüyor:

Benim gözlemime göre Türkiye’de Ermeni meselesinin tabu olmaktan çıkışının başlangıç noktası her halükârda Ermenistan’ın yeniden bağımsızlığını kazanması ve göze çok yakın belki ama gönülden çok ırak bir komşu olarak yanı başımızda bulunmasıydı. Çünkü neticede bundan önce Türkiye, bu Ermeni sorunu meselesinde dünya ölçeğinde kendisine devlet olarak bir muhatap bulamıyordu ve bütün bu alanın Türkiye toplumunda algılanması, yorumlanması, irdelenmesi devletin dominasyonu altında olduğu için neticede orada öyle bir devlet olunca, dendi ki bu süreç yavaş yavaş işletilsin.

Ermenistan’ın, Türkiye Ermenileri için (ve aslında diaspora Ermenilerinin büyük bir kısmı için) en önemli özelliği “hazır bir dil ve kültür kaynağı” olmasıdır. Bu kaynak, bir katılımcının da dediği gibi, kimliğin korunması için kullanılabilir:

Kimliğimizi idame anlamındaki bütün değerlerimiz Ermenistan’la bire bir ilintili. Dolayısıyla, Ermenistan kimlik bazındaki kültürel bazdaki bütün değerlerimizin idamesi için bir güvencedir. Bütün dünya Ermenileri için bu geçerlidir.

Biraz daha açmak gerekirse, daha önceki bölümlerde Ermenicenin Türkiye’de sosyal anlamda yaşayan canlı bir dil olma özelliğini yitirdiğini söylemiştik. Pek tabii ki Ermenistan’da böyle bir durum söz konusu değildir; orada Ermenice (farklı bir lehçe de olsa) günlük hayatın her alanında, edebiyatta yaşayan bir dildir. Türkiye Ermenileri, dillerini canlandırmak için ziyaretler, ortak kültür-sanat faaliyetleri, öğretmen değişimi gibi yollarla bu yaşayan kaynaktan faydalanabilirler. Bu faaliyetlere, Türkiye Ermenilerinin kimliklerini korumak amacıyla yürütecekleri faaliyetler olarak bakmak gerekir. Daha evvel de söyledığımız gibi, günümüz insan hakları değerlerini gözetken her devlet gibi Türkiye’nin de, idaresi

Kimliğimizi idame anlamındaki bütün değerlerimiz Ermenistan’la bire bir ilintili. Dolayısıyla, Ermenistan kimlik bazındaki kültürel bazdaki bütün değerlerimizin idamesi için bir güvencedir. Bütün dünya Ermenileri için bu geçerlidir.

altındaki toplulukların kültürel kimlik ve varlıklarının korunması ve sürdürülmesi için mümkün olan her çabayı göstermesi gerekir.

SINIR VE PROTOKOLLER

Türkiye, Ermenistan’ı resmen tanıyan ilk ülkelerden biri olmasına rağmen, iki ülke arasında doğrudan ve daimi diplomatik temsiliyet bulunmamaktadır ve aralarındaki sınır Türkiye tarafından kapatılmıştır. Türkiye’nin bu konudaki resmi gerekçesi, Ermenistan’ın Azerbaycan’la yaşadığı Karabağ ihtilafı neticesinde, bir kısım Azerbaycan toprağını işgal altında tutmasıdır. Bu gerekçeyle kendini bağlayan Türkiye, o günden beri Ermenistan politikasını büyük ölçüde Azerbaycan’a endekslemiş durumdadır. Kimi katılımcılarımıza göre, aslında Türkiye, Ermenilerle ve Ermenistan’la yüzleşmemek ve bu yüzleşmenin getireceği sorunlardan kaçınmak için Karabağ sorununu kullanmıştır:

Sovyetler Birliği dağılınca Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Türkiye bir sürpriz karşısında kaldı, çünkü bir Ermenistan politikası yoktu, bir hazırlığı yoktu. Ermenistan’ın bağımsızlığını tanıdı ama ikileme kaldı. Karabağ sorunu Türkiye için bir can simidi oldu, çünkü bu Karabağ sorunu sayesinde Türkiye bir tavır almak mecburiyetinde kaldı. O tavır da tabii negatif olacaktı. Böylece birçok hesaplaşmayı yapmaktan kurtuldu.

İki ülke arasındaki sınırın açılması gerektiği, bunun sorunların çözümüne olumlu katkısı olacağı, katılımcılar arasında genel kabul gören bir kanaattir. Öte yandan, Ermenistan’ı

birden fazla ziyaret etmiş olan kimi katılımcılar, Ermenistan'ın kapalı sınırla yaşamayı öğrendiğini, dolayısıyla sınırın "ne pahasına olursa olsun" açılmasına onay vermeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu ifadeyi şöyle anlamak gerekir: Ermenistan'a sınırın açılması karşılığında soykırımı unutmamasını veya Karabağ'ı terk etmesini teklif etmek sonuç alıcı olmaz.

Türkiye ile Ermenistan arasında, diplomatik ilişki kurulması amacıyla Ekim 2009'da iki protokol imzalanmış, ama parlamentolarda onay gerektirdiği için yürürlüğe girmemiştir. İki ülke hükümeti de çeşitli gerekçeler öne sürülerek protokolleri ülke parlamentolarına sevk etmemişlerdir. Katılımcılar, herhangi iki ülke arasında normal diplomatik bir ilişkiyi tesis edecek bu gibi adımları desteklemekle birlikte, protokollerin, Ermenistan'a geçmiş unutulması için verilmiş bir rüşvet gibi algılanmasının veya bu şekilde lanse edilmesinin sürecin sekteye uğramasında önemli bir rolü olduğunu dile getirmişlerdir.

TÜRKİYE'DEKİ ERMENİSTANLILAR

Türkiye'de tam sayıları bilinmemekle birlikte, oturma ve çalışma iznine sahip olmadan yaşayan ve çalışan Ermenistan vatandaşları olduğu bilinen bir gerçektir. Bu insanların durumu, raporumuzun doğrudan konusunu teşkil etmemekle birlikte, içinde yaşadıkları zor şartlar¹³⁶ göz önüne alındığında bu duruma kısa da olsa dikkat çekmek gerekir. Siyasi otoritenin, bu kişileri gerektiğinde kullanılacak siyasi birer koz olarak gördüğüne işaret eden sözler en üst makamlarca zaman zaman ifade edilmektedir.

¹³⁶ Düşük ücretler, uzun çalışma saatleri, kötü barınma koşulları, yıllar boyu ailelerinden uzakta kalmak bu şartlara örnek olarak verilebilir. Türkiye'deki Ermenistanlılar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ozinain 2009, *Identifying the State of Armenian Migrants in Turkey*, Eurasia Partnership Foundation, İstanbul.

Oysa, bu meseleye –bütün göç ve göçmen meselelerine olduğu gibi– insan hakları çerçevesinden yaklaşmak gerekmektedir. Bu kişiler, nihayetinde, daha iyi bir yaşam umuduyla bu topraklara gelmişlerdir. Dolayısıyla, Türkiye'nin genel göç ve göçmen politikasını daha insani bir bakışla yeniden şekillendirmesi arzulanan bir durumdur. Bu, bütün göçmenler için geçerli olmakla birlikte, Ermenistan'dan gelenlerin bu topraklarla ilişkileri diğer göçmenlerden biraz farklıdır. Unutmayalım ki, Ermenistan'dan gelip bugün burada yaşayanların çoğunun aileleri aslen Sivaslı, Malatyalı, Maraşlı, Adanalı, Bursalı veya Trabzonlu'dur. Bu açıdan bakıldığında, bu insanları bir anlamda "geri dönen eski hemşehriler" olarak da görmek gerekir.

DİASPORA

Ermeni diasporasının oluşumu 1915'le başlamamış olsa da, bugünkü şekliyle (büyüklük ve yaygınlık) diasporanın varlık sebebi 1915 soykırımıdır. Dolayısıyla, anlaşılır bir şekilde 1915, diasporanın kolektif hafızasında önemli bir yere sahiptir. 1915 anlatıları, kuşaklar ilerledikçe etkisi azalabilse bile, diaspora Ermenilerinin kültürel ve siyasi kimliğinin bir parçasıdır. Her kimlik unsuru gibi kimlik sahibinin gözünde bir anlamı vardır ve diaspora Ermenileri de o anlamı muhafaza etmeye çalışırlar. Bu açıdan bakacak olursak, her ne kadar "Türk ve Türkiye" soykırım anlatılarının kaçınılmaz aktörü olsa da, diaspora Ermeni kurumlarının 1915'le ilgili her faaliyetini salt "Türk veya Türkiye düşmanlığı" olarak algılamak yanlış bir bakış açısidir. Diasporanın faaliyetlerinin, kendi varoluşlarıyla ve içinde yaşadıkları ülkelerin siyasi ve sosyal dinamikleriyle ilgili olduğunu da görmek gerekir. Örneğin, farklı kültürel kimliklere ve geçmişlere sahip grupların yaşadığı ABD'de soykırımın, gruplar arası uyumu bozmadan veya düşmanlığı körüklemeyen okullarda nasıl öğretileceği, bir katılımcımızın dikkat çektiği üzere, aynı

zamanda ABD'nin bir iç sorunudur.¹³⁷ Uzun yıllardır ABD'de yaşayan katılımcımız bu konudaki gözlemlerini şöyle aktarmıştır:

Diasporadaki insanlar ne yapıyor meselesinin burada hiç iyi anlaşıldığını düşünmüyorum [...] Oradaki sorunlarla buradaki sorunlar aslında çok benziyor. Sadece ayakta kalma sorunu değil, oradaki insanların çocukları okula gidiyorlar, orada da tarih kitapları var, karşılaştırmalı soykırım müfredat içinde anlatılan bir mesele. Bunun ders kitabına girip girmemesi orada da bir konu çünkü Türklerle Ermeniler aynı sınıflara gidiyorlar. Dolayısıyla, yasa koyucunun bunları da düşünmesi gerekiyor. Fakat burada bu meseleyi kimse bilmiyor...

Türkiye'de "Ermeni Sorunu" veya "1915 meselesi" olarak adlandırılan sorunun, Ermeni diasporasını dışlayarak, marjinalleştirerek, "şeytanlaştırarak" çözülemeyeceği görülmelidir. Ermeni diasporasının 1915 olaylarından etkilenen, hatta yukarıda da söylediğimiz gibi onun bir sonucu olan kişi ve gruplardan oluştuğunu düşünürsek, tartışmanın tarafı ve çözümün bir parçası olmalarının meşru olduğu da görülmür. Başka bir deyişle, bu grupların da bu meselede söz haklarının bulunması gayet doğaldır.

Ermeni diasporası hakkındaki olumsuz fikirlerin çoğu, genelde olduğu üzere bilgi eksikliğinden, tanımamadan ve yanlış imajlardan kaynaklanmaktadır. Ermeni diasporası diye tanımlanan kitlenin birçok ülkeye yayılmış, hayli heterojen gruplardan oluştuğunu unutmamak gerekir. Türkiye'de Ermeni

Örneğin, farklı kültürel kimliklere ve geçmişlere sahip grupların yaşadığı ABD'de soykırımın, gruplar arası uyumu bozmadan veya düşmanlığı körüklemeden okullarda nasıl öğretiliceği, aynı zamanda ABD'nin bir iç sorunudur.

diasporasıyla ilgili yaygın kanı, buldukları topraklarda son derece rahat yaşayan, bütün enerjilerini Türkiye karşıtı eylemlerde bulunmaya vakfeden insanlar olduklarıdır. Oysa birçok diaspora topluluğu kendi gündelik sorunlarıyla ve kültürel anlamda var olma mücadelesiyle meşguldür.

SOYKIRIM TASARILARI

Çeşitli diaspora kurumlarının çabalarıyla, 1915'le başlayan süreçte Osmanlı Ermenilerine yapılanların bir soykırım olduğunun tanınmasını amaçlayan tasarılar, başta ABD olmak üzere çeşitli ülke parlamentolarında zaman zaman gündeme gelmektedir. Katılımcılarımıza bu konuda ne düşündüklerini sordüğümüzde bir katılımcı şöyle demiştir:

Soykırım tasarıları beni hiç ilgilendirmiyor. Soykırım tasarısı kabul edilse Türkiye Ermenilerine ne etkisi var, edilmese ne etkisi var, hiçbir etkisi yok. Bu, uluslararası politikanın bir argümanıdır.

Öte yandan, kimileri de bu tasarıların 1915'te Ermenilere yapılanların unutulmamasını sağladığını, yoksa Türkiye'de kimsenin bu meseleyi umursamayacağını belirtme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bir katılımcı bunu, "yasa tasarılarının aslında bence geçmiyor olması daha iyi çünkü [böylece] sürekli gündemde kalıyor," şeklinde ifade etmiştir. Bu yorumdan yola çıkarak, Türkiye'nin bu sorunda inisiyatif elinde bulundurmadığı söylenebilir. Başka bir deyişle, Türkiye 1915'i kendi sorunu olarak görmediği, bu sorunu sahiplenmediği için başka ülkeler bu boşluğu kendi inisiyatiflerine

¹³⁷ Soykırımın Ermeni diasporasının kimliğinin bir parçası olduğu, dolayısıyla soykırımın tanınması yönünde çalışmanın onlar için bir kimlik koruma çalışması olduğu uzunca bir zamandır söylenegeldir. ABD'de gündem güne büyüyen Türk diasporası için de, benzer kimlik problemleriyle karşılaştıkça, soykırımı inkâr ve soykırımın reddi için çalışmak bir kimlik koruma aracı haline gelebilmektedir.

göre doldurmaktadırlar. Aslında Türkiye'nin kendi insanlarıyla (buna diaspora da dahildir, çünkü onların geniş bir kesimi de aslen Türkiyeli'dir) çözmesi gereken bir "iç" sorunu, bir "dış" sorun olarak karşısına çıkmaktadır.

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Türkiye'de 'Ermeni Sorunu' olarak adlandırılan sorunların çözümünde diasporayla, Ermenistan'la ve Türkiye Ermenileri ile eşit koşullarda konuşmak ve karşı tarafı anlamaya çalışmak ve dinlemek önemlidir. Türkiyeli Ermeniler zaten Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıdır, onlarla diyalog demek, kurumsal (okul, vakıf, dernek, kilise) temsilcileriyle iletişim kanallarını açık tutmak demektir. Fakat, bu diyalog göstermelik birtakım ziyaretlerle sınırlı tutulmamalı, daim ve etkin kılınmalı ve en önemlisi kurumsallaştırılmalıdır. Ermenistan'la diyalog ise, hem devlet/hükümet seviyesinde, hem de sivil toplum katında sürdürülmelidir. Devletlerarası diyalogun en önemi zemini de kuşkusuz diplomatik ilişkilerdir. Türkiye ile Ermenistan arasında resmen böyle bir ilişki olmaması, diyalogu da zorlaştırmaktadır. Türkiye devletinin Ermeni diasporasıyla diyalogunun da yeterli olduğu söylenemez. Burada muhatap, Ermenilerin diasporada kurdukları çeşitli kurumlar¹³⁸ olmalıdır.

Ermenistan, diaspora ve Türkiye Ermenilerini birbirlerine karşı konumlandırarak siyaset üretmeye çalışmak doğru değildir. Aralarında elbette farklılıklar, görüş ayrılıkları mevcuttur, fakat bu, birbirlerinin anti-tezi oldukları anlamına gelmez. Türkiye'nin bu üç unsuru

birbiriyle çatışma halinde göstermek için attığı adımlar, Ermeniler tarafından "bölücü" politikalar, "ucuz taktikler" olarak teşhis edilip, Türkiye'nin "kötü niyetinin" bir işareti olarak gösterilmektedir. Ermenistan iç siyasetine aşına gazeteci bir katılımcımız bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Bu [Türkiye'nin diasporayı, Ermenistan'ı ve Türkiye Ermenilerini birbirinin karşıtı gibi göstermesi], Ermeni tarafında milliyetçilerin işine yarıyor. Bizim Türkiye'de gördüğümüz şöyle bir durum var. Ermenilerin arasında soykırım meselesi belki de iki konsensüs meseleden bir tanesi. Şimdi Türkiye kendi siyasetiyle bu konsensüs ortamında Ermeniler arasında bir çatlak oluşturmaya çalışıyor. Bunu da Ermenistan ve diaspora ayrımı yaparak yapmaya çalışıyor. Ne oluyor? Karşı tarafın milliyetçileri, "bakın milli davamızda bizi bölmeye çalışıyorlar" diyorlar, onların işine yarıyor. Başka hiçbir netice doğurmuyor.

Kaldı ki, Türkiye'nin örneğin Ermenistan'la arasındaki bütün sorunları çözdüğünü varsaysak bile, Ermeni diasporası süreçten dışlandığı sürece, Türkiye için 'Ermeni Sorunu' uluslararası alanda son bulmayacaktır. Dolayısıyla, Türkiye diasporayla da diyalogun yollarını aramalıdır.

Türkiye'nin Ermeni diasporasını yok edilmesi gereken bir hasım gibi görmektense tanımaya ve anlamaya çalışması gerekmektedir. Ayrıca, genel anlamda diaspora literatürü (diaspora kavramının tarihi, diaspora sosyolojisi ve diaspora olmanın ruh hali) hakkındaki bilgi birikiminin de artırılması gerekir. Bunun önemli bir adımı da, gerek genel olarak diaspora gerek özel olarak Ermeni diasporası hakkında üretilmiş devasa literatürün en azından temel eserlerinin Türkçeye kazandırılması olacaktır. Benzer şekilde, üniversitelerde diaspora kavramı akademik düzeyde ve derinlikte ele alınmalıdır. Örneğin, devlet veya vakıf üniversitelerinde diaspora üzerine dersler açılabilir,

¹³⁸ Diaspora kurumlarının sayısı ve çeşitliliği yüksektir. Diyalogun kimlerle nasıl kurulacağı bir proje çerçevesinde ele alınmalıdır. Ermeni diasporasının en örgütlü görüldüğü ABD'deki kurumlar arasında Armenian Assembly of America [Amerika Ermeni Birliği] ve Armenian National Committee of America [Amerika Ermeni Ulusal Komitesi] sayılabilir.

uluslararası akademik toplantılar düzenlenebilir. Sivil toplum kuruluşları Ermeni diasporası hakkında aydınlatıcı raporlar hazırlayabilirler. Diaspora kavramı ve Ermeni diasporası hakkında bütün bu söylediklerimiz soykırım kavramı için de geçerlidir. Türkiye akademisinde ve kamuoyunda diasporanın ne olduğunun bilinmemesi gibi, soykırımın ne olduğu, nasıl tanımlanması gerektiği de bilinmemektedir. Bütün bu bilgi açıklarını kapatmak için devlet bizzat inisiyatif alabileceği gibi, özel kurum ve kuruluşları da bu yönde faaliyetler için teşvik

edebilir. Fakat, bütün bunların önemli bir önkoşulu vardır: Bu faaliyetleri yaparken veya teşvik ederken amaç, “siyasi üstünlük sağlamak”, “Türkiye’nin her konudaki haklılığını ispatlamak”, “karşıdakini alt etmek” ve “hâkim olmak” gibi “stratejik” hedefler olmamalıdır. Böyle bir yaklaşım, sorunun muhataplarını daha da yabancılaştırmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Sergilenmesi gereken, samimi bir diyalog, öğrenme, anlama ve tanıma isteğidir.

Sonuç: Genel Değerlendirme ve Öneriler

Türkiye Ermenilerinin karşılaştıkları sorunlar iki temel eksenle ele alınabilir: hukuksal ve siyasal-ideolojik. Cumhuriyet döneminde çıkarılan bazı yasal mevzuat Lozan Antlaşması'nın öngördüğü pozitif azınlık haklarının kullanımını kısıtlarken, doğrudan bu hakları teminat altına alan yasal düzenlemeler yapılmamıştır. Siyasal ve ideolojik temelli ayrımcılıktan kaynaklanan çeşitli hükümet kararları ve bürokratik engeller, eşit vatandaşlık haklarına aykırı uygulamalara yol açarken, ayrımcı zihniyet kalıbı toplumsal ve gündelik hayatta baskılayıcı pratikler içinde yeniden üretilmiştir. Türkiye'nin AB'ye üyelik koşulu olarak 1999'da Kopenhag kriterlerini kabul etmesiyle başlayan düzeltimler telafi edici olsa da kısmi kalmış, Ermeni kurumlarının ve vatandaşlarının karşılaştığı sorunlara ilişkin kapsayıcı ve çağdaş demokrasi normlarına uygun temel yasal düzenlemeler çıkarma yoluna gidilmemiştir. Günümüzde Ermeni kurumları etkin bir iç yönetime olanak verecek yasal dayanaktan mahrumdur. Diğer yandan, son dönemlerde Ermeni toplumu içinde vakıfların mülkiyet hakları için yargı katında verilen mücadelenin yanı sıra vatandaşlık haklarının kullanımı ve Türkiye'nin demokratikleşmesi için sivil toplum inisiyatiflerine katılımın artması yeni bir sürece işaret etmektedir. Dini cemaat kabuğu ve kimlik algısının dışına taşan bu sürece, Türkiye'deki tarihsel Ermeni varlığının ve kültürünün 1915 ve sonrasında karşılaştığı büyük yıkımla Türkiye toplumunun ve yöneticilerinin yüzleşmesi için yapılan, Türkiye'de resmi tarih yazıcılığını eleştiren kesimlerin de katıldığı bir çağrı eşlik

etmektedir. Ermeni toplumunun talepleriyle birlikte çözüm önerilerini dikkate almanın bir yolu da, çağdaş demokrasinin bir gereği olarak bunlar üzerine danışma ve müzakere yöntemi ve pratiklerinin hükümet ve idari çevrelerce hayata geçirilmesidir.

LOZAN İLE ÇAĞDAŞ İNSAN VE AZINLIK HAKLARI ARASINDA

Hukuksal sorunların temel belirleyenlerinden biri de hiç kuşkusuz Cumhuriyet açısından bir milat, kurucu anlaşma olarak kabul edilen Lozan Antlaşması'dır. Türkiye'de Cumhuriyet rejiminin merkezîyetçi ve homojenleştirici ulus-devlet modeli uyarınca çıkarılan kanunlar, Ermeni kurumlarının Osmanlı döneminden miras kalan özerk yönetim pratiğini sürdürmesini imkânsızlaştırmıştır. Lozan Antlaşması'nın gayrimüslimlere tanıdığı azınlık hakları çerçevesinde kilise, okul, hastane, yetimhane gibi kurumların ve bunların idamesini üstlenen vakıfların varlığı tanınmakla birlikte, hayatiyetlerini koruma ve geliştirme yönünde yine Lozan Antlaşması'nın öngördüğü pozitif haklar büyük ölçüde askıya alınmıştır. Çıkarılan kanunlarda ve yapılan yasal düzenlemelerde

Lozan Antlaşması'nın öngördüğü pozitif haklar büyük ölçüde askıya alınmıştır. Çıkarılan kanunlarda ve yapılan yasal düzenlemelerde azınlık okulları ve vakıflarının Ermeni kimliği ve kültürünün yaşatılmasındaki merkezi önemi ve özellikleri dikkate alınmamış, İstanbul Ermeni Patrikliği'ne hükmi şahsiyet tanınmamıştır.

azınlık okulları ve vakıflarının Ermeni kimliği ve kültürünün yaşatılmasındaki merkezi önemi ve özellikleri dikkate alınmamış, İstanbul Ermeni Patrikliği'ne hükmi şahsiyet tanınmamıştır. Tüzel kişiliği olan azınlık vakıfları "cemaat vakıfları" olarak ayrı bir sınıflandırma içinde Vakıflar Kanunu'na tabi tutulurken, vakfiye senetlerinin olmadığından hareketle 1936'da vakıflarca verilen mal beyannamelerinin vakfiye senedi sayılması nedeniyle mevcut taşınmazlarının tescili, tasarrufu ve yeni taşınmaz edinebilmeleri büyük ölçüde engellenmiş ve maddi varlıklarının idamesi baskılanmıştır. Ayrıca bazı hukuki güvencelere rağmen idarenin olumsuz yaklaşımı, bürokratik engeller ve hukuk dışı yargı kararları da baskının pekişmesi ve eşit vatandaşlık haklarının ihlali sonucunu doğurmuştur.

Gayrimüslim azınlıkların vakıflar, dernekler ve benzeri kurumlar aracılığıyla örgütlenme özgürlüğü alanını daha geniş tutabilmelerini sağlayacak yeni yasal düzenlemeler, resmi çevrelerce iddia edildiği gibi Lozan Antlaşması'na aykırı değildir. Kaldı ki, devlet Lozan'ı benimsemek bir yana, azınlıklarla ilgili düzenlemeler söz konusu olduğunda Lozan'ı layıkıyla uygulamamaktadır. Hatta, Ermeni Patriği'ni Türkiye Ermenilerinin temsilcisi kabul ederek millet sisteminin bir nevi devamı olan bir tutum takınmaktadır. Aslında, Türkiye Cumhuriyeti devleti Lozan Antlaşması'nın ilgili maddelerini uyguladığı takdirde bile Ermenilerin okullar ve vakıflarla ilgili birtakım sorunlarını çözebilir. Yani, bazı çözümler Lozan'dan çıkarılabilir; öte yandan, Lozan'ın da çağdaş azınlık ve insan hakları anlayışının gerisinde olduğu unutulmamalıdır. 1990'lar itibariyle Avrupa'da gündeme gelen yeni azınlık hakları rejimi, Birinci Dünya Savaşı ertesinde Lozan Antlaşması gibi uluslararası antlaşmalarda öngörülen azınlık haklarından daha kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Yurttaşlık haklarının sivil, siyasal ve sosyal boyutunun yanı sıra kültürel

boyutunun da güvence altına alınması gerektiği görüşü çağdaş azınlık yönetişiminin vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Bu bağlamda Türkiye, azınlık ve insan haklarına dair taraf olduğu antlaşma ve sözleşmelerin (BM Çocuk Hakları Sözleşmesi gibi) gereğini yerine getirmeli, çekincelerini (Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'ne koyduğu çekinceler gibi) kaldırmalı ve konuyla ilgili taraf olmadığı uluslararası sözleşmelere (Eğitimde Ayrımcılığa Karşı UNESCO Sözleşmesi, Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşme gibi) taraf olmalıdır. Zaten Türkiye'nin AB'ye tam üyelik hedefi de bunu gerektirir.

Vatandaşlığın etnik köken, din ve inanç farkı gözetmeksizin, başka bir deyişle herhangi bir etnokültürel kimliğe atıf yapmadan, tamamen hakların kullanımına ilişkin anayasal bir statü olarak tanımlanması, devletçe resmen tanınmış olsun veya olmasın "azınlık" konumundakilere temel bir anayasal güvence sağlayacaktır.

Öte yandan, katılımcıların da dikkat çektiği gibi, Türkiye'de vatandaşlık tanımına yüklenen etnokültürel kimlik iması (Anayasa Madde 66: "Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür") haklar temelinde kapsayıcılığa ve eşitliğe aykırı düşen ayrımcı bir anlayışa cevaz vermektedir. Vatandaşlığın etnik köken, din ve inanç farkı gözetmeksizin, başka bir deyişle herhangi bir etnokültürel kimliğe atıf yapmadan, tamamen hakların kullanımına ilişkin anayasal bir statü olarak tanımlanması, devletçe resmen tanınmış olsun veya olmasın "azınlık" konumundakilere temel bir anayasal güvence sağlayacaktır. Bununla birlikte, çağdaş azınlık hakları anlayışının da öngördü-

ğü gibi kültürel çeşitlilik ve farklılığın tanınmasına ve korunmasına yönelik yasal düzenlemelere ihtiyaç vardır. Lozan Antlaşması'nın içerdiği hakların, kimi katılımcıların da önerdiği gibi, yeni Anayasa'da güvence altına alınması bu hakların kullanımını güçlendirecek ek yasal düzenlemelerin de önünü açacaktır.

POZİTİF AYRIMCILIK

Etnokültürel kimliklerinin korunmasına ilişkin Türkiyeli Ermenilere pozitif ayrımcılık yapıp yapılmaması konusunda katılımcılar farklı görüşler belirtmişlerdir. Kimileri, pozitif ayrımcılığa tabi tutulmayı ikinci sınıf vatandaşlığın bir göstergesi olarak algıladıkları için bunu olumlu bulmamışlar, hatta yasalara bu tür pozitif ayrımcılık içeren uygulamaları koymanın, gayrimüslimleri "emanet" olarak gören zihniyeti güçlendireceğini ileri sürmüşlerdir. Pozitif ayrımcılığın ayrıştırıcı olacağını düşünen bir katılımcımız şunları ifade etmiştir:

Pozitif ayrımcılık istiyorsan sen kendine, zaten orada sen kendini farklı görüyorsun. Oysa ben kendimi farklı görmek istemiyorum. Tamam ben Ermeni'yim, sen Türk'sün, öbürü Kürt, öbürü Alevi. Ben burada kendimi farklı olarak görmek istemiyorum. Ben toplumun bir parçası olduğumu hissetmek istiyorum.

Bu kesime göre, eksiksiz olarak uygulamaya konacak eşit vatandaşlık anlayışı ve ülke demokrasisinin ileriye taşınması, Ermenilerin sorunlarını çözmek için yeterli olacaktır. Öte yandan, Türkiyeli Ermenilerin geldikleri nokta itibarıyla devlet kurumlarından yardım görmemeleri halinde varlıklarını sürdürmelerinin mümkün olmayacağı gerekçesiyle pozitif ayrımcılığın gerekli olduğunu savunanlar da olmuştur. Başka bir deyişle, hükümetin Ermenilerin kimliklerini ve kültürlerini yaşatmalarını güçleştiren, eğitim olanaklarını kısıtlayan engelleri kaldırması artık yeterli değildir. Ermeni eğitim ve kültür kurumlarının

Eksiksiz olarak uygulamaya konacak eşit vatandaşlık anlayışı ve ülke demokrasisinin ileriye taşınması, Ermenilerin sorunlarını çözmek için yeterli olacaktır. Öte yandan, Türkiyeli Ermenilerin geldikleri nokta itibarıyla devlet kurumlarından yardım görmemeleri halinde varlıklarını sürdürmelerinin mümkün olmayacağı gerekçesiyle pozitif ayrımcılığın gerekli olduğunu savunanlar da olmuştur.

yaşamaları için hükümetin doğrudan desteğine ihtiyaç vardır. Pozitif ayrımcılık uygulamalarının "geçmiş telafi" vasfını vurgulayan bir katılımcı, pozitif ayrımcılığın gerekliliğini Ermenilerin tarihi süreçte mülksüzleştirilmesi üzerinden savunmuştur:

Mülksüzleştirilme pek çok jenerasyona etkisi olan bir şey. Bugün mesela bundan çok fazla burs sistemimiz olacaktı, çok daha fazla çocuğu okutabilecektik, çok daha fazla okulumuz, kültür merkezimiz olacaktı. Onlar yok. Onlar olmayınca gelen jenerasyon da onlardan yararlanamadı. Dolayısıyla, eskiyi düzeltmek için bir şey olması gerekiyor.

SİYASİ VE İDEOLOJİK TUTUM

Mevcut yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi ve yasa koyucuların daha kapsamlı ve adil hukuksal düzenlemelere gitmemesinin temel nedeninin, Türkiye'de devlet katındaki siyasal ve ideolojik kilitlenme olduğu açıktır. Genelde gayrimüslimler ve özelde Ermenilerin "tehdit unsuru" ve "yabancı" olarak algılanması ve konularının Türkiye'nin "güvenlik meselesi" içinde ele alınması, Türkiye'de yöneticilerin siyasi refleksinde yer etmiş bir tutumdur. Cumhuriyet tarihi "azınlık"ların eşit vatandaş sayılmadıklarını ve ayrımcı politikalara tabi tutulduklarını gösteren örneklerle doludur. Bu ülkenin tarihsel varlığının bir parçası olmanın ve iradi olarak benimsenmiş T.C. vatandaşlığının dinsel ve etnik farklılığa indirgenerek yadsınması, Ermenilerin kendi "evinde ve

toprağında” bir “yabancı” olarak algılanması, Türkiye Ermenilerinin karşılaştığı sorunların en belirgin ortak paydasıdır. Gündelik hayatta karşılaşılan ayrımcı tutumlar ve medyaya yansıyan “ırkçı-etnik milliyetçi” söylem, aynı zihniyetin toplum katında da benimsendiğini göstermektedir.

AÇILIMLAR

AB uyum yasalarının çıkmasıyla belirli ölçüde gündeme gelen reformların bazı açılımlar getirdiği, bazı olumlu değişikliklerin yaşandığı, hemen hemen bütün katılımcıların kabul ettiği bir durumdur. Fakat bu süreçle ilgili birtakım çekince ve eleştiriler söz konusudur. Örneğin, açılımların yüzeysel olduğu, “Avrupa’nın gözünü boyamak” veya “AKP’nin oy potansiyelini artırmak” için yapıldığı, Başbakan Erdoğan’ın iradesine ve kişiliğine haddinden fazla bağlı olduğu, bu eleştiriler arasında sayılabilir.

Açılımlar değerlendirilirken temelde bir güven sorunu olduğu görülmektedir. Devletin Türkiye Ermenilerinin sorunlarına yaklaşımında samimi olmadığı, “oyalama taktiği” izlediği, “-miş gibi yaptığı” konusunda katılımcılar arasında yaygın bir algı vardır. Üstelik, bu durumun bugüne özgü olmadığı, eşit vatandaşlık tesis etme yolunda iktidar sahiplerinin attığı adımların “Tanzimat’tan beri” yüzeysel ve zahiri olduğu katılımcılar tarafından dile

getirilmiştir. Devlet veya hükümetin, “iyi ve doğru bir şey yapmış olmak için” değil, sadece birtakım siyasi hesapları sebebiyle bu sorunlarla ilgilendiği izlenimi mevcuttur. Devlet tarafından tanınan her hakkın bir lütufmuş gibi sunulması da bu algıyı güçlendirmektedir. Ahtamar Adası’ndaki tarihi Ermeni kilisesinin, Türkiye Ermeni Patrikhanesi’ne iade edilmeyerek, senede sadece bir gün ibadete açılması, açılış gününe kadar kilisenin tepesine haçının konmaması, bu yaklaşımın en son örneği olarak değerlendirilmiştir. Bir katılımcının Ahtamar Kilisesi hakkındaki şu sözleri, bu yaklaşımın bir örneği olarak zikredilebilir:

Ben, ne zaman devletin bunu iyi bir şey yapmak için yaptığını inanırım, bir de benim cemaatimin kullanımına verir, o zaman tamam derim. Helal olsun devlete yapacağını yaptı derim. Ama bence bunlar şu anda tamamen turistik getiri amacıyla restore ediliyor ve AB’ye makyaj amacıyla yapıldığını inanıyorum.

Dolayısıyla, sorunların çözümünde önemli bir adım, devletin Türkiye Ermenilerine güven verecek, kökü 19. yüzyıla kadar uzanan bu algıyı kırarak somut adımlar atmasıdır. Vakıf mallarını iade etmek veya Ermeni okullarına anlamlı bir finansal destek vermek, bu somut adımlara örnek teşkil edebilir. Bazı sorunları aşmak için basit ama kararlı bir siyasi irade yeterli olacaktır. Birlikte daha kapsamlı bir demokratikleşmeyi gerçekleştirmenin yolu “zihniyet değişimi”nden geçmektedir. Yöneticilerden beklenen Türkiye’nin “yurtdışındaki imajı” kaygısından bağımsız olarak evrensel hukuk normlarıyla uyumlu “samimi” politikalar üretmektir.

Ermenilerin açılımlar konusundaki temkinini tarihsel tecrübeleriyle açıklamak mümkündür. Ne zaman umutlansalar, ne zaman güven besleseler karşılığı hep hayal kırıklığı olmuştur; dolayısıyla açılımlar karşısında takındıkları tavır onlar için “yoğurdu üfleterek yemektir”.

Açılımlar değerlendirilirken temelde bir güven sorunu olduğu görülmektedir. ... Devlet tarafından tanınan her hakkın bir lütufmuş gibi sunulması da bu algıyı güçlendirmektedir. Ahtamar Adası’ndaki tarihi Ermeni kilisesinin, Türkiye Ermeni Patrikhanesi’ne iade edilmeyerek, senede sadece bir gün ibadete açılması, açılış gününe kadar kilisenin tepesine haçının konmaması, bu yaklaşımın en son örneği olarak değerlendirilmiştir.

Uzun süre şiddete maruz kalmış bir çocuğun güvenini kazanmanın kolay olmaması gibi, bu topraklarda uzun süre şiddet görmüş bir topluluğun güvenini kazanmak da kolay olmayabilir. Kaldı ki, tutarsız ve tedirgin politikalar, “iki ileri bir geri” adımlar, değil Ermeni toplumuna, herhangi bir kesime dahi güven telkin etmekten uzaktır. Açılımlar noktasında devletten ve hükümetten beklenen, daha net ve kendinden emin adım ve uygulamalardır.

Öte yandan, zaman zaman gerek devlet gerek toplum katında öne çıkan dinsel temelli “hoşgörü” yaklaşımı, hukuk önünde eşitliği görmezden geldiği ve toplumlar/dinler arası hiyerarşik ilişkiyi yeniden ürettiği için açılımların temeli olabilecek bir yaklaşım değildir. Dinsel özgürlüğün korunması için laiklik gereği devletin bütün dinlere eşit mesafede yaklaşması ve dinsel hakların hukuk çerçevesinde teminata alınması gerekir. Zaten Türkiye Ermenilerini “dinsel cemaat(ler)” olarak görmek, hem etnik kimlik ve kültürlerini hem de bireysel vatandaş olma hallerini yadsımak demektir. Ermenileri sadece günümüzdeki yaşantılarıyla Türkiye’deki farklı din gruplarından birisi olarak görmek, onları tarihsizleştirmek, bu ülkedeki tarihsel varlıklarını ve 1915 soykırımının yıkıcı etkilerini, Cumhuriyet döneminde uygulanan siyasi ve ideolojik ayrımcılığı, bunlara karşı Ermeni vatandaşların siyasal, toplumsal ve kültürel alanlardaki taleplerinin haklılığını görmezden gelmek sonucunu vermektedir.

Bütün bu eleştirilere ve temkinli yaklaşıma rağmen son yıllarda alınan mesafenin hakkı da bazı katılımcılar tarafından teslim edilmiştir. Son zamanlarda daha evvelki yıllarla kıyaslanmayacak ölçüde bir rahatlama ve özgürleşme olduğu kabul edilmektedir:

Yapılan hiçbir şeyi inkâr etmemek lazım.
Hiçbir çalışmayı inkâr etmemek lazım diye

Ermenileri sadece günümüzdeki yaşantılarıyla Türkiye’deki farklı din gruplarından birisi olarak görmek, onları tarihsizleştirmek, bu ülkedeki tarihsel varlıklarını ve 1915 soykırımının yıkıcı etkilerini, Cumhuriyet döneminde uygulanan siyasi ve ideolojik ayrımcılığı, bunlara karşı Ermeni vatandaşların siyasal, toplumsal ve kültürel alanlardaki taleplerinin haklılığını görmezden gelmek sonucunu vermektedir.

düşünüyorum. Evet, istediğimiz gibi olmayabilir, düşündüğümüz şekilde uygulanmayabilir ama yapılanları da toptan reddetmek anlamına gelmiyor. Elbette ki daha iyi bir sürece nasıl evrilebilir şeklinde bizim düşüncelerimizi ortaya koymamız gerekiyor.

Demokrasi yolunda daha alınması gereken çok yol olduğu vurgulanmakta ve elde edilen kazanımların kalıcı olup olmayacağından şüphe duyulmaktadır. Dolayısıyla, bu kazanımları kalıcı hale getirecek yasal düzenlemeler ivedilikle hayata geçirilmelidir.

CEMAATTEN VATANDAŞLIĞA

Bu çalışmada, günümüzde Türkiye’de yaşayan Ermenileri bir cemaat olarak nitelenmekten özellikle kaçındık, çünkü bu sözcük sosyolojik anlamda oldukça yüklü bir kavrama işaret eder. Kısaca söylemek gerekirse, “cemaat” terimi daha ziyade içine kapanık, ortak değerlerine sıkı sıkıya bağlı, bunun bir sonucu olarak dinin ağırlıkta olduğu, kendi içinde fazla fikir çeşitliliği göstermeyen, her anlamda homojen gruplar için kullanılır. Oysa, çalıştaylar sırasında gördük ki Türkiye Ermenileri, küçük bir topluluk olmalarına rağmen, cemaat olarak nitelenmelerine mani bazı özellikler arz etmektedir. Örnek vermek gerekirse, katılımcılarda genel olarak cemaatlere özgü kapalılık ve çekingenlik söz konusu değildir. Katılımcılar çeşitli konulardaki fikirlerini çekinmeden

Cumhuriyet tarihi boyunca uzun bir dönem ayrımcı politikalar ve tutumlar nedeniyle geniş Türkiye toplumu içinde “Ermeni kimliği”yle görünürlükten kaçan ve “cemaat” içinde yaşamayı uygun bulan Ermeni toplumu, 1990’ların ortasından bu yana sesini duyurmaya başlamış, eşit vatandaşlık ve Ermeni kimliğine saygı talepleri de 2000’lerde başlayan demokratikleşme süreci içinde yankı yaratmıştır.

serbestçe ortaya koymuşlardır.¹³⁹ Ayrıca aralarında, cemaat mensuplarından beklenmeyecek ölçüde fikir ve görüş çeşitliliği bulunduğu gözlenmiştir. Bazı konularda katılımcılar birbirlerine zıt görüşler ortaya koymuşlardır. Bunun da ötesinde, fikir çeşitliliğinin normal, hatta gerekli olduğu da ifade edilerek, Ermeni toplumunun çoksesliliği olumlanmıştır.

Çalıştayların ötesinde genel olarak bakıldığında da Türkiye Ermenilerinin aşağı yukarı son on beş yıl içerisinde aldıkları pozisyonlar, buldukları talepler, “cemaat”ten eşit vatandaşlığa geçişin göstergeleri olarak yorumlanabilir. Cumhuriyet tarihi boyunca uzun bir dönem ayrımcı politikalar ve tutumlar nedeniyle geniş Türkiye toplumu içinde “Ermeni kimliği”yle görünürlükten kaçan ve “cemaat” içinde yaşamayı uygun bulan Ermeni toplumu, 1990’ların ortasından bu yana sesini duyurmaya başlamış, eşit vatandaşlık ve Ermeni kimliğine saygı talepleri de 2000’lerde başlayan demokratikleşme süreci içinde yankı yaratmıştır. Ayrıca, Ermeni vakıflarının mülkiyet haklarını ihlal eden idari uygulamalara ve yargı kararlarına karşı açılan davalarla hukuk mücadelesi vermekten imtina edilmiş, iç hukukun tüketilmesi durumunda bazı davalar AİHM’e taşınmıştır.

139 Bunda hem bu çalışmayı düzenleyen kuruma (TESEV) duyulan güven hem de ülkenin kabaca son on yılda özgürleşme yolunda aldığı mesafenin katkısı olduğu söylenebilir.

İÇE DÖNÜK ELEŞTİRİLER VE TARTIŞMALAR

Öte yandan, bütün bu davalara rağmen birçok katılımcı verilen mücadeleyi yeterli bulmayarak Türkiye Ermeni toplumunu edilgen olarak nitelemiş ve bu edilgenliğin gene Ermeni toplumu tarafından yeterince sorgulanmadığı fikri ağırlık kazanmıştır. Yasalar çerçevesinde daha mücadeleci ve hak aramaya odaklanan bir tavrın benimsenmesi gerektiği belirtilmiştir. Fakat, devlet makamlarının hukuki zeminde hak arayışına giren Ermeni kurumlarına bürokratik engel ve zorluklar çıkarttıkları da katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Devlet yetkilileri tarafından, açtıkları bir davayı geri çekmemele-ri durumunda “işlerinin görülmeyeceği” şeklinde tehdit edildikleri dahi görülmüştür.

İnisiyatif almaya dönük bu yaklaşımın bir devamı olarak her şeyin Patrikhane’den beklenmemesi gerektiği, ruhani çevrenin dışında sivillerin de toplumun sorunlarının çözümünde sorumluluk almalarının doğru olacağı; zira Patrikhane’nin bütün ihtiyaçlara cevap vermekten uzak olduğu ifade edilmiştir. Öte yandan, Patrikhane’nin “bir numaralı” kurum olarak kalması gerektiğini savunanlar da olmuştur. Ayrıca, sivil idarenin ne demek olduğu, uygulamaya nasıl yansımaları gerektiği konusunda da bir açıklık ve fikir birliği olmadığı gözlenmiştir.

Ermeni toplumunun kendi içindeki diyalog kanallarının yeterince açık olmadığı da, içe dönük başka bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. İlginçtir ki, yapılan dört çalıştay farklı kesim ve görüşlere sahip olanlar arasında bu diyalog eksikliğinin belirgin bir biçimde ortaya çıkmasına vesile olmuştur: Birçok katılımcı buralarda konuşulanları “merak ve ilgiyle” dinlediklerini, “bilmedikleri çok şeyi bu vesileyle öğrendiklerini” belirtmişlerdir. Katılımcılar, sonunda “böyle bir fırsat yaratıldığı” için teşekkür etmişler ve Türkiye Ermenileri

olarak birbirleriyle daha sık konuşmaya ihtiyaçları olduğu, bunun sorunların çözümü için elzem olduğu fikriyle ayrılmışlardır.

İçeride tartışmaların en çelişkili olduğu konulardan biri de, Ermeni toplumunun Müslümanlaşmış ancak Ermeniliğini açıklayan ve bunu korumak isteyenlere karşı alacağı pozisyonudur. Bu mesele, “Ermeni kimdir? Ermeni kimliğinin bileşenleri nelerdir? Hıristiyan olmayan Ermeni olur mu?” gibi “büyük” soruları tartışmaya açmaktadır. Bu soruların cevapları konusunda fikir birliği olmaması bir yana, tam aksi görüşler olduğu anlaşılmıştır. Kimilerine göre Hırsitiyanlık Ermeni kimliğinin ayrılmaz bir parçasıyken, kimisi için Hıristiyanlık “sadece bir dindir” ve Ermeniliğin olmazsa olmazı değildir. Yani, ikinci gruptakiler için bir Ermeni pekâlâ Müslüman da olabilir. Ayrıca, bu gruba dahil olanlar diğer Ermenilerin Müslümanlaşmış ve yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan “kripto” Ermenilere karşı takındıkları dışlayıcı tavırdan da şikâyetçilerdir.

ÇÖZÜM İÇİN DİYALOG VE MÜZAKERE

Daha somut önerilere geçmeden evvel, Türkiye Ermenilerinin sorunlarının çözümünde genel bir ilkeyi belirtmek gerekir ki bu da diyalog ve müzakeredir. Daha net bir biçimde söyleyecek olursak, Türkiye Cumhuriyeti devlet kurumları

Türkiye Cumhuriyeti devlet kurumları Ermenilerin sorunlarının çözümünde bizzat Ermenilere kulak vermeli, gerekli reformların belirlenmesi için her kesimden farklı siyasi pozisyonu olan Ermenileri bir müzakere sürecine dahil etmeli ve çağdaş demokrasinin bir gereği olarak onların çözüm önerilerine öncelik tanımalıdır.

Ermenilerin sorunlarının çözümünde bizzat Ermenilere kulak vermeli, gerekli reformların belirlenmesi için her kesimden farklı siyasi pozisyonu olan Ermenileri bir müzakere sürecine dahil etmeli ve çağdaş demokrasinin bir gereği olarak onların çözüm önerilerine öncelik tanımalıdır. Başka bir deyişle, Ermeniler kendi sorunlarının çözümünde birincil söz hakkına sahip olabilmelidirler. Patriklerini nasıl seçmek istedikleri konusunda sadece ruhanilerle değil sivil inisiyatif gösteren kesimlerle de müzakere yapılmalıdır. Devlet yetkilileri, Ermeniler tarafından başlatılan girişimlere veya farklı kesimden Ermenilere danışarak siyaset üretmeyi “taviz verme” veya “pozisyon kaybetme” olarak düşünmemelidir. Çağdaş demokrasilerde devlet-vatandaş ilişkisinin temel koşullarından biri de bu çeşit bir müzakeredir. Kaldı ki, çağdaş demokratik devletin vatandaşlarının isteklerine öncelik vermesi, onların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışması gerekir.

Öneriler

MECLİS, SİYASİ PARTİLER, HÜKÜMETLER VE BÜROKRASIYE

- Yeni Anayasa daha kapsayıcı ve bütün etnik gruplara eşit mesafede duran bir **vatan-daşlık tanımı** içermelidir. Bu doğrultuda hiçbir şekilde etnik kimliklere referans yapılmamalıdır.
- Kültürel çeşitliliğin ve farklılığın tanınması ve saygı gösterilmesi **anayasal** bir ilke olarak benimsenmelidir.
- **Yeni Anayasa’da** temel hak ve özgürlükler esas alınmalı, bunlar “devletin güvenliği” gibi gerekçelerle sınırlanmamalı ve “devlet toplum içindir” ilkesi benimsenmelidir.
- **Çağdaş standartları** yakalamak için BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ve Çocuk Hakları Sözleşmesi’ne konan çekinceler kaldırılmalıdır; Eğitimde Ayrımcılığa Karşı UNESCO Sözleşmesi ve Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına Dair Çerçeve Sözleşme imzalanmalıdır.
- Eğitimden vakıfların faaliyet alanlarına kadar birçok konuda azınlık haklarının askıya alınmasına neden olan, hukuk dışı ve çağdaş insan haklarına aykırı “**müteka-biliyet**” uygulaması terk edilmelidir.
- Türkiye’nin imzaladığı İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve İrk Ayrımcılığının Tüm Biçimlerinin Önlenmesi Sözleşmesi gibi uluslararası sözleşmelerin getirdiği ayrımcılığın önlenmesine yönelik yükümlülüklerin iç hukuka entegre edilmesi için gerekli **yasal düzenlemeler** yapılmalıdır.
- **Nefret söylemini** caydırmak ve cezalandırmak için TCK’nın 216. maddesi yeniden düzenlenmeli; **nefret suçu** sadece “kamu düzenini” veya “kamu barışını” tehdit eden bir fiil değil, ilkesel bir yanlış olarak ele alınmalıdır.
- “Türk kimliğine hakaret” konusunda gösterilen hassasiyet bütün **etnik ve dinsel kimliklere** karşı gösterilmeli ve mevcut kanun maddesi bu doğrultuda düzeltilmelidir. Ancak, Türk kimliğine veya başka bir kimliğe hakaret önlenirken, bu düzenlemenin bireysel ifade özgürlüğünü sınırlamasına dikkat edilmelidir.
- Medya organlarının **nefret söylemi** ve **her türlü kimliğe hakaret** içeren yayınlarının caydırılması ve cezalandırılması doğrultusunda Basın-Yayın ve RTÜK kanunlarına, hakaret içeren ve ayrımcılık yapan bir dilin kullanılmasını önleyecek maddeler eklenmelidir.
- Hükümetin ve bürokrasinin bütün organları **eşit vatandaşlığı** bütün kurum ve kurullarıyla uygulamaya koymalıdır; Lozan Antlaşması’ndan doğan yükümlülükler yerine getirilmelidir.
- Her türlü ayrımcılığın yasal kovuşturmasına imkân verecek “**ayrımcılığın önlenmesi ve ortadan kaldırılması**” için tartışmaya açılan yasal düzenleme daha kapsamlı bir hale getirilmeli; kanunun etkin uygulanmasını sağlamak için denetleme ve yaptırım gücüne sahip bir kurulun oluşmasında Türkiye’de sistematik bir şekilde ayrımcılığa

maruz kalan grup ve bireylerin ihtiyaçları belirlenmeli ve görüşleri alınmalıdır.

- Farklılıkların eşitliği anlayışıyla Türkiye'nin sahip olduğu **bütün dil, kültür ve yaşam biçimlerinin varlığı ve korunması** devletin asli görevleri arasında kabul edilmelidir. Türkiye Ermenileri özelinde, devlet Ermeni kimliği ve kültürünün erimesi tehlikesine karşı Lozan Antlaşması'nın da öngördüğü biçimde pozitif ayrımcılık biçiminde destek sağlamalıdır.
- Diğer azınlık okullarıyla birlikte **Ermeni okulları** da özellikleri itibarıyla kalıcı bir özel statüye kavuşturulmalıdır. Bu konuda yapılacak yasal düzenlemede pozitif ayrımcılık ilkesi gözetilmelidir.
- Bu tür yasal düzenlemelerle birlikte **Ermeni okullarının** ders kitaplarının hazırlanmasında, öğretmen yetiştirilmesinde, öğretmen maaşlarının ödenmesinde ve bütçe açıklarının kapatılmasında hükümet finansal destek sağlamalıdır.
- **Ermenice ve Ermeni kültürünün** yaşatılması için üniversitelerde yeter sayıda Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölümü kurulmalıdır; Ermenice radyo yayınına ve Ermenice tiyatro faaliyetlerine destek verilmelidir.
- **Ermeni okullarında**, Ermenice derslerinin yanı sıra Ermeni tarihini ve kültürünü ele alan derslerin de okutulabilmesinin önü açılmalıdır.
- **Ermenistanlı çocukların anadillerinde eğitim** alabilmeleri için BM Çocuk Hakları Sözleşmesi ilkelerine uygun yasal düzenlemeler yapılmalıdır.
- Tarih ders kitapları Ermenilere karşı "**kin ve düşmanlık**" ve **ayırıcı söylem** içeren anlatımlardan arındırılmalıdır.
- **İbadet mekânlarının** açılmasından ve idamesinden **din adamı** yetiştirmeye kadar

uzanan geniş alanda Müslümanlarla eşitlik gözetilmelidir.

- **Kilise ve mezarlıkların bakımı** ve onarımı için Lozan Antlaşması hükümleri uyarınca devlet ve yerel yönetim bütçelerinden pay aktarılmalıdır.
- Restorasyon görmüş **tarihi Ermeni kiliseleri** ibadete açılıp yönetimleri Ermeni Patrikhanesi'ne verilmelidir.
- **Ruhban eğitiminin** yapılabilmesi için Surp Haç Tibrevank Okulu'nun ruhban yetiştiren kısmının açılmasına izin verilmelidir.
- Hükümet, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın gayrimüslim azınlıkların karşılaştığı sorunların giderilmesine ilişkin yayımladığı genelgenin (13 Mayıs 2010) arkasında durmalı, **idarenin olumsuz ve kısıtlayıcı uygulamaları** takibata alınmalıdır.
- **İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tüzel kişilik** tanınmalıdır. Bir devlet dairesi olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın var olduğu Türkiye'de, patrikliğe şahsi hükmiyeti haiz bir resmîyet kazandırmak laikliğin gereğidir. Patrikliğe tüzel kişilik tanınması, Lozan Antlaşması'na aykırı olmayacağı gibi, kurumsal varlığın korunması açısından öngörülen pozitif haklara içkin bir uygulama olacaktır.
- Hükümet, **patrik seçiminde** geleneksel teamüller doğrultusunda sivil katılımın belirleyici olması için, hükümetten talep edilen patrik seçiminin yapılmasına izin vermelidir.
- Her **patrik seçiminin** hükümetin iznine tabi kılınması yerine, kalıcı bir seçim tüzüğü'nün resmîyet kazanması mümkün olmalıdır.
- 2000'li yıllar itibarıyla "**cemaat vakıflarının**" mülkiyet haklarını ihlal eden yasal kısıtlamaları ve uygulamaları telafi edici

yeni yasalar, ancak kısmi düzeltim sağlayabilmektedir. Vakıflardan alınan ve devletin tasarrufuna geçen tüm taşınmazlar iade edilmeli, üçüncü kişilerin eline geçenler için de tazminat ödenmelidir.

- **Cemaat vakıflarının** mülk edinmesinin önlenmesine yönelik 1936 Beyannameyi gibi hukuk dışı gerekçelerden vazgeçilmelidir.
- **Cemaat vakıflarının** mülk edinmesiyle ilgili 1974 Yargıtay Kararı gibi eşit vatandaşlık ilkesini çiğneyen yargı kararlarının önünü kesmek için anayasal güvence sağlanmalıdır.
- Tarihsel özellikleri ve farklı kuruluş biçimleri gözetilerek **cemaat vakıflarına** yeni bir statü verilmeli, işleyiş ve yönetimleri ayrı bir kanunla yeniden düzenlenmelidir.
- **Cemaat vakıflarının** karşılaştığı sorunların çözümüne katkı sağlayacak bir yöntem olarak gayrimüslim vakıf temsilcilerinin katılımını mümkün kılacak resmi bir danışma kurulu oluşturulmalıdır.
- Azınlık Sorunları Değerlendirme Kurulu'nda **gayrimüslim temsilcilere** yer verilmeli ve/veya gayrimüslim azınlıkların sorunlarının ele alınacağı ve onların danışmanlığına yer verecek "**Azınlıklar Dairesi**" tesis edilmelidir.
- Hükümet **vakıfların** mülkiyet haklarının telafisi ve kullanımında karşılaşılan idari engellerin ve tutarsızlıkların giderilmesinde sorumluluk almalıdır.
- **Vakıfların** yönetiminde eşgüdüm sağlanabilmesi ve vakıf yönetici seçimlerinin ortak yapılabilmesi için yasal düzenleme yapılmalıdır.
- Lozan Antlaşması çerçevesinde **vakıfların** idamesini kolaylaştıracak maddi ve manevi devlet ve yerel yönetim desteği sağlanmalıdır.

- **Vakıfların** ulusal ve uluslararası düzlemde faaliyet alanlarını kısıtlayan yasa hükümleri kaldırılmalıdır.
- Hükümet ve idare sorunların irdelenmesi ve çözüm üretilmesi için Ermeni toplumunu temsilen farklı kesimlerden katılımcılarla birlikte **müzakere** çalışmalarının yürütülmesine yönelik girişimlerde bulunmalıdır.
- Kamu otoritesi yakın **tarihyazımında ideolojik sınırların** kalkması için ortam hazırlamalı, yurt içi akademik çalışmaların önünü açmalı, yabancı dildeki yayınların Türkçeye kazandırılmasının önündeki potansiyel cezai engelleri kaldırmalıdır.
- **Türkiye ile Ermenistan** arasındaki sınırın açılması için imzalanan protokollerin yürürlüğe girmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine katkıda bulunacaktır; "komşularla sıfır problem" anlayışının hayata geçirilmesi, Karabağ sorununa ve soykırım tartışmasına endekslenmemelidir.
- **Hrant Dink cinayetinin** tüm fail ve sorumlularının açığa çıkarılması için Meclis araştırması derinleştirilerek yargıya maddi kanıtlar sunulmalı; hükümet suç işlemiş devlet görevlerinin soruşturulmasında sorumluluk üstlenmelidir.

SİVİL TOPLUM KURUMLARINA, MEDYAYA, ÜNİVERSİTELERE

- Yasal düzenlemelerin yanı sıra gerek **ayrımcılık ve nefret söylemine** karşı farkındalık yaratma gerekse **Ermeni kültürü ve Ermenilerin bu topraklardaki geçmişi** hakkında yeterince bilgi aktarma konusunda medyanın bir görev bilinci edinmesi gerekmektedir. Bu konuda sivil toplum örgütlerinin medyaya yönelik uyarıda bulunmaları ve eğitim çalışmalarına girişmeleri beklenmektedir.
- Türkiye'de aydınlar, sivil toplum örgütleri ve inisiyatifler **ayrımcı politikalar ve**

uygulamalarla nefret söylemine karşı demokratik mücadeleyi sürdürmelidir.

- **1915’le yüzleşmek** Türkiye’nin demokratikleşmesine, farklı fikir ve kültürlerin bir arada yaşamasına olumlu katkıda bulunacaktır. Bu olayların faillerinin ve sorumlularının bütün açıklığıyla ifade edilmesi ve topluma anlatılması bir vicdan borcudur. Mesele, Osmanlı tarihinin son döneminde Ermenilerin kitlesel imhasına yol açan karanlık olguyla yüzleşme meselesidir. Gerçeklerin ortaya çıkması kadar, yaşananların telafisi ve onarımı için de somut adımlar atılmalıdır.
- Devlet kadar halk da **tarihle yüzleşmenin** aktörü olabilir, olmalıdır. Yakın zamanda etkili örneklerine tanık olduğumuz aile tarihleri ve 1915 öncesine dair bilgilerin aktarımı ve sözlü tarih gibi mikro çalışmalar özendirilmelidir.
- **Tarihle yüzleşmenin** bir boyutu, bu ülkedeki Ermeni tarihi ve kültürü hakkında bilinçlenmekten geçmektedir. Bu konuda yurt içindeki çalışmalar özendirilmeli ve yurt dışındaki yayınlardan yararlanılmalıdır.

TÜRKİYE ERMENİ TOPLUMUNA

- Türkiye Ermenileri **ayrımcılığa karşı ve kültürlerinin korunması için ülkedeki genel demokrasi mücadelesine** eklenmelidir.
- **Vakıfların** el konulan taşınmazları için verilen iç hukuk mücadelesi ve AİHM’e yapılan başvurular sürdürülmelidir.
- **Patrikhane**’nin sadece ruhani görevlerle yükümlü olduğu ve Ermeni toplumunun bir sivil temsiliyete ihtiyacı olduğu düşünülüyorsa, bu konuda fikir birliği sağlanmalıdır.
- “Cemaat” içinde edilgen bir konumu kabullenmek ve Patrikhane’nin aracılığıyla yetinmek yerine, karşılaşılan sorunların kamusal alanda dillendirilmesi ve çözümünü için **sivil vatandaşlık inisiyatiflerinin** yaygınlaşması etkili olacaktır.
- **Sivilleşmenin** bir boyutu olarak da Türkiye’deki Ermeni varlığı ve kültürel mirasının Türkiye toplumuna hatırlatılmasına, Ermeni kültürünün ve eserlerinin korunmasına yönelik dernekleşme faaliyetlerinin çeşitlenmesi ve geniş toplumla bağlar kurulması olumlu bir gelişmedir; bu potansiyelin kullanılmasında yarar vardır.
- Türkiye **Ermeni toplumu kendi arasında** bilgi ve fikir alışverişini sağlayacak sağlıklı, kalıcı ve demokratik **diyalog** kanallarını oluşturmalıdır.

Ek - 1: 24 Temmuz 1923, Lozan Barış Antlaşması Madde 37'den Madde 44'e

KESİM :III AZINLIKLARIN KORUNMASI

Madde 37 — Türkiye, 38.den 48.e dek Maddelerde belirtilen hükümlerin temel yasalar [Les Lois fondamentales] olarak tanınmasını ve hiç bir yasa, hiç bir yönetmelik ve hiç bir resmi işlemin bu hükümlerle çelişkili ya da onlara aykırı olmamasını ve biç bir yasanın, hiçbir yönetmeliğin ve hiçbir resmi işlemin söz konusu hükümlere üstün sayılmasını yükümlenir.

Madde 38 — Türkiye Hükümeti, doğum, milliyet, dil, soy, ya da din ayırtetmeksizin, Türk halkının tümünün yaşam ve özgürlükleri, en geniş biçimde, korumayı yükümlenir. Türkiye'nin tüm halkı, kamu düzeni ve genel ahlak ile bağdaşmazlık göstermeyen her din, mezhep ya da inanışın gerek genel, gerçic ö/el biçimde özgürce kullanılması hakkına sahip olacaktır. Müslüman olmayan azınlıklar, Türkiye Hükümetince ulusal savunma ya ila kamu düzeninin, korunması için ülkenin her yerinde ya da bir bölümünde alınan ve tüm Türk yurttaşlarına uygulanan önlemler saklı kalmak koşulu ile, dolaşım ve göç özgürlüğünden bütünü ile yararlanacaklardır.

Madde 39 — Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasal haklardan yararlanacaklardır.

Türkiye'nin tüm halkı, din ayırtedilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır.

Din, inanç ya da mezhep farkı hiçbir Türk Yurttaşının medeni ve siyasal haklardan yararlanmasına ve özellikle genel hizmetlere kabulüne, memurluğa ve yukarı derecelere

ulaşmasına, ya da çeşitli meslekleri ve sanatları yapmasına bir engel sayılmayacaktır.

Herhangi bir Türk yurttaşının gerek özel ya da ticaret ilişkilerinde, gerek din, basın ya da her türlü yayın konusunda ve gerek toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına karşı hiçbir sınır konulmayacaktır.

Resmi dilin varlığı kuşkusuz olmakla birlikte, Türkçeden başka dil ile konuşan Türk yurttaşlarına yargıçlar önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri için gerekli kolaylıklar gösterilecektir.

Madde 40 — Müslüman olmayan azınlıklara ilintili olan Türk yurttaşları hukuk bakımından ve fiilen öteki Türk yurttaşlarına uygulanan işlemlerin ve sağlanan güvencelerin tıpkısından yararlanacaklar ve özellikle, harcamaları kendilerince yapılmak üzere, her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, her türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma bakımından eşit bir hakka sahip bulunacaklardır.

Madde 41 — Genel öğretim konusunda Türk Hükümeti, Müslüman olmayan yurttaşların önemli bir oranda yerleşmiş oldukları kentler ve kasabalarda, bu Türk yurttaşlarının çocuklarının ilk okullarda kendi dilleriyle öğretim görmelerini sağlamak üzere, gerekli kolaylığı gösterecektir. Bu hüküm Türk Hükümetinin söz konusu okullarda Türk dilinin öğretilmesini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır.

Müslüman olmayan azınlıklara ilintili Türk yurttaşlarının önemli oranda buldukları

kentlerde ya da kasabalarda, bu azınlıklar Devlet bütçesi Belediye ya da benzeri bütçelerde eğitim, din, ya da yardım amacıyla genel gelirlere verilecek paralardan yararlanma ve ödenek ayrılması konusunda hakça bir pay alacaklardır. Söz konusu paralar ilgili kurumların, yetkili temsilcilerine ödenecektir.

Madde 42 — Türkiye Hükümeti Müslüman olmayan azınlıkların aile ya da kişi statüleri konusunda, bu sorunların sözügeçen azınlıkların törelerine göre çözümlenmesine uygun her türlü hükümleri koymayı kabul eder.

İşbu hükümler Türkiye Hükümeti ile ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden oluşan özel Komisyonlarda düzenlenecektir. Anlaşmazlık olursa, Türkiye Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Meclisi, birlikte, Avrupalı hukukçular arasından bir üst hakem atayacaktır. Türkiye Hükümeti söz konusu azınlıkların Kiliseleri, Havraları, mezarlıkları ve öteki dinsel kurumlarına her türlü koruyuculuğu göstermeyi yükümlenir. Bu azınlıkların bugün Türkiye’de bulunan Vakıflarına ve dinsel ve yardım kurumlarına her türlü kolaylığı gösterecek ve izinleri verecek ve yeni dinsel ve yardım kurumları kurulması için, benzeri öteki özel kurumlara sağlanmış olan gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.

Madde 43 — Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları, inançlarına aykırı ya da dinsel ayinlerini bozucu herhangi bir işlem yapmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatilleri gününde Mahkemelerde hazır bulunmaktan ya da herhangi bir yasal işlemin yapılmasından kaçınmaları nedeniyle, onların hiç bir hakkı ortadan kalkmayacaktır. Bununla birlikte, bu hüküm söz konusu Türk yurttaşlarının, kamu düzeninin korunması bakımından, öteki tüm Türk yurttaşlarının bağlı olduğu yükümlerden bağışık kılmayacaktır.

Madde 44 — Türkiye, işbu Kesimin yukarıdaki Maddelerinin, Türkiye’nin Müslüman olmayan azınlıklarına ilişkin bulunduğu ölçüde, uluslararası toplumu ilgilendirici nitelikte yükümler getirdiğini ve onların Milletler Cemiyetinin güvencesi altına konulmasını kabul eder. İşbu hükümler Milletler Cemiyeti Meclisinde çoğunlukta ahsan, bir karar olmaksızın değiştirilemeyecektir. Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya Milletler Cemiyeti Meclisinde işbu Maddeler konusunda, yöntemine uygun biçimde, çoğunlukla kabul edilecek olan her hangi bir değişikliği reddetmemeyi bu Andlaşma ile yükümlenirler. Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her birinin bu yükümlülüklerden her hangi birine aykırılık olması ya da olma tehlikesi üzerine, buna Meclisin dikkatini çekmeğe yetkili olacağını ve Meclisin, duruma göre, uygun ve etkin sayılacak bir davranışta bulunabileceğini ve yönerge verebileceğini kabul eder.

Bundan başka, Türkiye, işbu Maddelere ilişkin hukuksal ya da edimsel sorunlarda, Türkiye Hükümeti ile bağıtlı öteki devletlerden her hangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her hangi bir devlet arasında görüş ayrılığı ortaya çıkınca bu anlaşmazlığın, Milletler Cemiyeti Andlaşmasının 14. Maddesi uyarınca, uluslararası nitelikte bir anlaşmazlık gibi sayılmasını kabul eder.

Türkiye Hükümeti bu türden olan her hangi bir anlaşmazlığın, öteki Taraf istemde bulunursa, uluslararası Daimi Adalet Divanına götürülmesini kabul eder. Daimi Divan kararı istinaf edilemeyip Milletler Cemiyeti Andlaşmasının 13. Maddesi uyarınca verilmiş bir kararın güç ve hükmünün tıpkısına sahip olacaktır.

Ek - 2: Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 8 Mayıs 1974 Kararı

Esas: 1971/2-820

Karar: 505

YARGITAY İLAMI

Mahkemesi: İstanbul Üçüncü Sulh Hukuk

Tarihi: 19/10/1971

No: 1971/94 E. 154 K.

Davacı: Balıklı Rum Hastanesi Vakfı Yönetim Kurulu Vekili Avukat K. İonnis Emirce

Davalı: Maliye Hazinesi Vekili Avukat Fuat Önen

Taraflar arasındaki vasiyetnamenin tenfizi davasından dolayı yapılan yargılama sonucunda; İstanbul Üçüncü Sulh Hukuk Hakimliğinden verilen 13/5/1971 gün ve 17/55 sayılı kararın incelenmesi davalı vekili tarafından istenilmesi üzerine Yargıtay İkinci Hukuk Dairesinin 6/7/1971 gün ve 4449/4399 sayılı ilamıyla bozulmasına karar verilip yerine geri çevrilmeyle, yeniden yapılan yargılama sonunda; bazı sebep ve düşüncelerle önceki kararda direnmeye karar verilmiştir.

Temyiz eden: Maliye Hazinesi Vekili Avukat Fuat Önen

(HUKUK GENEL KURULU KARARI)

Hukuk Genel Kurulu'nca incelenerek direnmeyi kapsayan son hüküm süresinde temyiz edildiği anlaşıldıktan ve dosyadaki kağıtlar okunduktan sonra gereği görüldü.

16 Şubat 1328 (1912) tarihli "Eşhasi Hükmiyenin Emvali Gayri Menkuleye Tasarrufu" hakkındaki kanuna göre, önce Hükümet ve Belediye Daireleri, sonra özel kanunları gereğince dernekler ve daha sonra Hükümetçe sözleşme

veya şartname ya da tüzükleri uyarınca, Türk Ticaret ve Sanat ve İnşaat Şirketleri taşınmaz mülk edinebilirler. Aynı Kanunun geçici fıkrasında ise, Türk Hayır tasarı kurumları tarafından şimdiye kadar "Namı müstear" ile köy ve ilçelerde tasarruf edilegelen taşınmazların bu Kanunun yayımından başlayarak 6 ay içerisinde başvurmaları dahilinde, kurumlar adına kaydın düzeltileceği, böylece tapuya başvurmayan veya davayı gerektiren bir hal var olmasına rağmen davaya konu olmayan yerlerin, bundan sonra kurumlara ait olduğu yolundaki iddiaların dinlenemeyeceği öngörülmüştür.

Görülüyor ki, Türk olmayanların meydana getirdikleri Tüzel kişiliklerin taşınmaz mal edinmeleri yasaklanmıştır. Çünkü; Tüzel kişiler gerçek kişilere oranla daha güçlü oldukları için, bunların taşınmaz mal edinmelerinin kısıtlanmamış olması halinde, Devletin çeşitli tehlikelerle karşılaşacağı ve türlü sakıncalar doğabileceği açıktır. İşte bu görüşten hareket edilerek 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 35. Maddesi ile Kanuni hükümler yerinde kalmak ve karşılıklı olmak şartıyla yabancı gerçek kişilerin Türkiye'de satın alma ve miras yolu ile taşınmaz mülk edinmeleri mümkün kılınmış olduğu halde, tüzel kişiler bundan yoksun bırakılmıştır.

Esasen Osmanlı İmparatorluğu devrinde de 7 sefer 1284 tarihli kanunla yabancı gerçek kişilere Türkiye'de taşınmaz mal edinme hakkı verilmişken, 1328 tarihli kanunla yabancı tüzel kişiler bundan ayrık tutulmuşlardır.

Lozan Antlaşmasına bağlı "ikamet ve selahiye" adliyye" sözleşmesinin birinci maddesiyle Türkiye'deki yabancı tüzel kişilere tam bir muameleyi müteakabile uygulanması şartı

öngörölmüş ve bu sebeple de 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 5. Maddesiyle (Mevcudiyetleri Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nce tanınmış olan yabancılara ait dini, ilmi ve hayri müesseselerin fermanlara ve hükümet kararlarına müsteniden sahiplendikleri gayrimenkullerin bu belgelerin dışına çıkmamak ve hükümetin izni alınmak şartıyla müesseselerin hükmi şahısları namına tescil) olunacağı hükmü konulmak suretiyle kazanılmış haklar korunulmuştur.

5404 sayılı Kanunla değiştirilen Vakıflar Kanunu'nun 1. Maddesi'nin son fıkrasında, cemaatlerin ve esnafa ait vakıfların kendileri tarafından seçilen kişi veya kurullarca yönetileceği öngörölmüş, böylece bunlar, tüzel kişiliklerine dokunulmamak üzere bir statüye bağlanmıştır. Vakıflar Kanunu'nun 44. Maddesinde, (16 Şubat 1328 tarihli kanunun yayınlanmasından sonra tapuya verilmiş defterleri ve buna benzer belgelerle anlaşılacak olan yerlerin o yolda vakıflar kütüğüne) geçeceği hükmü yer almıştır. Bu suretle, vakıf niteliği kazanan cemaatlere ait hayri, ilmi, bedii amaçlar güden kuruluşların düzenlenmiş

vakıfnameleri bulunmadığı için az önce belirtilen 44. Maddesi gereğince bunların süresinde verdikleri beyannamelerinin (vakıfname) olarak kabulü zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Nasıl ki, vakıfnamede mal edinme için açıklık olmayan hallerde vakıf tüzel kişiliği mal edinemez ise; beyannamelerinde bağış kabul edecekleri yolunda açık olmayan hayır kurumları da gerek doğrudan doğruya, gerekse vasiyet yolu ile taşınmaz mal iktisap edemezler. Çünkü, vasiyeti kabul yararına vasiyet yapılarına ait bir haktır. Vakıf (vakfeden) vakıfname-sinde izin vermedikçe onun iradesi dışına çıkılıp mal kabul olunmaz. Öyle ise Balıklı Rum Hastanesi'nin vasiyet yolu ile taşınmaz mal edinemeyeceği gözetilip Hukuk Genel Kurulu'nca da benimsenen özel daire bozma kararına uyularak Hazinesin itirazının kabulü gerekirken önceki kararda direnilmesi usul ve yasaya aykırıdır. Direnme kararı bozulmalıdır.

Sonuç: Temyiz itirazlarının kabulü ile direnme kararının yukarıda ve özel daire bozma kararında açıklanan nedenlerle H.U.M. Kanununun 429. Maddesi gereğince bozulmasına 8.5.1974 gününde oybirliğiyle karar verildi.

Ek – 3: 9.11.2006 Tarihli ve 5555 Sayılı Vakıflar Kanunu ve Anayasanın 89’uncu ve 104’üncü Maddeleri Gereğince Cumhurbaşkanınca Bir Daha Görüşülmek Üzere Geri Gönderme Tezkeresi ve Adalet Komisyonu Raporu (1/24) (Sayfa 8, 9, 10 ve 12’den alıntılar)

İncelenen Yasayla cemaat vakıflarına ilişkin olarak getirilen en önemli değişiklik, bunların mülhak vakıf statüsünden uzaklaştırılarak, Türk Medeni Yasası’na göre kurulan yeni vakıflara yakınlaştırılmasıdır.

Nitekim, Yasa’nın 5. maddesinin dördüncü fıkrasında, esnaf vakıflarının mülhak vakıflara ilişkin kurallara bağlı olduğunun belirtilmesine karşılık, cemaat vakıflarına ilişkin benzer bir düzenleme yapılmamıştır.

Yasa’nın ilgili diğer kurallarında da, mazbut, mülhak ve yeni vakıflardan ayrı olarak cemaat vakıflarından söz edilmektedir. Hatta, Yasa’nın 41. maddesiyle, cemaat vakıflarının, mülhak vakıflardan ayrı olarak, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün en üst karar organı olan Vakıflar Meclisi’ne bir asıl ve bir yedek üye seçmesi esası getirilmiştir.

Dolayısıyla, yasakoyucunun cemaat vakıflarını eski vakıflar arasında ayrı bir tür olarak nitelendirdiği açıkça ortadadır. (s. 8)

İncelenen Yasa’yla, cemaat vakıflarının, mülhak vakıflar arasından çıkarılıp yeni vakıflara benzer ayrı bir tür gibi değerlendirilmesinin doğal sonucu olarak, bu vakıfların amaç ve etkinlikleri doğrultusunda giderek gelişmelerine de olanak sağlamaktadır. (s.9)

Bu vakıfların taşınmaz mal edinmesi, bağış ve vasiyet kabul etmesi konularında açık kurallar

olmadığından, konu yargıda yıllarca tartışılmıştır. 08.05.1974 günlü, E.1971/2-820, K. 1974/505 sayılı Yargıtay Hukuk Genel Kurulu Kararı ile, cemaat vakıflarının 2762 sayılı Yasa’ya göre verdikleri “beyanname”ler, “vakıfname” olarak kabul edilmiş; ancak, bu vakıfnamede mal edinmeye ilişkin bir düzenlemenin bulunmaması durumunda bu vakıfların mal edinemeyeceklerine, bağış ve vasiyet kabul edemeyeceklerine hükmedilmiş; böylece, bu yöndeki tartışmalar sona erdirilmiştir. (s. 10)

...eskiden kurulmuş olan cemaat vakıflarına, bu niteliklerini değiştirmemelerine karşın, ekonomik ve siyasal güç elde edecekleri biçimde yeni haklar ve ayrıcalıklar tanınmasını ve bunların mülhak vakıf statüsünden çıkarılarak yeni bir vakıf türü biçiminde yaşayan hukuksal varlıklar olarak sosyal yaşama katılmalarını sağlayacak düzenlemeleri, Lozan Antlaşması’yla, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş ilkelerinin ortaya konulduğu anayasal ilkelerle, mevcut hukuk sistemiyle, Anayasa’nın ayrıcalıkları yasaklayan 10. maddesiyle ve ayrıca ulusal çıkarlarla ve kamu yararıyla bağdaştırmak olanaklı değildir. (s. 12)

Ahmet Necdet SEZER
Cumhurbaşkanı, TC

Ek - 4

13 Mayıs 2010 tarihli Başbakanlık Genelgesi

13 Mayıs 2010 PERŞEMBE

Resmî Gazete

Sayı : 27580

Başbakanlıktan:
GENELGE
2010/13

Anayasamızın eşitlik ilkesi çerçevesinde; ülkemizde yaşayan gayrimüslim azınlıklara mensup Türk vatandaşları, bütün Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları gibi, ayrılmaz parçası oldukları ulusal kültür ve kimlik yanında, kendi kimlik ve kültürlerini yaşama ve yaşatma imkanına sahip bulunmaktadır.

Bu vatandaşlarımızın Devlet önündeki iş ve işlemlerinde kendilerine güçlük çıkarılmaması, haklarına hanel getirilmemesi, ilgili mevzuat gereği olduğu gibi, Devletimizin ve Türk ulusunun bir parçası olduklarının kendilerine hissettirilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır.

Son yıllarda sürdürülen demokratikleşme çalışmaları çerçevesinde ülkemizdeki gayrimüslim azınlıkları ilgilendiren konularda yapılan düzenlemelere rağmen, uygulamadan kaynaklanan bazı sebeplerle bu konudaki sorunların tam anlamıyla giderilemediği görülmektedir.

Bu itibarla, kontrolü belediyelere geçmiş olan gayrimüslim mezarlıklarının korunma ve bakımı konularında gereken özenin gösterilmesi, gayrimüslim cemaat vakıfları lehine sonuçlanan mahkeme kararlarının tapu dairelerince hassasiyetle uygulanması, taviz bedeli ile ilgili uygulamalarda mağduriyetlere sebep olunmaması, T.C. vatandaşı gayrimüslim cemaat liderlerinin protokol uygulamalarında statülerine uygun bir şekilde konumlandırılmaları, gayrimüslim cemaatler aleyhine yapılan kin ve düşmanlığı teşvik edici yayınlara karşı gerekli yasal işlemlerin derhal başlatılması gibi uygulamalar örnek olmak üzere, gayrimüslim azınlıklarla ilgili tüm uygulamalarda yukarıda bahsedilen bilinçle hareket edilmesi gerekmektedir.

Bu çerçevede, ilgili kurum ve kuruluşların bu konuda uygulamadan kaynaklanabilecek sorunların tam anlamıyla giderilmesi için gereken hassasiyeti göstermeleri hususunda bilgilerini ve gereğini önemle rica ederim.

Recep Tayyip ERDOĞAN
Başbakan, TC

Kaynakça

- ABD DIŐIŐLERİ BAKANLIĞI [US Department of State] (2010). "Turkey: Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor-International Religious Freedom Report" <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2010/148991.htm>>
- AKÇAM, Taner (1999). *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Yayınları, Ankara.
- ALTINAY, A. Gül ve F. ÇETİN (2009). *Torunlar*, Metis Yayınları, İstanbul.
- ARAL, Fahri (der) (2011). *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ARTİNİAN, Vartan (2004). *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasasının Doğuşu, 1839-1863*, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- ASLANDAŞ, A.S. (1996). "1980 Sonrası Dernekler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.12, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ATAOĞLU, Sevan (2001). "Dar Alanda Kısa Paslaşmalar", *Görüş* dergisi "Türkiyeli Ermeniler" sayısı, Ağustos-Eylül 2001, TÜSİAD.
- AVRUPA GÜVENLİK VE İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (AGİT) (2003). "Guidelines on the use of Minority Languages in the Broadcast Media", Ekim, <<http://www.osce.org/hcnm/32310>>
- AVRUPA KOMİSYONU (2010). "Türkiye 2010 Yılı İlerleme Raporu", Brüksel.
- AYAN CEYHAN, Müge ve D. KOCABAŞ (2009). "Çift Dillilik ve EĞitim", *EĞitim Reformu Grubu*, <www.egitimdehaklar.org/pdf/6.pdf>
- BİLAL, Melissa (2004). *The Lost Lullaby and Other Stories About Being Armenian in Turkey*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi.
- BAKAR, Diran (2001). "Uygulamadan Ayrımcılık Örnekleri ve Azınlık Vakıflarının Sorunları", *Ulusal, Uluslar Üstü ve Uluslar Arası Hukukta Azınlık Hakları*, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, İstanbul
- BARDAKOĞLU, Ali. "İmam Sosyal Hayata Karışmalı", <<http://www.ntvmsnbc.com/id/25137126/>>
- BEBİROĞLU, Murat. "2011'e Girerken Patriklik ve Patrik Seçimi", <<http://hyetert.blogspot.com/2011/01/2011e-girerken-patriklik-ve-patrik.html>>
- BRAUDE, B. (1982). "Foundation Myths of Millet System", Braude ve Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, Holmes & Meier Publishers, New York ve Londra.
- "Birleşmiş Milletler Soykırımın Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme", <<http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2078/volume-78-I-1021-English.pdf>>.
- "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi", Madde 18. <<http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/iheb.html>>.
- BOZKURT, Gülnihal (1996). *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ÇETİN, F. (2004). *Anneannem*, Metis Yayınları, İstanbul

- DİNK, Hrant (2004). "Bu Zihniyet Değişmedikçe", *Birgün*, 22 Kasım.
- (2005). "Biz ve Sivilleşme", *Agos*, 4 Mart.
- DÖŞEMECİYAN, K., Y. ÖZUZUN M. BEBİROĞLU (2011). "Müslüman Olmayan Azınlıklar Raporu 2011", Şubat 2011, <<http://hyetert.blogspot.com/2011/02/musluman-olmayan-azinliklar-raporu-2011.html>>
- EKMEKÇİOĞLU, L. ve M. BİLAL (2006). *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar*, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- HUKUK YOLUYLA DEMOKRASİ İÇİN AVRUPA KOMİSYONU [European Commission for Democracy through Law – Venice Commission] (2007). "Report on Non-Citizens and Minority Rights", 18 Ocak 2007, <[http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)001-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)001-e.pdf)>
- (2010). "Opinion on the Legal Status of Religious Communities in Turkey", Venedik.
- İŞİK, T. (2011). "Türk Halkı Bir Tek Kendini Sever", *Radikal*, 2 Mayıs.
- İÇDUYGU, Ahmet ve Ali B. SONER (2006). "Turkish Minority Rights Regime: Between Difference and Equality", *Middle Eastern Studies*, cilt 42, sayı 3, Mayıs, Routledge, Taylor & Francis Group, s. 447-486.
- İNSAN HAKLARI DERNEĞİ (İHD) (2000). *Tuzla Ermeni Çocuk Kampı: Bir El Koyma Öyküsü*, Me-Pa Medya Pazarlama, İstanbul.
- İNSAN HAKLARI ORTAK PLATFORMU (İHOP) (2010). "Ayrımcılığın Önlenmesi ve Ortadan Kaldırılması Taslağı", Uluslararası Azınlık Hakları Grubu ve İnsan Hakları Ortak Platformu işbirliğiyle, 16 Mart 2010, <<http://www.ihop.org.tr/dosya/diger/ayrimcilikyasa.pdf>>.
- İSTANBUL BAROSU İNSAN HAKLARI MERKEZİ AZINLIK HAKLARI ÇALIŞMA GRUBU (2002). *Cemaat Vakıfları: Bugünkü Sorunları ve Çözüm Önerileri*, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul.
- KABOĞLU, İ. (der) (2002). *Ulusal, Ulusüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları*, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- KALİGİAN, Dikran Mesrob (2009). *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914*, Transaction Publishers, New Brunswick ve Londra.
- KAPLAN, Sefa ve M. KÜÇÜK (2010). "Patriklik Kavgası", *Hürriyet*, 2 Aralık, <<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=16427362>>
- KAYA, A.ve T. TARHANLI (der) (2006). *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, TESEV Yayınları, İstanbul
- KAYA, Nurcan (2009). *Unutmak mı Asimilasyon mu? Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar*, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, İstanbul.
- KILIÇDAĞI, Ohannes (2006). "Abdülhamid Misyonerleri Neden Sevmiyordu?", *Toplum-sal Tarih*, sayı 154, s. 62-69.
- KOÇOĞLU, Yahya (2001). *Azınlık Gençleri Anlatıyor*, Metis Yayınları, İstanbul.
- KOPTAŞ, Rober (2008). "Sorunların Kaynağı Güvensizlik ve Samimiyetsizlik", *Agos*, 19 Eylül.
- (2010). "Kanayan Bir Yara: Din Özgürlüğü", *Agos*, 26 Kasım.
- KÖKER, Eser ve Ülkü DOĞANAY (2011). *İrkçi Değilim Ama: Yazılı Basında İrkçi-Ayrımcı Söylemler*, İnsan Hakları Ortak Platformu, Ankara.
- KURBAN, Dilek (2010a) "Ermeni Patrikhanesine Müdahale Laikliğe Aykırı", *Radikal*, 27 Kasım.
- (2010b). "Bir Demokrasi Meselesi: Patriklik", *Radikal*, 4 Aralık.
- (2010c). "Patriklik Seçimleri: Bir Türkiye Klasikliği", *Radikal*, 8 Aralık.

- (2010d). “Özök, Devlet, Patriklik, Hrant”, *Radikal*, 11 Aralık.
- KURBAN, Dilek ve K. TSİTSELİKİS (2010). *Bir Mütakabiliyet Hikâyesi: Yunanistan’da ve Türkiye’de Azınlık Vakıfları*, TESEV Yayınları, İstanbul.
- KURBAN, Dilek ve K. HATEMİ (2009). *Bir ‘Yabancı’laştırma Hikâyesi: Türkiye’de Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyeti Sorunu*, TESEV Yayınları, İstanbul.
- MAHÇUPYAN, E. (2005). *İçimizdeki Öteki*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- METİN, E. (2007). *Lise Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Derslerinde Ermeni Meselesinin Öğretimi: Çağdaş Yayınlar, Mevcut Ders Kitapları, Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri Işığında Yeni bir Ünite Tasarımı*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.
- NALBANDIAN, Louise (1963). *Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Los Angeles.
- NEYZİ, L ve H. KHARATYAN-ARAQELYAN (2010). *Birbirimizle Konuşmak: Türkiye’de ve Ermenistan’da Kişisel Bellek Anlatıları*, Institut für Internationale Zusammenarbeit, Bonn.
- OKUTAN, Çağatay (2004). *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ORAN, Baskın (2004). *Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2010). “İkinci Laikleşme”, *Radikal* 2, 5 Aralık.
- OZINAIN, Alin (2009). *Identifying the State of Armenian Migrants in Turkey*, Eurasia Partnership Foundation, İstanbul.
- ÖZDOĞAN, G.G., F. ÜSTEL, K. KARAKAŞLI ve F. KENTEL (2009). *Türkiye’de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Veysel (2009). “Tarih Ders Kitapları ve İnsan Haklarına Dair: Bazı Satırbaşları”, Tarih Vakfı “Ders Kitaplarında İnsan Hakları” Projesi, <<http://www.tarihvakfi.org.tr/dkih/download/mutlu%20ozturk.pdf>>
- ÖZUZUN, Y. (2003). “Bir Azınlık Klasiği Daha”, *Radikal*, 23 Mart.
- PANOSIAN, Razmik (2006). *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Hurst and Company, Londra.
- PENTASSUGLIA, G. (2004). “Introduction”, *Mechanisms for the Implementation of Minority Rights*, Council of Europe, Strasbourg.
- PREECE, J.J. (1998). *National Minorities and the European Nation-States Ssystem*, Oxford University Press, New York.
- PROTESTAN KİLİSELER DERNEĞİ HUKUK VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ İZLEME KURULU (2010). “Hak İhlalleri İzleme Raporu”, <http://www.protestankiliseler.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1150>.
- PULUR, H. (2011). “70 Yıl Sonra Varlık Vergisi”, *Milliyet*, 26 Şubat.
- REDGATE, A.E. (2000). *The Armenians*, Oxford, Blackwell.
- REYNA, Y. ve E.M. ZONANO (2003). *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- SOSYAL DEĞİŞİM DERNEĞİ (2010). “Ulusal Basında Nefret Suçları: 10 yıl 10 Örnek”, <http://www.sosyaldegisim.org/wp-content/uploads/2010/10/nefret_suclari_light-.pdf>
- TER MİNASSIAN, Anaide (1992). *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TOKSÖZ, F. (1983). “Dernekler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.2., İletişim Yayınları, İstanbul.

ULUSLARARASI HRANT DİNK VAKFI (2009).

Hrant Dink: Bu Köşedeki Adam, 2009, İstanbul.

-----(2010). *Nefret Suçları ve Nefret Söylemi*, “Medyada Nefret Söyleminin İzlenmesi” projesi kapsamında gerçekleştirilen “İnciten Sözler, Yaralayan Fiiller: Nefret Söylemi ve Nefret Suçları” başlıklı konferansın sunumları, İstanbul.

YUMUL, A. (1999-2000). “Osmanlı'nın İlk Anayasası”, *Toplum ve Bilim*, Kış 83, s. 338-351.

-----(2005). “Azınlık mı Vatandaş mı?”, *Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* içinde, TESEV Yayınları, İstanbul.

ZEKİYAN, Boğos Levon (2001). *Ermeniler ve Modernite*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul.

KANUN VE TALİMATNAMESLER

07.11.1962 tarih ve 28-4869 sayılı Azınlık Tali Komisyonu hakkında Başbakanlık talimatı.

05.01.2004 tarih ve 3530 sayılı Azınlık Tali Komisyonu ve Azınlık Sorunlarını Değerlendirme Kurulu hakkında Başbakanlık yazısı, <http://www.illeridairesi.gov.tr/default_Bo.aspx?content=130>

Başbakanlık Genelgesi, 13 Mayıs 2010, 2010/13 tarihli 27580 sayılı *Resmi Gazete*, <<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/05/20100513-17.htm>>

5 Haziran 1935 tarihli ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu, 13 Haziran 1935 Tarihli *Resmi Gazete*

Vakıflar Kanunu 1936 Beyannamesi.

20.2.2008 tarih ve 5737 sayılı Vakıflar Kanunu, 27 Şubat 2008 tarih ve 26800 sayılı *Resmi Gazete*.

GAZETE VE İNTERNET SİTESİ HABERLERİ

Agos (2003).“Hıristiyan Azınlıkların Ruhani Temsilcilerinin TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Başkanlığı’na Hitaben Kaleme Aldıkları Talepler”, 3 Ekim.

----- (2004). “*Traper*’de Yayımlanan Patriklik Divan Bildirisi ve Yorumu”, 26 Kasım.

-----(2009a). “VADİP’in Kuruluş Amacı, Üyeleri ve Basın Bildirisi”, 24 Nisan.

-----(2009b). “Üç Horan Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu Seçimlerine İlişkin Gelişmeler”.

-----(2010a). “Ruhani Kurul Duyurusu”, 2 Ağustos.

----- (2010b). “Ruhani Kurul’dan Beklentileri Karşılamayan Açıklama”, 6 Ağustos.

----- (2010c) “Bakanlık ‘Patrik Genel Vekili’ Kararını Yeniden Değerlendirecek”, 6 Ağustos.

-----(2010d). “Dadyan Okulu”, 10 Aralık.

-----(2011a). “VADİP Sorumluluk Almaktan Kaçınıyor”, 14 Ocak.

----- (2011b). “VADİP Yeni Koordinasyon Kurulu’nu Seçiyor”, 18 Şubat.

----- (2011c). “Seçim Kirizine Çözüm Yolu Arayışı”, 4 Mart.

-----(2011d). “Danıştay, Azınlık Tali Komisyonu’nu Aratmıyor”, 25 Mart.

-----(2011e). “Ateşyan Kisve Giyme İznini Çoktan Almış”, 6 Mayıs.

Arguvan Haber (2010). “Malatya Hayder Basın Bildirisi”, <<http://www.arguvan-haber.com/malatya-hayder-basin-bildirisi.html>>.

Armenian on web Forum (2009a). “Bizler Malatya’nın Yerlisiyiz”, <<http://team-aow.discuforum.info/t7133-Bizler-Malatya-n-n-Yerlisiyiz.htm>>.

----- (2009b) “Malatya-Merkez-Surp Asdvadzdzin Taş Horan Ermeni Kilisesi”, <<http://>

team-aow.discuforum.info/t3200-Malatya-Tas-Horan-Ermeni-Kilisesi.htm>.

Doğan Haber Ajansı (2011). “Org. Koşaner’den şok tespit”, 20 Mayıs 2011, <http://www.dha.com.tr/org-kosaner-alternatif-tarih-yazilmaya-calisiliyor--son-dakika-haberi_163092.html>

Hürriyet (2006). “Tapu Arşivlerini ‘Sınırlı’ Kullanın”, 16 Eylül 2006, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/5109117_p.asp>

---- (2011). “Karagözyan Yetimhanesi”, 16 Mart.

Radikal (2006a). “CHP’nin İtirazı: Karşılıklılık İlkesi Yok sayıldı, İhanet!”, 22 Eylül.

----- (2006b). “Vakıf Reformu Köşke Takıldı”, 30 Kasım.

----- (2010). “Ermenilerin Patrik Krizi Mahkemelik”, 2 Aralık.

Nor Zartonk (2010). “Bozuk Düzendeki Sağlık Çark Olmaz”, <<http://www.norzartonk.org/?p=3434>>

İNTERNET SİTELERİ

Azınlık Tali Komisyonu ve Azınlık Sorunlarını Değerlendirme Kurulu, <http://www.illeridaresi.gov.tr/default_Bo.aspx?content=130>

Hrant Dink Vakfı, <<http://www.hrantdink.org>>

Hrant Dink Vakfı “Nefret Söylemi”, <<http://www.nefretsoylemi.org>>

Nor Zartonk (Yeni Uyanış), <<http://norzartonk.org>>

“Özür Diliyorum” imza kampanyası, <<http://www.ozurdiliyoruz.com>>

“Patriğimizi Seçmek İstiyoruz!” imza kampanyası, <<http://patrigimizisecmekistiyoruz.blogspot.com>>

İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyoloji ve Eğitim Çalışmaları Birimi, <<http://www.secbir.org>>

“Orak Azınlık Eylem Planı”, <<http://www.stratejikboyut.com/haber/orak-azinlik-eylem-planı--32908.html>>

Kapalı Çalıştaylar Katılımcı Listesi

Bu araştırma kapsamında 23 Ekim 2010, 27 Kasım 2010, 11 Aralık 2010 ve 15 Ocak 2011 tarihlerinde TESEV Demokratikleşme Programı bünyesinde dört adet kapalı çalıştay düzenlenmiştir. İsimleri belirtilen kişiler en az bir çalıştaya katılmışlardır. Raporda belirtilen görüşler raporun yazarlarına aittir ve çalıştay katılımcılarının görüşleriyle kısmen veya tamamen örtüşmeyebilir. İsimleri belirtilen kişiler rapora yaptıkları katkıları uzmanlık alanları dahilinde kişisel olarak yapmışlardır. Dile getirilen görüşler, bağlı buldukları kurumları bağlamamaktadır. Aşağıdaki liste çalıştay katılımcılarının tümünü içermemektedir.

Çalıştay Katılımcı Listesi	
Katılımcı adı/soyadı	Meslek/Kurum
Alin Ozinian	Araştırmacı, Yazar
Ara Koçunyan	Jamanak Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni
Aris Nalci	Agos Gazetesi, IMC TV
Arusyak Koç Monnet	Özel Karagözyan Ermeni Anaokulu, Okul Müdürü
Ayda Gutsuz	Diş Hekimi
Aylin Koçunyan	Jamanak Gazetesi
Belinda Mumcu	Sosyoloji Bölümü Mezunu
Besse Kabak	
Cem Çapar	Veteriner Hekim
Cem Ercin	Ermeni Protestan Kilisesi Yardımcı Pastoru
Dença Kartun	Galatasaray Üniversitesi Öğrencisi
Esra Bakkalbaşıoğlu	TESEV Demokratikleşme Programı
Etesiya Tırtır	Elektrik Mühendisi
Garo Paylan	Yeşilköy Ermeni İlköğretim Okulu
Günay Göksu Özdoğan	Rapor Yazarı, Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi
Heriknaz Avagyan	Öğretmen
Hosrov Köletavitoğlu	Malatya HAYDER
Kayuş Çalıkman Gavrilof	Eşitlik ve Demokrasi Partisi (EDP) üyesi, Sayat Nova Korosu üyesi

Çalıştay Katılımcı Listesi	
Katılımcı adı/soyadı	Meslek/Kurum
Kirkor Ağabaloğlu	Ermeni Protestan Kilisesi Pastoru
Luiz Bakar	Avukat
Manuel Çıtak	Fotoğrafçı
Mariam Drameryan	Marmara Gazetesi
Melisa Akan	Boğaziçi Üniversitesi Öğrencisi
Melkon Karaköse	Surp Kevork Kilisesi Vakfı
Miran Pırgıç Gültekin	Dersimli Ermeniler Dernek Başkanı
Misak Hergel	Vakıflı Köyü Kalkındırma ve Dayanışma Derneği
Natali Bağdat	Özel Getronagan Lisesi
Nayat Muratyan	İletişimci ve Basın Danışmanı
Nazar Büyüm	Adam Yayınları, Yayıncı
Nora Mıldanoğlu	Hrant Dink Vakfı, Proje Koordinatörü
Ohannes Kılıçdağı	Rapor Yazarı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Araştırma Görevlisi
Ohannes Şaşkal	Karikatürist
Özge Genç	TESEV Demokratikleşme Programı
Pakrat Estukyan	Agos Gazetesi
Raffi Hermon Araks	Araştırmacı, Yazar
Rafi Bilal	Makina Mühendisi, Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) Eski Genel Başkan Yardımcısı
Sarkis Arık	Surp Haç Tibrevanktan Yetişenler Derneği
Sarven Sıradağ	Yazılım Mühendisi
Sayat Tekir	Nor Zartonk İnsiyatifi Üyesi
Setrak Davuthan	Avukat
Sevan Değirmenci	Jamanak Gazetesi
Silva Kuyumcuyan	Özel Getronagan Ermeni Lisesi Müdürü
Şuşan Özoğlu	Emekli Okul Müdürü
Takuhi Tovmasyan Zaman	Aras Yayınevi
Tatyos Bebek	Diş Hekimi
Yetvart Tomasyan	Yayıncı
Zakarya Mildanoğlu	Mimar, Agos Gazetesi Yazarı

Yazarlar Hakkında

GÜNAY GÖKSU ÖZDOĞAN (PROF. DR.)

Halen Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi ve MURCIR (Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Araştırma Merkezi) Müdürü olan Günay Göksu Özdoğan yüksek lisansını İşletme dalında London School of Economics’de (1975), doktorasını da Siyaset Bilimi dalında Boğaziçi Üniversitesi’nde (1990) tamamladı. Doktora tezi Turan’dan Bozkurt’a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946) (İstanbul: İletişim, Yayınları, 2001) olarak yayınlandı ve Tarih Vakfı-Afet İnan tarih araştırma ödülünü aldı (2002). Balkan ve Türk milliyetçilikleri, Sovyet uluslar politikası, Türki cumhuriyetlerde uluslaşma süreci ve azınlık sorunları üzerine çeşitli yerli ve yabancı dergi ve kitaplarda makaleleriyle üç derleme (Kemali Saybaşılı ile Balkans: A Mirror of the New International Order, İstanbul:Eren,1995; Gül Tokay ile Redefining Nation, State and Citizen İstanbul: Eren, 2000; Ayhan Kaya ile Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2004) ve TESEV’in desteklediği bir araştırmaya dayanan ortak yazarlı bir kitabı (G.G.Özdoğan, F. Üstel, K. Karakaşlı, F. Kentel, Türkiye’de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınevi, 2009) bulunmaktadır.

OHANNES KILIÇDAĞI (ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ)

Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji ve Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümlerinde tamamlayan Ohannes Kılıçdağı, aynı üniversitede “1908 Devrimi Sonrası Anadolu Ermenilerinde Burjuva Dönüşümü ve Osmanlılık” isimli teziyle yüksek lisans derecesini almıştır. Halen Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü’nde doktora tezini yazmaktadır. Geç dönem Osmanlı tarihi, Osmanlı Ermenileri; Osmanlılık üzerine yayınlanmış yazıları ve İngilizce’den öykü çevirileri, kitap eleştirileri olan Ohannes Kılıçdağı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde Araştırma Görevlisidir.

TESEV

Bankalar Caddesi
Minerva Han, No:2, Kat: 3
34420 Karaköy İstanbul
T +90 212 292 89 03
F +90 212 292 90 46
www.tesev.org.tr

ISBN 978-605-5832-89-6